ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

3

TOMUL 48

IULIE – SEPTEMBRIE

1997

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A C A D E M I A   R O M Â N Ă

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

În țară, revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la: RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33–57, Fax 401-222 64 07, Tel. 618 51 03; 222 41 26, București; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței, 35–37, Sect. 4, P.O. Box 61–170, Fax 401-312 24 25; 401-634 71 45, Tel. 634 63 45, București; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29A, ap. 66, Sect. 3, P.O. Box 57–88, Fax 401-312 51 09, Tel 643 93 90; 312 51 09, București.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 71119, București, tel. 659 71 52, fax 401-650 34 10.
Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343–370.

APARE DE 4 ORI PE AN

E D I T U R A   A C A D E M I E I   R O M Â N E

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, C. P. 5–42,
Tel. 410 38 46; 410 32 00/2107, 2119
76117 București

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 48 **nr. 3** **iulie–septembrie 1997**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 48 **N° 3** **Juillet–Septembre 1997**

SOMMAIRE

ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (V)*
INSCRIPŢII FUNERARE

de ALEXANDRU AVRAM

Inscripţii funerare de la **Callatis**. Nr. 1: inscripţie inedită cu relief (sec. II î. e. n.). Nr. 2: fragment inedit dintr-o inscripţie în versuri (sec. II e. n.). Nr. 3: fragmentul publicat de T. Sauciuc-Săveanu, Dacia 1, 1924, p. 145, nr. 5, descoperit la Mangalia, se lipeşte de ISM II, 362: tatăl defunctei este un Εἰσιακός = Ἰσιακός = *Isiacus* (preot sau adorator al Isidei). Nr. 4: reunirea fragmentelor G. Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 34, nr. 81 (cf. BullÉp 1939, 233) şi G. Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 33, nr. 76.

Studiul de faţă îşi propune să prezinte două inscripţii inedite şi să reconstituie alte două monumente epigrafice funerare pe baza reunirii unor fragmente mai mult sau mai puţin semnificative publicate separat de-a lungul timpului.

1. Inscripţie inedită aflată la Muzeul Naţional de Istorie a României, inv. 18700. Loc de descoperire necunoscut.

Stelă de marmură cu fronton şi acrotere, conservată în întregime, cu excepţia acroterelor şi a marginilor frontonului, uşor degradate. Frontonul şi baza sunt delimitate de câmpul inscripţiei prin câte o dublă mulură în relief. Cea mai mare parte a stelei este ocupată de un relief dispus într-o nişă adâncită cu 2 cm faţă de câmpul inscripţiei. Relieful reprezintă un personaj aşezat într-un jilţ, privind spre stânga şi ţinând în mâna dreaptă un cantharos. Înălţime = 67 cm. Lăţime = 29,5 cm. Grosime = 17 cm.

Inscripţia este dispusă deasupra reliefului. Scriere îngrijită, cu litere adânc gravate, dar de dimensiuni inegale. Înălţimea literelor: 1,3–2,7 cm (*omikron* de numai 1 cm). După scris, inscripţia este din sec. II î. e. n. (fig. 1/1).

Ἡρακλέων
Νίκωνος

Numele Ἡρακλέων este unul din cele mai frecvent atestate la Callatis, atât în epoca elenistică, cât şi în epoca imperială. Patronimul, deşi banal, nu mai este atestat în vreo altă inscripţie callatiană.

* Cf. Καλλατιανά (I), SCIVA 45, 1994, 4, p. 303–325; (II), SCIVA 46, 1995, 1, p. 17–34; (III), SCIVA 46, 1995, 2, p. 105–117; (IV), SCIVA 47, 1996, 1, p. 5–20.

S C I V A, tomul 48, nr. 3, Bucureşti, iulie–septembrie 1997, p. 191–198

2. Inscripție inedită aflată la MNA, inv. L 1436. Loc de descoperire necunoscut.

Stelă de calcar spartă sus, la stânga şi jos. Partea inferioară conservă un rest de la o dublă mulură în relief.
Înălțime = 35 cm. Lățime = 26 cm. Grosime = 12 cm.

Scris cu litere adânc gravate, dar neglijent trasate. Înălțimea literelor: 2,5–3 cm; *epsilon* lunar, *eta* cu bara orizontală fără incidență cu picioarele, *rho* cu bucla foarte strâmtă. După scris, inscripția este din sec. II e.n. (fig. 2/1).

- - - - - - - - - - - - - - - - - -
- - - - - - - - IH - - - - - - - - -
- - - - - ΟΔΕΙΤΑ - - - - - -
- - - - ΙΗΡΟ ΣΟ.Α - - - -
4 *uacat* ΝΑΤΟΣ *uacat*

Cuvintele care pot fi identificate şi dispunerea lor par să indice că avem a face cu o frântură dintr-o epigramă funerară.

R. 1: înainte de IH se văd încă urmele de la picioarele unor litere neidentificabile.- R. 2: [– – παρ]οδεῖτα.- R. 3: după *rho* nu este clar dacă este vorba de un O sau de un Ω; [– –]ηρος *uel* ἥρως (?).- R. 3–4: ἀ[θά]νατος (?).

3. O stelă funerară de marmură aflată la MNA, inv. L. 601, compusă din două fragmente reunite material (în continuare *a* + *b*) şi provenind din colecția lui Mihail Kogălniceanu, a fost publicată de Grigore Tocilescu[1] laolaltă cu alte piese epigrafice din aceeaşi colecție[2]. Editorul indică drept proveniență originară a inscripției Mangalia (Callatis). Ultima ediție a documentului se datorează lui Iorgu Stoian[3] şi se prezintă în felul următor:

[Π]απείας Μηνείου ἀνέθηκ[εν]
[σ]τήλην τῇ ἰδίᾳ γυναικεὶ Σι[γη]
[Ἑ]κατήου θυγατρεὶ ἐτῶν [...]
[Χ]αῖρε· χαῖρε καὶ σύ, παρ[οδεῖτα].

R. 2–3: Σι[γη(ι) / Ἑ]κατήου Russu (Stoian).

[1] G. Tocilescu, AEM 6, 1882, p. 5, nr. 8. Inscripția a fost reluată ulterior de Chr. M. Danoff [Danov], *Die griechischen Inschriften aus Tomis und Kallatis*, Diss. Viena, 1932, nr. 42; E. Pfuhl, H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs* II, Mainz, 1979, nr. 1714, cu foto (obținută de la MNA) pl. 253; I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, Bucureşti, 1962, p. 208, nr. 13, cu foto; I. I. Russu, StCl 8, 1966, p. 226, nr. 3, cu desen p. 227 (cf. BullÉp 1967, 388).

[2] După cum se ştie, setul de inscripții provenind din colecția lui M. Kogălniceanu a fost publicat de G. Tocilescu în 1882 sub rubrica Mangalia. Ulterior s-a dovedit în mod cert că unele din aceste documente sunt de fapt tomitane.

[3] ISM II, 362 (cu *lemma* completă şi foto).

Fig. 1. Callatis. 1 inscripție inedită cu relief (sec. II î.e.n.); 2 reunirea fragmentelor G. Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 34, nr. 81 și G. Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 33, nr. 76.

1

2

Fig. 2. Callatis. 1 fragment inedit dintr-o inscripție în versuri (sec. II e.n.); 2 ISM II, 362 completat cu fragmentul publicat de T. Sauciuc-Săveanu, Dacia 1, 1924, p. 145, nr. 5.

În comentariu se arată între altele: „Ridică dificultăți, sau mai precis a ridicat, proveniența monumentului. Astăzi însă, în urma observațiilor privitoare la colecția Kogălniceanu, ținând adică seama de alte criterii (limbă, instituții etc.), apartenența celor mai multe piese, printre care şi aceasta, la epigrafia tomitană, ni se pare (cu toată rezerva lui I. I. Russu[4]) asigurată"[5].

De fapt, nici unul dintre criteriile care au permis în multe cazuri departajarea inscripțiilor tomitane de cele callatiene din colecția Kogălniceanu („limbă, instituții etc.") nu este operant în situația de față; după cum se ştie, documentele epigrafice callatiene sunt redactate începând din a doua jumătate a sec. I e.n. în *koiné*[6], astfel că lipsa particularităților doriene nu poate reprezenta un argument pentru stabilirea provenienței unei inscripții de epocă imperială. După toate particularitățile paleografice, ortografice şi iconografice, inscripția este de la sfârşitul sec. II sau începutul sec. III e.n.[7].

Stela este prevăzută cu un relief dispus într-o nişă. Relieful reprezintă banchetul de tip „liegender Mann mit erhobenem Kranz und sitzende Frau". Pe o *kline*, din care nu se văd picioarele, se odihneşte un bărbat ținând o coroană funerară în mâna dreaptă şi privind spre stânga; piciorul său drept este mult mai scurt decât stângul. În fața sa, aşezată pe un scaun, se află o femeie, iar în colțul inferior din stânga o mică servitoare. La dreapta, lângă *kline*, este dispusă o masă cu picioare animaliere, iar pe masă se disting o prăjitură şi nişte fructe. Capetele personajelor sunt prost conservate.

Examinarea tipologică a stelelor funerare din Moesia inferior a permis Mariei Alexandrescu Vianu să includă relieful în cauză într-o serie de monumente similare din regiune[8]. Modelul de banchet funerar reprezentat aici (al treilea model şi grupul XIII în cadrul tipologiei propuse de autoare) este originar din Bizanț, însă penetrația sa în Dobrogea pare a se datora mai degrabă „şcolii odessitane".

Inscripția, cu litere adânc gravate, este dispusă deasupra reliefului. Înălțimea literelor: 1,8 cm (r. 1), 1,5 cm (r. 2–4; *omikron* mai mic); *alpha* cu bara frântă, *theta* cu bara fără incidență cu corpul literei, *sigma* rectangular, *ypsilon* cu barete în punctul de intersecție a brațelor oblice. Numeroase ligaturi: r. 1: M + H + N + E, H + K, T + H + N; r. 2: H + N; r. 3: T + H.

La câteva bune decenii după ediția lui Tocilescu, Teofil Sauciuc Săveanu publica un aparent nesemnificativ fragment desprins din partea dreaptă a unei stele funerare, provenit în mod cert de la Mangalia şi intrat în colecția

[4] Rezervă, de altfel, îndreptățită, întrucât regretatul savant era conştient (spre deosebire de I. Stoian) de lipsa oricărui criteriu intern sau extern pentru a stabili proveniența acestei piese (vezi nota următoare).

[5] A se compara cu cele scrise înainte, mult mai prudent, de acelaşi învățat în *Tomitana*, p. 208: „Nu este, de asemenea, exclusă apartenența la arta şi epigrafia tomitană a unei alte stele..." (este vorba de stela în cauză).

[6] Vezi Russu, Dacia, N. S. 1, 1957, p. 179–190.

[7] Cf. Pfuhl, Möbius, *loc. cit.*: „spätere Kaiserzeit".

[8] Maria Alexandrescu Vianu, Dacia, N. S. 21, 1977, p. 149–150 şi cat. nr. 126, cu foto fig. 7/3.

localnicului D. Ionaşcu[9]. Piesa a ajuns ulterior în patrimoniul Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa, inv. 15962.

Examinarea comparată a fotografiilor fragmentelor publicate de Tocilescu şi Sauciuc-Săveanu m-a convins că ele aparţin aceleiaşi inscripţii. Mai mult decât atât, ele pot fi reunite material, reconstituindu-se astfel aproape în întregime stela, care se dovedeşte a fi perfect pătrată (39 × 39 cm), cu o grosime de 12 cm (fig. 3)[10]. Prin adăugarea noului fragment (*c*), se completează atât relieful, devenind astfel vizibil un al treilea picior animalier al măsuţei de lânga *kline*, cât mai ales textul inscripţiei, pe care îl citesc astfel:

[Π]απείας Μηνείου ἀνέθηκεν τὴν
[στ]ήλην τῇ ἰδίᾳ γυναικεὶ <Εἰ>σιακοῦ
[Ἑ]κατήου θυγατρεὶ ἐτῶν λ'·
4 [χ]αῖρε· χαῖρε καὶ σύ, παροδεῖτα.

Traducere:
„Papeias, fiul lui Meneios, a închinat stela soţiei sale, fiică a preotului [adoratorului ?] Isidei, Hekataios, în vârstă de 30 de ani. Salutare! Salutare şi ţie, trecătorule!"

Prin identificarea fragmentului provenind cu siguranţă de la Mangalia, problema originii inscripţiei este definitiv clasată. Este posibil ca fragmentele să fi fost descoperite laolaltă, însă Tocilescu să nu fi luat cunoştinţă decât de primele două[11].

Dincolo de contribuţia cu privire la provenienţă, fragmentul *c* oferă o frumoasă surpriză în r. 2. Acolo unde exegeţii aşteptau numele defunctei, fragmentul *c* contribuie la întregirea grupului de litere ΣΙΑΚΟΥ; or, acestea nu pot trimite la nici un nume de persoană. Singura soluţie posibilă pare aceea de a postula o haplografie (disimilarea diftongului ει, utilizat, de altfel, în mod constant pentru a nota sunetul [ι]; cf: Παπείας, Μηνείου, γυναικεί, θυγατρεί) în succesiunea de cuvinte γυναικεὶ Εἰσιακοῦ = γυναικεὶ <Εἰ>σιακοῦ = ΓΥΝΑΙΚΕΙΣΙΑΚΟΥ. Cum Εἰσιακοῦ se acordă cu [Ἑ]κατήου, rezultă că numele defunctei nu figura pe piatra tombală[12]; în schimb, este menţionată

[9] T. Sauciuc-Săveanu, Dacia 1, 1924, p. 145, nr. 5 [Danov, *op. cit.*, nr. 68].

[10] Prin amabilitatea doamnei conf. dr. Maria Bărbulescu şi a domnului prof. dr. Adrian Rădulescu, am primit cu titlu de împrumut piesa de la Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa în vederea reconstituirii materiale a monumentului şi a executării de către D. Gora de la laboratorul fotografic al Institutului de Arheologie din Bucureşti a unor fotografii. Mă achit şi aici de plăcuta îndatorire de a mulţumi călduros colegilor de la Constanţa care nu contenesc să mă sprijine în toate investigaţiile.

[11] Publicaţiile lui G. Tocilescu consacrate inscripţiilor de la Mangalia mai oferă astfel de exemple.

[12] Cazurile în care în text apare numele celui ce a închinat lespedea funerară, în schimb este trecut sub tăcere tocmai numele defunctului, sunt relativ frecvente. Vezi chiar la Callatis o inscripţie din aceeaşi epocă cu documentul de faţă: Maria Munteanu, Pontica 8, 1975, p. 389–391, nr. 1: Ἄπφια Ἰουλία ζῶσα τὴν στή/λην ἀνέθηκεν τῷ ἀνδρὶ καὶ τοῖς τέκνοις μνείας χάριν· / χαῖρε παροδεῖτα.

calitatea pe care o avea tatăl său: Εἰσιακός = Ἰσιακός = *Isiacus*. De aici şi interesul inscripţiei: dincolo de faptul că documentul aduce o piesă importantă la dosarul cultului Isidei la Callatis în epoca romană, el atestă mai cu seamă un termen grecesc foarte rar, Ἰσιακός, corespondentul mult mai frecventului *Isiacus* din textele latine ale Occidentului roman.

Marele savant care a fost Ladislav Vidman a demonstrat că termenul *Isiacus* îl desemnează în partea occidentală a Imperiului Roman în acelaşi timp pe preotul şi pe iniţiatul Isidei[13]. Cât despre ocurenţa termenului în regiunile de limbă greacă, forma substantivală Ἰσιακός este rar oferită de sursele literare, în vreme ce „inschriftlich ist Ἰσιακός nur in einer Inschrift aus Karien aus der Kaiserzeit belegt, aber die Lesung und Ergänzung ist nicht ganz sicher"[14]; este vorba de o inscripţie de la Karaullar (Caria), în care, conform lecturii lui A. Salač, ar trebui citit Εἰσιακο[ῦ][15]. Inscripţia de la Callatis ar fi deci a doua contribuţie epigrafică la acest dosar. În schimb, nu aş putea să mă pronunţ în privinţa semnificaţiei termenului Εἰσιακός în inscripţia de la Callatis: preot sau iniţiat (adorator)?

Cultul Isidei[16] şi al altor divinităţi egiptene este atestat la Callatis încă din epoca elenistică[17].

Numele Παπείας (= Παπίας) şi Μήνειος (= Μήνιος) sunt ilustrate în mod satisfăcător în Pontul Stâng la Histria şi la Odessos, însă, cu o singură excepţie, doar în epoca romană[18]. Referitor la Μήνιος, s-a demonstrat că „dieser und ähnliche Namen sind im Gebiet des Schwarzen Meeres wegen der Verehrung des Mondgottes Men häufig"[19].

4. Un caz numai întrucâtva similar cu cel prezentat mai sus este furnizat de trei fragmente publicate separat, de această dată, de acelaşi autor şi cu

[13] L. Vidman, LF 87, 1964, p. 60–64; idem, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin, 1969 (cf. *Isiacus*: nr. 487–489 de la Pompeii, 536, 538, 539, 560 de la Ostia; *Isiaca*: 450, 450 a de la Roma, 541 de la Ostia şi 756 de la Igabrum, în Betica); idem, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern. Epigraphische Studien zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes*, Berlin, 1970, p. 89–94.

[14] Idem, *Isis und Sarapis...*, p. 90.

[15] Această lectură este pusă la îndoială de L. Vidman.

[16] Vezi în general J. Leclant, G. Clerc, *Inventaire bibliographique des Isiaca (Ibis). Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaques 1940–1969* I–IV, Leyden, 1972–1991; F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée* I–III, Leyden, 1973; Y. Grandjean, *Une nouvelle arétalogie d'Isis à Maronée*, Leyden, 1975.

[17] Vezi D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969, p. 60–82 = *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucureşti–Amsterdam, 1975, p. 96–110.

[18] Παπίας: ISM I, 191 (B 7, 29, 38, 40), 196 (r. 12), 201 (A 21), 207 (r. 13) şi IGB I², 39 şi 56. Μήνιος: ISM I, 191 (B 48), 193 (A 26, B 36, 41, 50) şi IGB I², 47 (A 17) şi 47 bis (A 37). Doar IGB I², 39 este din epoca elenistică.

[19] W. Ameling, *Prosopographia Heracleotica*, în Lloyd Jonnes, *The Inscriptions of Heraclea Pontica*, Bonn, 1994 (IK 47), p. 152, cu exemple din lumea megariană propontică şi pontică.

aceeaşi ocazie (fig. 1/2). Un fragment de stelă funerară cu fronton şi acrotere (MNA, inv. L 1517; în continuare, fr. *a*) a fost editat de G. Tocilescu[20] astfel:

Αὐρ(ηλία) Ἡσυ-
χὶς λιθο[υργ- ?]

Dubiile lui Tocilescu referitoare la restituirea rândului 2 (λιθουργός = „pietrar”) erau provocate de incompatibilitatea dintre sexul defunctei (o femeie, conform interpretării sale) şi o meserie prin excelenţă masculină. La câteva bune decenii după această editare, Louis Robert a arătat însă că „ Ἡσύχις est la forme normale, à la basse époque impériale, du nom très répandu Ἡσύχιος” şi că inscripţia trebuie citită Αὐρ(ήλιος) Ἡσύχις λιθου[ργ]ό[ς][21].

Cu aceeaşi ocazie, cu doar câteva numere mai sus, Tocilescu prezentase alte două fragmente (MNA, inv. L 936 = 1498; în continuare *b* şi *c*)[22]:

δὲ κε-
[ῖται]· τρὶς με-
[. . . . .]ΡΟΚΟΤ
[. .]σε[ν(?)] πατ-
ρὸς δ[ὲ] Δίμ-
νος γυνὴ
δὲ Βασιλικ-
ὴ συνέζησα
[ἔ]τη ο' καταλ-
[ειφθεῖσα (?)].

Reexaminarea tuturor acestor piese mi-a permis să constat că ele aparţin aceluiaşi monument. Prin alăturarea lor am obţinut o stelă de marmură cu fronton şi acrotere, din care nu mai lipseşte decât o mică parte din stânga, cam pe la mijlocul câmpului inscripţiei. Partea inferioară şi acrotera stângă sunt erodate. În fronton fusese incizat un triunghi echilateral.

Înălţime = 74 cm. Lăţime = 34 cm. Grosime = 13 cm.

Gravura este adâncă, literele de mari dimensiuni, variabile în funcţie de rând; uneori, mai ales în r. 1, ele sunt ornate cu *apices*. Înălţimea literelor: 2,3–3,3 cm (în r. 1 chiar 3,8 cm pentru unele din litere). După scris, inscripţia este din sec. III e. n.

Prin colajul pe care l-am realizat, toate literele din r. 2 devin acum vizibile, ceea ce confirmă restituţia avansată de L. Robert. Textul inscripţiei s-ar prezenta deci astfel:

[20] Fr. *a* (cel de sus, cu fronton): Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 34, nr. 81 [Danov, *op. cit.*, nr. 36].

[21] L. Robert, RevPhil 13, 1939, p. 151–152 = *Opera Minora Selecta* II, Amsterdam, 1969, p. 1304–1305. Cf. BullÉp 1939, 233.

[22] Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 33, nr. 76 [Danov, *op. cit.*, nr. 31].

Αὐρ(ήλιος) Ἡσύ-
χις λιθουρ-
[γ]ὸ[ς ὧ]δε κε-
4 [ῖται]: τρὶς με-
[. . . . .] ΡΟΚΟΤ
[. .]σε[ν(?)] πατ-
ρὸς δ[ὲ] Δίω-
8 νος γυνὴ
δὲ Βασιλικ-
ὴ συνέζησα
[ἔ]τη ο' καταλ-
12 [ειφθεῖσα (?)].

R. 4: κε[ῖμαι] la fel de posibil în caz că textul ar fi fost conceput la persoana I.– R. 5: înainte de literele transcrise se mai văd urmele de la un *gamma* (Tocilescu) sau de la un *tau*.– R. 7–8: Δίμνος Tocilescu (care va fi confundat *my* cu *omega*, ambele litere fiind de formă cursivă).– R. 12: καταλ[ειφθεῖσα] Tocilescu *haesitanter*.

Traducere:

„Aici zace Aurelios Hesychi(o)s, pietrar, de trei ori – – –, tatăl său fiind Dion. Soția sa, Basilike, care a trăit împreună cu el, (în vârstă de) 70 de ani, părăsită (de el)".

În r. 11 *omikron* cu valoare numerică este asigurat, deşi incomplet păstrat; este vorba, desigur, de vârsta soției, şi nu de durata căsniciei, aşa cum ar rezulta din expresia luată *ad litteram*.

ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (V)

INSCRIPTIONS FUNÉRAIRES

RÉSUMÉ

L'auteur publie deux inscriptions inédites et présente ensuite deux autres inscriptions obtenues à la suite de recollements de fragments déjà connus.

N° 1. Inscription inédite à relief (IIe s. av. J.-C.): Ἡρακλέων Νίκωνος.

N° 2. Fragment inédit de monument funéraire en vers (IIe s. ap. J.-C.).

N° 3. Le fragment publié par T. Sauciuc-Săveanu, Dacia 1, 1924, p. 145, n° 5, est en fait la partie droite d'une inscription à provenance non assurée, connue depuis longtemps (n. 1) et inserée dernièrement dans le corpus des inscriptions de Tomis, ISM II, 362. La provenance callatienne assurée du nouveau fragment en offre la réponse exacte. Le recollement permet en plus d'identifier dans le père de la défunte un Εἰσιακός = Ἰσιακός = *Isiacus* (prêtre ou adorateur d'Isis).

N° 4. Recollement des fragments G. Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 34, n° 81 (cf. BullÉp 1939, 233) + G. Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 33, n° 76.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Callatis. 1 inscription inédite à relief (IIe s. av. J.-C.); 2 recollement des fragments G. Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 34, n° 81 et G. Tocilescu, AEM 14, 1891, p. 33, n° 76.

Fig. 2. Callatis. 1 fragment inédit de monument funéraire en vers (IIe s. ap. J.-C.); 2 ISM II, 362 complété du fragment publié par T. Sauciuc-Săveanu, Dacia 1, 1924, p. 145, n° 5.

DESPRE FORTIFICAȚIILE „CETĂȚII JIDOVILOR" DE LA COȚOFENII DIN DOS

de MIRCEA BABEŞ

În contradicție cu interpretările date de **Vl. Zirra şi colab.** în Dacia 37, 1993, autorul susține că paramentele zidului **cetății din a doua epocă a fierului** de la **Coțofenii din Dos, jud. Dolj**, au fost construite nu din cărămizi, ci din **chirpici uscați în aer liber.** Arderea lor, ca şi a emplectonului, este ulterioară punerii în operă şi se datorează incendierii şi distrugerii sistematice a acestei **fortificații.** Interpretarea complexului de pământ ars (*fossé à brûlure*) din sectorul 3 al Cetății drept cuptor pentru arderea „cărămizilor" şi a emplectonului este pusă la îndoială. Mai probabil este vorba de o linie de fortificație de tipul **„val ars"**, care apăra extremitatea estică a promontoriului.

Recenta apariție (ianuarie 1996) a unui amplu raport general asupra săpăturilor din anii 1980–1990 din „Cetatea Jidovilor" de la Coțofenii din Dos (jud. Dolj) constituie un adevărat eveniment științific[1]. În fapt, pentru întâia oară în literatura noastră o aşezare fortificată din veacurile V/IV–III a.Chr. este publicată de o manieră atât de detaliată şi de sistematică. Redactat după încheierea săpăturilor, acest raport pare a fi conceput de autorii săi ca o formă finală de valorificare. În cazul în care el, realmente, nu va mai fi urmat de o monografie, în cunoştințele noastre despre cetatea de la Coțofeni vor rămâne totuşi o seamă de lacune şi incertitudini[2]. Unele dintre acestea se referă la

[1] Vl. Zirra, N. Conovici, G. Trohani, P. Gherghe, P. Alexandrescu, Gh. Gâță, Vl. V. Zirra, *La station gétique fortifiée de „Cetatea Jidovilor" (Coțofenii din Dos, dép. de Dolj)*, Dacia 37, 1993 (1996), p. 79–157 (mai departe citat Zirra şi colab. 1993). Lucrările anterioare ale lui Vl. Zirra relative la cercetările de la Coțofeni vor fi citate după cum urmează:

Vl. Zirra, Thraco-Dacica 4, 1983, p. 135–140 = Zirra 1983.

Vl. Zirra, în *Gomolava 1. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Internationales Symposium Ruma 1986* (sub red. N. Tasić şi J. Petrović), Novi Sad, 1988, p. 187–200 = Zirra 1988.

[2] Raportul general (Zirra şi colab. 1993) nu conține descrieri, înregistrări grafice şi inventare grupate pe „complexe", deşi sunt menționate locuințe şi grupări (asocieri) de materiale în toate cele trei sectoare. Pentru sectorul 2, unde s-ar fi constatat „cea mai puternică intensitate şi continuitate de locuire"(*ibidem*, p. 102), datele oferite sunt foarte sumare, iar în sectorul 3, pentru treimea sudică a „gropii cu arsură" şi zona de la est de aceasta (vârful promontoriului), ele lipsesc chiar. În ilustrație se remarcă mulțimea profilelor şi raritatea grundriss-urilor. Lipsa legendelor la profilele fig. 21–23 a fost suplinită printr-o foaie volantă (care, să sperăm, se va difuza cu întregul tiraj), dar planurile fig. 20 şi 24 au rămas mai departe fără legende. Este regretabilă lipsa oricărei ilustrații fotografice, în condițiile în care interpretarea unor situații arheologice, constituind chiar obiectul acestei discuții, este controversată. Ceramica şi obiectele mărunte au fost descrise şi ilustrate pe categorii tipologice, în general fără indicații privind localizarea sau eventuala asociere.

S C I V A, tomul 48, nr. 3, Bucureşti, iulie–septembrie 1997, p. 199–236

sistemul de fortificare şi au constituit deja, în diferite ocazii, obiectul unor discuţii vii[3]. Este vorba, în principal, de sistemul (respectiv materialul) folosit la ridicarea zidului din sectorul 1 şi de semnificaţia marelui complex de „arsură" din sectorul 3 (fig. 1). Asupra acestor două probleme se va concentra discuţia noastră şi în rândurile de faţă.

Făcând istoricul cercetărilor şi prezentarea pe campanii a săpăturilor, Vl. Zirra evocă vizita pe care am făcut-o la Coţofeni în 1986 şi rezumă, în general exact, concluziile pe care mi le-am format la faţa locului: zidul ar fi construit din chirpici (cărămizi crude, uscate în aer liber); arderea „cărămizilor" şi emplectonului se datorează unui incendiu; complexul din sectorul 3 este un val de asemenea incendiat şi distrus sistematic. Într-o singură privinţă relatarea lui Zirra trebuie corectată: nu am afirmat atunci şi nu cred nici acum că zidul ar fi fost înglobat de la început într-un val de pământ[4]. Astăzi, după publicarea raportului general, am posibilitatea să-mi formulez cu propriile cuvinte observaţiile şi ipotezele făcute în urmă cu un deceniu la Coţofeni, făcând mereu referire la textele şi ilustraţiile, de caracter definitiv, oferite de autorii săpăturilor.

1. ZIDUL

1.1. DATE ŞI INTERPRETĂRI OFERITE DE AUTORII SĂPĂTURILOR

Cercetările din 1918. După cum se ştie, primele observaţii ştiinţifice privind cetatea de la Coţofeni au fost făcute de marele arheolog german Carl Schuchhardt cu prilejul sondajelor din septembrie 1918. Într-un prim articol, publicat în 1930, Schuchhardt arăta că turtele de lut *(Lehmkuchen)* din valul principal au fost arse până la aspectul de cărămidă printr-un incendiu distrugător *(durch den Zerstörungsbrand verziegelt)*. La aceasta el adăuga observaţia importantă că fortificaţia nu era arsă integral, ci pe porţiuni. Pornind de la nord spre sud: primul sfert era ars, cel de-al doilea nears, al treilea din nou ars, iar ultimul intact. De aici el trăgea concluzia unei distrugeri „intenţionate,

[3] Am în vedere în special discuţiile pe marginea comunicărilor prezentate de Vl. Zirra la Institutul de Arheologie din Bucureşti (16 aprilie 1988) şi la Sesiunea naţională de rapoarte arheologice de la Sibiu (17 martie 1989), unde autorul acestor rânduri a avut ocazia să-şi prezinte punctul de vedere, similar celui de astăzi.

[4] Zirra şi colab. 1993, p. 85–86. Pentru ospitalitatea arătată şi pentru generozitatea cu care, în ciuda diferenţei de opinii ce s-a conturat de la început, mi-a dat liber acces la „tainele" săpăturii în plină desfăşurare (Coţofeni, 19–22 iulie 1986 şi ulterior) îi sunt dator domnului Vlad Zirra cu cele mai vii mulţumiri. Cu recunoştinţă, ţin să amintesc aici şi ucenicia pe care am făcut-o sub îndrumarea domniei sale pe şantierele de la Histria-Sat (1961) şi de la Romula (1965–1966). După mai bine de zece ani, discuţiile noastre în contradictoriu pe tema dată sunt cea mai bună dovadă că aceste sentimente nu sunt incompatibile cu disputa ştiinţifică.

COȚOFENII DIN DOS

Secteur 1

Secteur 2

Secteur 3

a Mur

b „Dobosch"

c Fossé

d L'extrémité du vallum

0 5 10 15 20 25m

Fig. 1. Coțofenii din Dos (jud. Dolj), „Cetatea Jidovilor". Planul săpăturilor din anii 1980–1990 (după Vl. Zirra şi colab. 1993, fig.2): a zid; b „Dobosch"; c şanț; d extremitatea valului.

planificate", prin incendiere[5]. Un an mai târziu, Schuchhardt revenea cu unele formulări mai precise despre zidul de la Coțofeni. Era vorba deci de turte de lut, care în porțiunile de zid arse au devenit cărămizi complet roșii, dar care inițial au fost clădite în starea de chirpici uscați la aer: *Lehmklöße , die an den verbrannten Mauerstellen ganz rot verziegelt, ursprünglich aber als Rohziegel (luftgetrocknet) verlegt waren*[6]. Cu aceeași ocazie Schuchhardt sublinia din nou observația sa privind alternanța porțiunilor arse și nearse ale acestei fortificații, fiecare măsurând câte 60 m[7].

Săpăturile din anii 1980–1990 oferă, evident, o documentare infinit mai bogată privind fortificația principală a cetății de la Coțofeni (sectorul 1), pe

Fig. 2. Coțofenii din Dos. Planul și profilul zidului în S. XV/1986 (după Vl. Zirra 1988, fig.7).

[5] C. Schuchhardt, în *Schumacher-Festschrift*, Mainz, 1930, p. 186 și 188. Pe lângă „valul principal", cel cu „cărămizi", savantul german constata existența a încă două valuri, pe care le-a secționat și le-a marcat pe schița de plan (*op. cit.*, p. 184, fig. 1); el nota că la nici unul nu s-au observat gropi de pari și deducea de aici o schemă constructivă cu schelet pe tălpi de lemn, fără stâlpi îngropați. Interpretând greșit informațiile lui Schuchhardt, Ion Nestor (*Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. BerRGK 1932, p. 157, n. 650) credea că toate cele trei fortificații de la Coțofeni ar fi fost „*Lehmziegelmauern*". Corectă era în schimb analogia pe care Nestor o făcea cu zidurile mai târzii ale turnurilor-locuințe de la Costești, ridicate la partea superioară din „cărămizi mari de lut, uscate la aer (cu adaos de paie; pe românește *cherpic)*" (*ibidem*, p. 173 și pl. 23).

[6] Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Potsdam, 1931, p. 143.

[7] *Ibidem*, p. 143–144.

care mă voi strădui să o sintetizez cât mai fidel după Zirra şi colab. 1993, p. 91–97, făcând referiri la publicaţiile anterioare (Zirra 1983, idem 1988) doar atunci când acestea oferă date suplimentare sau distonante.

Zidul, care mărgineşte cetatea pe latura de vest, a fost cercetat pe o porţiune de 129 m la sud şi de 64 m la nord de aşa-zisul „monticul" – acea amenajare deosebită (*ouvrage inaccoutumé*), mai înaltă, din zona centrală a fortificaţiei. Zidul are două paramente, formate de regulă din câte două rânduri de „cărămizi", ce au fost puse în operă fără liant între ele şi fără a se imbrica (fig. 2)[8]. Numărul maxim de 15 asize păstrate arată că înălţimea zidăriei a fost de cel puţin 1,50 m[9].

„Cărămizile" (*briques*) au fost făcute din argilă bogată în oxid de fier, amestecată cu pleavă de secară. Dimensiunile lor variază în general între 42–50 cm lung., 20–25 cm lat. şi 6–12 cm gros. Există însă şi piese mai mici, precum şi exemplare „gigantice", lungi de 60 cm şi groase de 15 cm. Din lipsa de standardizare se deduce concluzia că la fabricarea lor nu s-au folosit forme[10].

[8] După Zirra şi colab. 1993, p. 146, zidirea „cărămizilor" sub formă de „teancuri", cu rosturile verticale aliniate, ar fi avut menirea să prevină antrenarea de porţiuni mai mari de parament în cazul unor deplasări sau dislocări ale zidului. După părerea mea explicaţia este alta. **Un zid cu asize având alternativ rosturile verticale decalate (imbricate) nu se poate construi decât pe o suprafaţă plană, orizontală, şi numai cu elemente (chirpici în cazul nostru) cu grosime identică.** La Coţofeni aceste două condiţii nu sunt îndeplinite. Judecând după planul cotat al sitului (publicat de Zirra 1988, p. 188, fig. 1) diferenţa de nivel de-a lungul zidului, de la „monticul" la extremitatea sa sudică, este de cca 30–35 m. Datorită lipsei pietrei în zona înconjurătoare, constructorii nu au avut posibilitatea de a realiza suprafeţe orizontale de pozã prin clădirea unui soclu de piatră cu partea superioară orizontală, în trepte. Deşi Zirra şi colab. (1993, p. 112–113) vorbesc de amenajarea prealabilă a terenului prin amenajarea de „trepte", singura vedere din faţă a unei porţiuni de parament publicată (Zirra 1988, p. 194, fig. 7, reprodusă de noi în fig. 2) ne arată zidul construit pe un teren destul de puternic înclinat. În condiţiile date, constructorii au fost nevoiţi să renunţe la aşezarea chirpicilor în asize regulate orizontale şi au trebuit să-i clădească în „teancuri". Acestea puteau fi aşezate în pantă, fără ca decalajele dintre rosturile orizontale ale unor „teancuri" învecinate să împiedice punerea în operă. În fapt, numai astfel s-a putut contracara diferenţa considerabilă de nivel în axul zidului şi nu prin confecţionarea de „cărămizi" cu dimensiuni variabile, cum cred Zirra şi colab. (1993, p. 92). Se poate chiar spune că, dimpotrivă, prin zidirea în „teancuri" se preveneau totodată şi dificultăţile rezultate din dimensiunile natural variabile ale cărămizilor modelate fără utilizarea unor forme standardizate.

[9] Anterior (Zirra 1983, p. 136) s-a aproximat înălţimea zidului la 3 m şi s-a calculat necesarul de „cărămizi" la cca 120 000. Cifra este evident exagerată, mai ales că lungimea zidului nu este de 374 m, cum se indica acolo, şi nici de 450 m, cum apare în altă publicaţie (Vl. Zirra, în *Symposia thracologica* IV, 1986, p. 77). Măsurată pe plan, latura de vest a cetăţii între cele două ravene este de cca 235 m. La înălţimea de 1,50 m acest zid ar fi necesitat cca 53 000 „cărămizi", iar la înălţimea de 3 m o cantitate dublă. În mod sigur zidul era continuat în elevaţie de o masivă suprastructură de lemn, care a pierit în puternicul incendiu care a afectat fortificaţia şi care a însemnat un „dezastru general" (*ibidem*).

[10] Zirra şi colab. 1993, p. 92; unul dintre autori a fost totuşi anterior de părere că la realizarea „cărămizilor" de la Coţofeni s-au folosit „forme de lemn" (G. Trohani, Thraco-Dacica 9, 1988, p. 164 şi fig. 8).

Cele mai multe „cărămizi", cca 90%, ar fi fost arse (*cuites*), înainte de punerea în operă, la temperaturi cuprinse între 200° şi 450°C. Restul de cca 10% sunt chirpici, nearşi sau arşi la mai puţin de 200°C, aflaţi atât la baza, cât şi la partea superioară a zidăriei; în general, autorii pun folosirea acestor cărămizi crude (*torchis*) în legătură cu o fază de refacere (reparaţie) a respectivelor porţiuni din zid[11].

Emplectonul este constituit dintr-o masă de argilă arsă, cu aspect de „zgură spongioasă foarte friabilă", „neaderentă şi instabilă", în care rareori apar cioburi şi lemn carbonizat[12]. După autorii săpăturii, folosirea argilei zgurificate (arse în cuptoare speciale) ar fi făcut ca emplectonul să nu reţină apele pluviale şi să nu exercite împingeri laterale în paramente. Valoarea acestor argumente este relativă, mai ales dacă ne gândim la consumul imens de energie şi la dificultăţile tehnice legate de „coacerea" emplectonului în ipotetice cuptoare. Lipsa analogiilor pentru această ipotetică reţetă constructivă, cu excepţia zidului de la Bâzdâna (infra, p. 212 şi n. 26), îndeamnă şi ea la o prudenţă sporită. Ipoteza în discuţie nu este, în fond, mai convingătoare decât aceea care vrea să explice „valurile arse" prin incendierea lor cu scopul de a le... consolida[13].

În zona centrală, cea mai înaltă a fortificaţiei din sectorul 1, zidul de „cărămizi arse" este întrerupt pe o distanţă de cca 45 m. Spre sud, în S. II, V şi VI s-au păstrat dărâmături deplasate, în rest se constată acea amenajare „neobişnuită" descrisă iniţial de Zirra ca „o formidabilă masă de pământ care seamănă astăzi cu un tumul cu diametrele de 20 × 28 m". Rostul ei ar fi fost de a înălţa aici terenul, înlocuind zidul mai vechi cu o succesiune de straturi subţiri de sol brun, de argilă galbenă şi pietriş alternate. Autorul făcea observaţia preţioasă că acest „tort Dobosch" urmărea vechiul traseu curb al zidului şi

[11] Cf. Zirra şi colab. 1993, p. 94–95 şi tab. 2, unde sunt localizate porţiunile de zid în care au apărut cărămizi crude sau slab arse. În segmentul de parament interior surprins în S. XI (la S de T. 1), unde s-au păstrat 15 asize, primele patru de jos erau „briques crues (non cuites), faites d'argiles de couleurs différentes – brunes, verdâtre, jaune et de nouveau verdâtre". În acest caz este dificil de imaginat, de ce şi cum au fost introduse cele patru cărămizi crude sub o coloană de 11 cărămizi arse. Un segment mai compact de zid cu paramente din „cărămizi rău arse, mai curând crude" se întinde în suprafaţa B (T. 15–18) pe o lungime de cca 6–7 m, iar altul mai mic în T. 28–29. Şi în sectorul de N al zidului, în S. VII/1982 a fost descoperită o porţiune în care şase asize de cărămizi crude erau suprapuse de patru asize de cărămizi slab arse. Astfel de „cărămizi" se întâlnesc şi în S. V P, care se învecinează cu „monticulul". Din păcate, pentru nici una dintre aceste porţiuni de zid nu ni se oferă o înregistrare grafică sau fotografică, care să facă plauzibilă ipoteza refacerilor sau să ne dea o altă explicaţie pentru segmentele de zid cu cărămizi crude.

[12] Într-o descriere anterioară (Zirra 1988, p. 191) se arăta că în emplectonul zgurificat, amorf, s-au întâlnit uneori „straturi de sol brun". Ne putem gândi că acestea reprezintă urmele unor structuri de lemn, incerte ca funcţiune, încorporate în masa zidului.

[13] O aspră critică a acestei vechi teorii la Schuchhardt, *op. cit.* (supra n. 6), p. 118–119; vezi şi Em. Moscalu, CAMNI 3, 1979, p. 339–347.

chiar „imita în lut şi uneori sub formă de cărămizi crude paramentele construcţiei precedente"; între cele două feţe ale „Dobosch"-ului el recunoştea un emplecton din pământ brun[14]. În raportul final, se precizează că acest „zid fals" făcea parte din mamelonul construit într-o primă fază de amplă refacere a fortificaţiei şi a fost apoi acoperit de „valul ridicat mai târziu aici"[15]. Din alt loc al aceluiaşi raport aflăm însă că monticulul ar fi fost ridicat „cu scopul precis de a constitui punctul central al noii fortificaţii, care a succedat zidului de cărămidă incendiat şi demantelat...". Această nouă fortificaţie este tocmai valul de pământ, „utilizând în zona monticulului tehnica de construcţie a «temeliilor olbiene», ce i-a conferit o rezistenţă sporită"[16]. De aici ar rezulta că „zidul fals" a fost construit o dată cu valul, într-o vreme când „zidul de cărămidă" fusese deja scos din funcţiune. Cum se vede, autorii se contrazic în privinţa cronologiei; ei par însă a fi de acord că „zidul fals" (= *Dobosch* = *feuilleté* = temelii olbiene etc.) va fi fost de la început înglobat într-o masă de pământ (monticul, val), cu rostul de a o consolida.

Valul de pământ este considerat ca fiind o a doua mare lucrare de fortificare, menită să suplinească zidul incendiat şi într-o anumită măsură demantelat. El urmăreşte traseul zidului şi înglobează resturile acestuia. Autorii afirmă că valul s-ar plasa uşor decalat spre est faţă de zid şi că umplutura sa nu ar acoperi nicăieri paramentul exterior (de vest) al zidului. Din profilele publicate în raportul general rezultă într-adevăr că creasta valului se află la 1–2 m spre est de paramentul interior al zidului. În aceleaşi profile însă, pământul care acoperă zidul şi îl îmbracă de ambele părţi, constituind valul, este reprezentat uniform, cu haşuri care semnifică fie „dărâmături"(S. I şi XI), fie „pământ ars, roşu" (S. VII)[17]. Se poate presupune, deşi nu se precizează expres, că aceste materiale provin din demantelarea zidului. Autorii cred că pentru ridicarea valului au fost aduse „importante cantităţi de pământ – pietriş terţiar, lut şi argile pleistocene", provenind din decaparea dealului şi din şanţul de apărare. Ei menţionează folosirea dărâmăturilor, cu resturi de „cărămizi", doar la est de zona monticulului, deşi este evident că de-a lungul întregului zid o masă importantă de dărâmături a rămas la picioarele acestuia, mai ales spre interior, în poziţia în care a căzut cu ocazia incendierii şi demantelării.

Sintetizând: după autorii săpăturilor, într-o primă fază, zidul din sectorul 1, de vest, al „Cetăţii Jidovilor" a fost construit din cărămizi arse în cuptoare; cărămizi slab arse sau crude au fost utilizate doar la reparaţii; monticulul cu straturi alternate crude care urmăresc traseul zidului (*Dobosch,*

[14] Zirra 1988, p. 190, 198–199, fig. 6 şi 8/4. În raportul general (Zirra şi colab. 1993, p. 98) se notează de asemenea că în structura de straturi alternate (denumită aici, tot cu un termen din patiserie, *feuilleté*) se recunoşteau pe alocuri „blocuri de pământ galben-verzui, asemănătoare cărămizilor, legate între ele cu pământ negru".

[15] Zirra şi colab. 1993, p. 98.

[16] *Ibidem*, p. 85.

[17] *Ibidem*, p. 98–100 şi fig. 4, 6, 8 (cu explicaţia semnelor convenţionale la fig. 3).

feuilleté) reprezintă o astfel de reparaţie sau elementul central al celei de-a doua fortificaţii (valul), devenită necesară după distrugerea zidului. Lutul care constituie emplectonul a fost ars în altă parte şi aşezat în această stare între paramente. Deşi urmele unui incendiu puternic la zid sunt evidente şi recunoscute de ei ca atare, autorii elimină categoric posibilitatea unui zid „crud", calcinat prin efectul incendierii, şi optează pentru un sistem constructiv unic la acea dată, folosind cărămizi şi emplecton care ar fi fost arse în „bateriile de cuptoare" din sectorul 3.

1.2. O ALTĂ IPOTEZĂ: ZIDUL DE CHIRPICI, INCENDIAT

Ipoteza de faţă se întemeiază în cea mai mare parte pe datele şi descrierile furnizate cu acribie şi onestitate de autorii săpăturii. Unele dintre aceste date, dar şi unele observaţii divergente pe care le-am făcut la faţa locului în 1986 m-au îndemnat de la început spre o altă interpretare decât aceea a colegilor mei. În aceeaşi direcţie ne îndreaptă studiul comparativ al monumentelor contemporane din aceeaşi arie culturală şi din spaţiul european în general.

Ideea unui mare zid construit integral din cărămidă contrazice, într-adevăr, tot ceea ce ştim despre tehnicile de construcţie în fortificaţii în epoca dată (sec. IV a.Chr.), nu numai în mediul „barbar", ci şi în aria civilizaţiei greceşti sau etrusce. Neverosimilă este, pe de altă parte, soluţia tehnică ce ni se propune pentru arderea unei cantităţi atât de mari de cărămizi şi emplecton (despre „bateriile de cuptoare", cf. infra p. 220 urm.). Intrând în unele detalii, trebuie spus că adaosul de materie vegetală (pleavă, paie) în „cărămizi" şi montarea acestora în zid fără liant („mortar") sunt fapte care nu se potrivesc cu ideea zidului de cărămidă arsă. Temperatura redusă şi caracterul inegal al „coacerii" nu sunt nici ele de natură să întărească această idee, deşi studiile mineralogice şi fizico-chimice întreprinse de Gh. Gâţă ar părea se confirme concluziile colectivului de arheologi[18].

[18] Zirra şi colab. 1993, p. 147–157 (anexa). Este dificil, în general, pentru un arheolog să aprecieze acurateţea şi relevanţa analizelor şi determinărilor întreprinse de Gh. Gâţă. Metoda de determinare a temperaturii la care au fost arse „cărămizile" de la Coţofeni prin comparaţia de culoare cu probe de lut încălzite în laborator la temperaturi între 105° şi 900°C îi va apărea însă, chiar şi unui nespecialist, drept îndoielnică. Probele de argilă şi marnă, fără adaosul de sol negru şi materii vegetale (conţinute în „cărămizile" originale, dar nu şi în emplecton) au fost „arse", după câte ştim, într-un cuptor electric, unde desigur nu puteau fi simulate condiţiile din ipoteticul cuptor antic şi nici cele ale unui incendiu intens (contact cu flacăra, curent de aer/oxigen). În aceste condiţii, concluzia că emplectonul ar fi fost ars la o temperatură mai ridicată decât „cărămizile" (cu toate consecinţele ce ar decurge de aici) nu poate fi omologată. De fapt, despre „cărămizi" căpătăm doar vaga informaţie că temperatura lor de „coacere" nu a depăşit decât foarte rar 600°C (*ibidem*, p. 154–155). La fel, afirmaţia că piese învecinate, din parament, au fost arse la temperaturi diferite (unele peste 400°, altele sub, dar cu cât?) şi, deci, concluzia că nu au fost arse *in situ* rămân a fi privite cu o necesară reţinere.

Pentru ipoteza opusă, aceea a unui zid construit din cărămizi crude (chirpici)[19] şi emplecton de asemenea crud – zid ars ulterior, cu prilejul unui puternic incendiu, vorbesc în schimb argumente ce nu mai pot fi ignorate.

În primul rând este vorba, evident, de existenţa incontestabilă a chirpicilor şi chiar a unor tronsoane întregi de „zid crud". Autorii apreciază că 10% din materialul folosit în zid sunt chirpici (*torchis*) cruzi sau arşi sub 200°C, fără a preciza dacă aceştia din urmă au ars accidental (incendiu) sau au fost prost arşi (*mal cuites)*, ca urmare a unei defecţiuni tehnologice. În general, ni se dă a înţelege că folosirea chirpicilor ar fi limitată la reparaţii, deci este ulterioară construirii zidului din cărămidă arsă. Această soluţie trece cu uşurinţă peste inconvenientele „cârpirii" unui zid de cărămidă, uneori chiar la bază, cu chirpici cruzi, mai puţin rezistenţi, şi nici nu ne explică de ce comunitatea de la Coţofeni nu a mai fost capabilă să fabrice o cantitate mică de „cărămizi", pentru reparaţii.

În fapt, cantitatea de chirpici cruzi sau slab arşi este sensibil mai mare decât procentul de 10%, care se referă evident la piesele aflate în zid (supra, p. 203, n. 11). O cantitate de astfel de piese, pe care nu o pot aprecia cât de cât exact, dar sigur importantă, era cuprinsă în masa valului şi reprezintă de fapt dărâmătura părţii superioare a zidului. Descriind umplutura valului, autorii nu menţionează însă cărămizi crude şi nici în profile nu se marchează prezenţa acestora[20].

Mi s-a permis, cu ocazia vizitei din 1986, să răzuiesc şi să schiţez profilul de N al S. I/1980. Spre deosebire de desenul publicat de Zirra şi colab. (1993, fig. 8, reprodus aici în fig. 3/1), unde în dărâmăturile/valul de la E de zid se pot număra doar şapte cărămizi, în schiţa mea (fig. 3/2) am marcat peste 35 astfel de piese întregi sau fragmentare, cu aspect diferit: puternic arse, slab arse şi abia atinse de foc („flambate") pe una din laturi, sau practic nearse, de culoare galbenă sau brună. În depozitul respectiv, „cărămizile" recognoscibile se încadrau între linii înclinate, uşor curbate, coborând de la zid spre interiorul incintei. Aceste linii delimitau de fapt straturi subţiri, alternate (galbene şi negre-brune), constituite – după părerea mea – din contopirea unor chirpici rămaşi complet cruzi, care şi-au pierdut forma în cea mai mare parte. Conturul

[19] În acest sens, termenul dobrogean de *cherpic* a fost introdus în literatura noastră arheologică de către D. M. Teodorescu (ACMIT, 1929, p. 9 urm. şi fig. 8), cu ocazia descrierii turnurilor de la Costeşti, pentru a desemna „cărămizi de lut amestecat cu pleavă şi uscate pur şi simplu la soare". În limbajul arheologic actual, prin chirpic-chirpici se înţelege în chip curent lipitura de lut, aplicată pe scheletul de lemn (pari, nuiele) al locuinţelor, ceea ce este greşit. Discuţia de faţă este un prilej de a reveni la înţelesul originar al cuvântului *chirpici*, aşa cum a fost folosit de Teodorescu şi de Nestor (supra. p. 201, n. 5).

[20] Cf. Zirra şi colab. 1993, p. 100 şi fig. 3, 4 şi 6, unde masa valului este marcată cu semnele convenţionale 2 („*décombres*") sau 5 („*terre brûlée rouge*"). Câteva cărămizi sunt marcate doar în profilul de N al S. I, cu semnul convenţional 3 („*briques*"), care nu face distincţii în privinţa arderii (*ibidem*, fig. 8).

şi conţinutul depozitului sugerează ipoteza că el provine din prăbuşirea părţii superioare a zidului, afectat în chip diferit de incendiul care a dus la dărâmarea sa. Focul a cuprins mai întâi (şi s-a întreţinut din) suprastructura de lemn a fortificaţiei, care s-a prăbuşit prima, formând o bandă de arsură, cu cărbuni masivi, până la cca 3 m de zid, şi marcând apoi, pe o porţiune de câţiva metri, mai slab, urmele incendiului. În continuare, concentrarea focului la piciorul zidului explică de ce primele 10–15 asize de chirpici au căpătat aspectul de „cărămizi", în timp ce asizele superioare au fost doar flambate sau au rămas crude şi, odată prăbuşite, pierzându-şi în cea mai mare parte forma, au constituit masa depozitului de la E de zid. Remanieri ulterioare, legate de amenajarea valului, au făcut ca această realitate să nu mai poată fi recunoscută cu uşurinţă.

Examinarea paramentului interior al zidului la cca 1 m spre S de profilul în discuţie mi-a mai permis o observaţie pe care o consider relevantă (fig. 3/2 stânga). Este vorba de existenţa a două tipuri de „cărămizi", diferind între ele

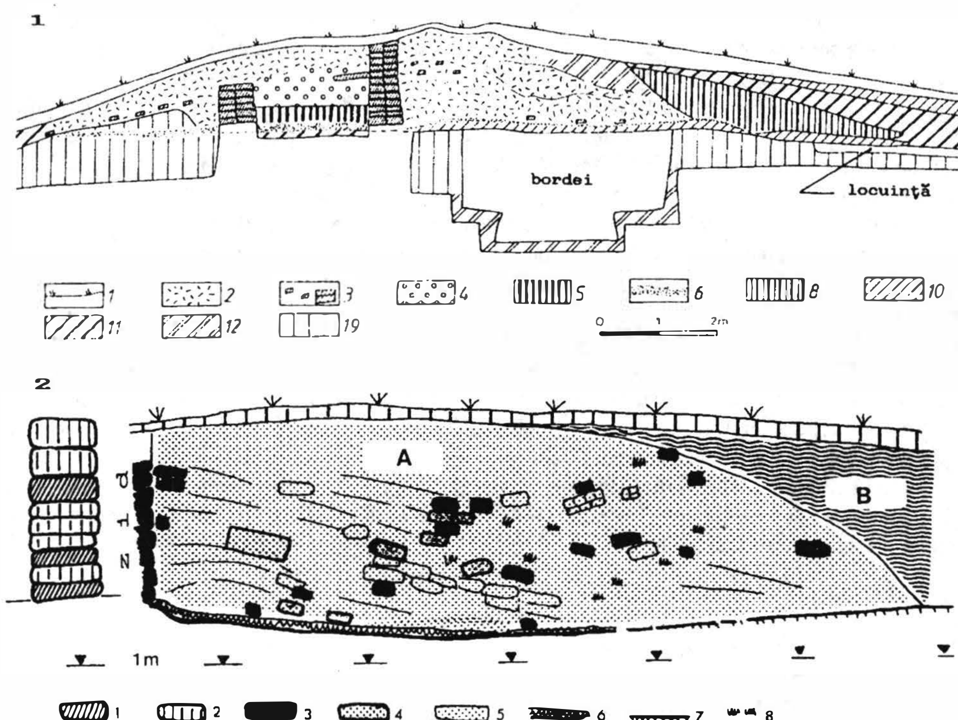

Fig. 3. Coţofenii din Dos. Profilul de N al S.I/1980: 1 după Vl. Zirra şi colab. 1993, fig. 8 (1 strat vegetal; 2 dărâmături ; 3 cărămizi; 4 emplecton; 5 pământ ars roşu; 6 cenuşă; 8 sol brun cu pământ ars; 10 pământ cenuşos; 11 pământ brun; 12 pământ galben; 19 sol viu brun-gălbui); 2 după M. Babeş, schiţă executată în 1986 (A dărâmătura zidului; B pământ galben din val; 1 chirpici tip I; 2 chirpici tip II; 3 chirpici puternic arşi; 4 chirpici slab arşi; 5 chirpici cruzi; 6 strat compact de arsură; 7 suprafaţă arsă; 8 cărbuni). În stânga: poziţia chirpicilor tip I şi tip II în paramentul interior, la cca 1 m S de profilul S.I.

în principal prin culoare şi structura pastei. **Primul tip (I)**, în stare arsă, este de culoare roşie-cărămizie şi are în structură granule de formă geometrică (cubică). **Al doilea tip (II)** este de culoare cărămiziu-gălbuie, păstrează în pastă evidente urme de pleavă şi este mai friabil (clivează). Existenţa celor două tipuri în stare arsă nu a fost consemnată de cercetătorii de la Coţofeni şi nu apare nici în anexa tehnică semnată de Gh. Gâţă. În aceste condiţii nu s-a făcut nici observaţia că, în porţiunea respectivă de zid, constructorii au căutat, fără a fi însă consecvenţi, să clădească alternativ „cărămizi" de tip diferit. Cele nouă asize observate de mine prezentau următoarea alternanţă, de jos în sus: I–II–I–II–II–II–I–II–II[21]. Semnificativ mi se pare faptul că celor două tipuri de „cărămizi arse" şi acestei alternanţe îi corespundeau în profilul descris mai sus două feluri de „cărămizi crude", de culoare brună şi galbenă, respectiv straturile alternate de dărâmătură de la E de zid.

Lucrurile sunt şi mai evidente dacă ne referim structurile de tip „Dobosch" din aşa-numitul monticul. Aici Zirra şi colaboratorii săi au observat un lucru

[21] La cererea mea, dl. Vlad Zirra mi-a încredinţat în anul 1988 câte două probe din fiecare tip de „cărămidă" (1A şi 1B pentru tipul I, 2A şi 2B pentru tipul II) pentru a fi supuse unor analize mineralogice şi geochimice în laboratoarele Muzeului Central Romano-Germanic (RGZM) din Mainz, R. F. G. Studiul a fost întreprins de dr. K. Kritsotakis, căruia îi aduc şi pe această cale calde mulţumiri. Raportul său, intitulat *Mineralogisch-geochemische Untersuchung der Ziegelsteine aus Coţofeni, Rumänien*, a fost înaintat de mine la timpul potrivit d-lui Zirra, dar nu este valorificat în raportul general din 1993, unde s-a publicat doar expertiza întocmită de ing. Gh. Gâţă.

După Kritsotakis, analiza compoziţiei chimice arată deosebiri clare între cele două tipuri de „cărămizi" în privinţa prezenţei SiO_2, Al_2O_3 şi CaO. Şi compoziţia mineralogică a probelor, studiată prin difractometrie röntgen, este diferită: în probele tipului I este prezent calcitul şi lipseşte muskovitul, în probele tipului II se întâlneşte muskovitul şi lipseşte calcitul. Aceste fapte rezultă cu claritate din tabelele anexate mai jos. Reproduc aici, în traducere, concluziile raportului lui Kritsotakis: „Compoziţia minerală şi chimică diferită este un indiciu în sensul că pentru producţie s-au folosit materii prime diferite. Analize termodiferenţiale şi compoziţia mineralogică arată că materialul nu a fost ars. Pentru aceasta vorbeşte şi prezenţa substanţei organice în cărămizi. Este vorba, evident, de chirpici uscaţi la aer (*luftgetrocknete Lehmziegel*). «Peliculele de topire» (*Schmelzüberzüge*) subţiri, care sunt vizibile pe suprafeţele cărămizilor, indică o expunere ulterioară la căldură, care a dus la formarea lor".

Tabel 1

Compoziţie mineralogică semicantitativă, în greutate %

Minerale	Proba 1A	Proba 1B	Proba 2A	Proba 2B
Cuarţ	15	20	10	20
Plagioclas	15	15	10	10
Feldspat potasic	20	10	25	10
Calcit	15	15	–	–
Muskovit	–	–	25	20
Hematit	10	10	10	10
Minerale argiloase	25	30	20	30

foarte important şi anume că aceste structuri „imită" şi se încadrează în traseul zidului, prezentând „paramente realizate din straturi alternante de pământ şi argilă, probabil sub formă de blocuri uscate la soare"[22]. Observaţia este perfect adevărată, dar autorii nu au tras concluzia care se impunea. Structura respectivă nu era îngropată (precum o „temelie olbiană") într-un „monticul" sau „fals tumul", ridicat pentru a domina terenul înconjurător, ci era pur şi simplu un zid crud, cu paramente din chirpici de două tipuri diferite. Într-adevăr, în profilele studiate de mine în 1986 (fig. 4/1–2) se recunoşteau blocuri masive de pământ galben şi negru, separate între ele, pe verticală şi pe orizontală, prin culoarea proprie sau prin benzi mai înguste de culoare închisă. La fel ca şi în zidul ars, paramentul era constituit din două rânduri de chirpici, căutându-se alternarea celor două tipuri (negre şi galbene) pe verticală. Dimensiunile lor corespund în general cu cele ale „cărămizilor arse" în ce priveşte lungimea şi prezintă variaţii în privinţa grosimii. Unii chirpici, mai ales cei galbeni, s-au

Tabel 2

Concentrarea elementelor principale, în greutate %

Proba	SiO_2	Al_2O_3	Fe_2O_3	TiO_2	MnO	MgO	CaO	K_2O	Na_2O	P_2O_3	LOI
1A	62,05	13,00	5,20	0,69	0,097	2,42	6,44	2,57	1,05	0,327	3,02
1B	62,88	12,44	4,83	0,67	0,113	2,38	6,40	2,44	1,05	0,278	3,23
2A	60,80	16,39	5,97	0,83	0,091	1,80	1,42	2,69	1,46	0,361	4,03
2B	58,37	16,67	6,02	0,84	0,111	1,91	1,46	2,66	1,41	0,363	5,03

Tabel 3

Concentrarea elementelor-urme în ppm (mg/kg)

Proba	Sr	Zn	V	Cr	Cu	Ni	Be	Co	Zr	Ba	Li
1A	121,58	74,97	83,08	89,16	14,18	2,03	2,63	9,52	62,82	382,97	27,76
1B	112,99	67,36	76,05	82,57	6,52	1,98	2,39	3,91	50,63	362,86	21,73
2A	124,98	90,15	112,69	92,20	14,34	0,00	3,48	9,22	118,83	485,58	24,79
2B	124,91	93,68	111,53	95,92	13,38	0,00	3,57	8,92	142,76	510,81	33,45

[22] Zirra şi colab. 1993, p. 146. La p. 98 descrierea este mai puţin clară: monticulul este prezentat ca „o amplă construcţie din straturi suprapuse, cuprinzând doar pe alocuri (*par endroit*) blocuri de pământ galben-verzui, asemănătoare cărămizilor, legate între ele cu pământ negru". Ilustraţia nu oferă însă imagini semnificative. În profilele fig. 9–12, paramentele apar ca succesiuni de straturi subţiri (semnul convenţional 20, explicat la fig. 3 ca „Dobosch"). Doar la Zirra 1988, fig. 8/4 întâlnim o fotografie, unde în paramentele de tip „Dobosch" se recunosc cărămizi crude galbene, masive, separate între ele prin benzi mai înguste, de culoare închisă, dar în legendă se vorbeşte de *couches alternantes d'argile et de sol noir*. Întâmplător, în 1986, am schiţat chiar acest profil (fig. 4/1), văzând în el cea mai bună dovadă a existenţei zidului din cărămizi crude (chirpici) la Coţofeni.

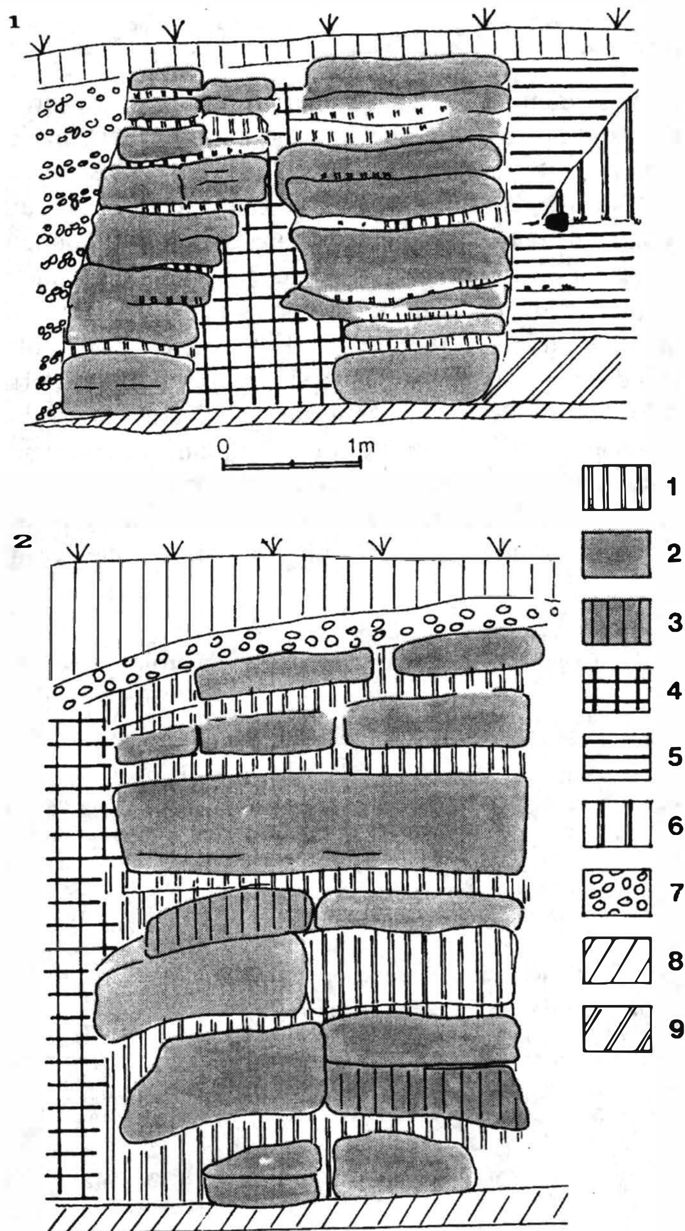

Fig. 4. Coţofenii din Dos. Zidul din chirpici cruzi în zona „monticulului" (*Dobosch*): 1 secţiune prin zid (stânga spre exterior, dreapta spre interiorul cetăţii); 2 detaliu din paramentul interior (1 benzi din pământ negru şi chirpici tip I; 2 chirpici tip II; 3 chirpici din pământ galben închis; 4 emplecton din pământ negru; 5 pământ galben; 6 pământ roşcat, cu arsură; 7 straturi de pietriş şi nisip [5-7 sunt depuneri adăugate la edificarea valului]; 8 strat de cultură anterior zidului; 9 strat de cultură din perioada de funcţionare a zidului). Schiţe de M. Babeş, 1986.

contopit, formând blocuri de grosime dublă. Alţii, în special cei negri, s-au comprimat, rezultând „straturi" mai înguste decât grosimea „standard". Fie că au fost puşi în operă insuficient uscaţi, fie că s-au umezit ulterior, chirpicii s-au deformat în timp, ceea ce a dus la modificarea formei şi dimensiunilor lor. Aceasta a dus şi la modificarea formei zidului (înclinarea paramentelor), făcând necesară îmbrăcarea acestuia (cel puţin la bază) într-un val. Fabricarea şi utilizarea, în general alternantă, a unor chirpici cu consistenţe şi culori diferite nu este desigur întâmplătoare. Impresia mea este că piesele din argilă galbenă, cu pleavă (tipul II), erau mai rezistente la sarcini şi nu se deformau, în timp ce chirpicii de culoare închisă (tipul I) erau mai plastici, jucând şi rolul de liant în zid. Astfel s-ar explica intenţia constructorilor (desigur nu consecvent realizată) de a clădi alternativ chirpici de tipuri diferite, lucru constatat atât în zidul crud, cât şi în cel ars. Astfel se explică şi faptul că nu s-a folosit mortar de lut drept liant între „cărămizi", liant care ar fi fost absolut necesar în ipoteza unui zid construit din cărămizi arse. Desigur, ipoteza de faţă ar trebui confruntată cu un studiu tehnic al chirpicilor conservaţi cruzi în „monticul", dar, din păcate, din acea zonă nu s-au luat probe şi nu s-au făcut determinări sau, în orice caz, în studiul lui Gh. Găţă ele nu sunt consemnate[23].

La Coţofeni, în zona „monticulului", avem aşadar o porţiune de zid crud de cel puţin 30 m lungime. O structură similară, de o lungime neprecizată, este semnalată în suprafaţa B/1987–1988: „acelaşi tip de straturi de sol alternante, asemănătoare temeliilor olbiene, ca şi în nucleul monticulului"[24]. În sfârşit, au fost înregistrate şi alte porţiuni unde prezenţa chirpicilor cruzi a fost pusă pe seama unor reparaţii limitate (supra, p. 203). Admiţând chiar că toate aceste porţiuni ar reprezenta reparaţii, ipoteza zidului construit iniţial din cărămizi arse nu este dovedită de la sine. Dimpotrivă, s-a făcut dovada că locuitorii cetăţii au fabricat şi au folosit chirpicii în ridicarea zidului pe porţiuni întregi, într-o tehnică potrivită acestui material şi nu cărămizii arse (fără imbricare, fără „mortar"). Prezenţa unei importante cantităţi de „cărămizi crude" sau „rău arse" în dărâmăturile (respectiv valul) din dreptul porţiunilor arse ale zidului (de ex. în S. I, supra p. 206 urm., fig. 3/2) arată, de fapt, că şi aceste porţiuni au fost construite în material crud. În urma incendiului, consumat în principal la baza zidului, au ars mai ales asizele inferioare, în timp ce chirpicii de la partea superioară a zidului au rămas în cea mai mare parte în stare crudă. Prăvăliţi de o parte şi de alta a zidului, mai ales spre interior, şi doar uneori păstrându-şi forma, ei au constituit în mare măsură masa „valului" din faza a II-a a fortificaţiei.

[23] Astfel de determinări ar fi trebuit să ilustreze compoziţia şi calităţile fizice ale chirpicilor în stare crudă. De asemenea, arderea lor în condiţii experimentale variate ar fi fost mai curând relevantă pentru problema „cărămizilor" de la Coţofeni, decât coacerea unor probe de argilă sau sol din terenul înconjurător. Din păcate, cercetătorii de la Coţofeni nu şi-au pus această problemă, chiar şi după ce au acceptat ideea că Dobosch-ul „imită" zidul.

[24] Zirra şi colab. 1993, p. 86.

Concluzia acestei analize a datelor furnizate de autorii săpăturii, completate cu observaţiile personale din campania 1986 şi cu expertiza realizată la Mainz de K. Kritsotakis, este că zidul de la Coţofeni a fost ridicat de la început din chirpici uscaţi în aer liber şi emplecton crud. Zidul avea la coronament o masivă suprastructură de lemn (parapet crenelat, drum de rond, acoperiş, scări de acces), a cărei ardere a făcut ca lutul chirpicilor şi al emplectonului să se întărească, respectiv înroşească într-o măsură sau alta. Ideea incendierii fortificaţiei este oricum acceptată de Zirra şi colaboratorii săi. Spre deosebire de aceştia, am putea mai curând admite că porţiunile de zid crud (*Dobosch*) sau slab ars aparţin construcţiei originare şi nu reprezintă reparaţii. Aceasta ne apropie de teoria lui Schuchhardt, care credea că pentru dezafectarea acestei fortificaţii a fost suficientă incendierea şi demolarea a două segmente de curtină, alternând cu altele cruţate[25]. După părerea mea, chiar dacă ar fi vorba de reparaţii, zonele cu zid crud rămân a fi socotite drept mărturii directe ale tehnicii constructive şi ale aspectului iniţial al zidului, dinainte de incendiere.

1.3. ZIDUL DE LA COŢOFENI ÎN CONTEXT EUROPEAN

Analogii în spaţiul carpato-dunărean. Cea mai apropiată analogie a zidului de la Coţofeni se află în „Cetatea" de la **Bâzdâna, com. Calopăr, jud. Dolj,** situată de asemenea pe cursul Jiului. Şi aici linia care marchează spre vest întinderea maximă a spaţiului apărat este reprezentată de un zid cu paramente din *calupuri* „lucrate din pământ şi arse asemenea unor cărămizi" şi cu emplecton din „pământ ars, zgrunţuros, asemănător ca aspect zgurei"[26]. Autorul primelor săpături, C. M. Tătulea, credea că zidul a fost construit peste o fortificaţie mai veche (val „cu palisadă în partea superioară"), incendiată şi reamenajată, dar unicul profil publicat nu ilustrează o asemenea situaţie[27]. Din acest profil rezultă, mai curând, o situaţie similară aceleia de la Coţofeni: existenţa unui depozit masiv de dărâmături, arse sau nearse, de-o parte şi de alta a zidului, provenind cel mai probabil din partea sa superioară. În masa aflată imediat lângă piciorul zidului, la paramentul interior, conform legendei avem de-a face cu „pământ şi calupuri de lut, nearşi" (sic!), iar în textul corespunzător este vorba de „bucăţi de cărămizi nearse, ci doar uscate". Mai mult decât atât, Tătulea nota chiar că „există unele porţiuni ale zidului în care calupurile par să fi fost doar uscate şi

[25] Supra p. 201 şi n. 5, 7. Schuchhardt greşea evident punând această distrugere sistematică în legătură cu îndeplinirea condiţiilor impuse de Traian adversarilor săi după primul război dacic.

[26] C. M. Tătulea, Thraco-Dacica 5, 1984, p. 95–96.

[27] *Ibidem*, p. 95, fig. 2 (la fig. 3–4 fotografiile, care ar trebui şi ele să ilustreze zidul de la Bâzdâna sunt de slabă calitate şi neexplicite). Într-o lucrare mai târzie, Tătulea şi-a modificat părerea, în sensul că valul ar fi fost refăcut „la un moment dat, în prima jumătate a veacului al III-lea, pe o infrastructură formată din două paramente de calupuri de chirpic ars, ce aveau între ele un emplecton de pământ bine tasat" (Oltenia, 7–8, 1988–1989, p. 159).

arse pe loc, odată cu zidul" şi aducea ca argument observaţia că în emplecton există „zone cu urme de ardere masivă puternic înnegrite până la bază" şi că unele calupuri s-au „sudat" între ele. Totuşi, el înclina să creadă că „marea majoritate a acestora par să fi fost arse separat"[28].

Săpăturile făcute la Bâzdâna mai nou (începând din 1993) de către Vlad Vintilă Zirra nu au produs date noi, deosebite, despre construcţia zidului[29]. Autorul, membru al echipei de la Coţofeni, este evident de părere că avem de-a face cu „cărămizi arse" (se înţelege, în altă parte), fabricate din „pământ argilos amestecat cu materiale vegetale" şi montate în zid fără mortar, neimbricate, întocmai ca la Coţofeni[30]. Mai importante, în schimb, deşi insuficient de precis descrise, sunt datele care atestă existenţa unei a doua „centuri de fortificaţie" în interiorul ariei apărate de zidul de „cărămizi". Această situaţie este şi ea comparabilă cu cea de la Coţofeni, unde, după părerea mea, complexul de arsură din sectorul 3 nu este un cuptor de ars cărămizi, ci o astfel de linie de fortificaţie în interiorul incintei mai mari, cu zid (cf. infra, p. 220 urm.).

În Oltenia sunt cunoscute şi alte cetăţi, aproximativ contemporane cu Coţofenii din Dos şi Bâzdâna, la a căror fortificare au fost folosite „cărămizi" sau „turte": **Bâzdâna** – „Cucuioava"[31], **Brabova** – „La Pădure"[32], **Bucovăţ** – „Jidovii"[33], **Mărgăriteşti** – „Cetatea Jidovilor"[34], **Morunglav** – „Piscul cu

[28] Idem, Thraco-Dacica 5, 1984, p. 96 şi n. 13–15, de unde rezultă, fără dubiu, influenţa studiului lui Zirra 1983 asupra interpretărilor date de autor. După Tătulea, „zidul de calupuri" ar data din prima jumătate a sec. III a.Chr., iar distrugerea sa şi încetarea primei locuiri de la Bâzdâna s-au produs „în urma unui violent incendiu" (*ibidem*, p. 104).

[29] Vl. V. Zirra, D. Pop, AO 10. 1995, p. 13–27; Vl. V. Zirra, D. Pop, S. Oanţă, AO 11, 1996, p. 5–20.

[30] Vl. V. Zirra, D. Pop, *op. cit.*, p. 23. Şi emplectonul ar corespunde cu cel de la Coţofeni, deşi descrierea sa, într-o manieră alambicată („o masă substanţială de formaţiuni puternic arse, roşii intens, de forme şi mărimi neregulate, dure şi colţuroase"; *ibidem*, 24) nu este exact aceeaşi. Tătulea (*op. cit.*, p. 95, fig. 2) marca în profilul respectiv două tipuri de emplecton: „pământ roşu compact" şi „pământ roşu, ars, zgrunţuros", considerând că acesta din urmă ar proveni din „resturile rămase de la arderea calupurilor", cât şi din „vechiul val incendiat".

[31] După Vl. V. Zirra şi D. Pop (*op. cit.*, p. 26) este vorba de o fortificaţie compusă „din fragmente de cărămidă de dimensiuni variabile şi din pământ ars, puternic înroşit", în timp ce Tătulea (*op. cit.*, p. 92) menţionează „un mare val de pământ vitrificat". Nu s-au făcut săpături.

[32] V. Ciucă, Oltenia 7–8, 1988–1989, p. 29–30 şi fig. 1. Sunt menţionate trei valuri, dintre care primul, cel ars, „este construit peste un zid de cărămidă". Nu s-au făcut săpături.

[33] G. Macovei, Materiale 5, 1959, p. 351–354 şi fig. 1; „Turtele" constituie aici miezul valului ars, împreună cu vălătuci, pământ ars, cărbune (bârne), de unde şi presupunerea că ele au format iniţial „o umplutură între doi pereţi de vălătuci, care din loc în loc erau întăriţi cu bârne de lemn". După G. Macovei, „turtele sunt făcute din lut amestecat cu paie, fiind uscate la soare, nu arse, şi având diferite forme: ovale, dreptunghiulare, uneori prezentând o gaură în mijloc". Cf. şi Trohani, Thraco-Dacica 9, 1988, p. 161–162 şi fig. 1.

[34] Este vorba de un val ars, în interiorul căruia s-au aflat şi „turte". C. Preda (*Geto-dacii din bazinul Oltului inferior*, Bucureşti, 1986, p. 102-104), care a efectuat aici săpături în anii 1973–1974 îşi imaginează un complicat şi neverosimil „sistem de ardere cu tiraj din cărămizi de chirpic", menit să consolideze valul prin ardere. „Sistemul" nu este ilustrat şi, din păcate, nici nu se dau date concrete despre aşa-numitele „cărămizi de chirpici".

Jidovi"[35], **Voiţa** – Dealul Burtoiul[36]. Sensibil mai veche ar fi doar „Cetatea Muierii" de la **Grădiştea, jud. Vâlcea**, unde au fost descoperite „numeroase fragmente de «blocuri» de pământ ars, având forme paralelipipedice, ca nişte cărămizi de mari dimensiuni, foarte puternic arse iniţial, având o consistenţă şi o rezistenţă deosebite"[37]. În cele mai multe dintre cetăţile amintite aici nu s-a efectuat săpături şi, de aceea, nu ştim ce rol au jucat „cărămizile" în ridicarea respectivelor fortificaţii (cantitate, dispoziţie). În aceste condiţii nu ne putem aştepta nici la informaţii pertinente privind prezenţa cărămizilor crude (chirpici), mai ales că în toate cazurile urmele de incendiu par a fi neîndoielnice.

„Cărămizi" sunt menţionate şi în unele dintre cetăţile din sec. IV–III a.Chr. din vestul Munteniei, nu departe de linia Oltului. La **Pleaşov, jud. Olt,** în marginea dinspre val a suprafeţei E a fost descoperită „o îngrămădire de cărămizi regulate de chirpici, cu dimensiunile de 0,30 × 0,30 × 0,12 m", despre care C. Preda credea că provin dintr-un cuptor sau o altă construcţie gospodărească[38]. Deoarece sub aceste „cărămizi" au apărut urme de bârne arse şi de pari[39], este mai probabil ca ele să provină din fortificaţie, care, cum corect a observat Preda, era placată spre interiorul cetăţii cu un „perete-suport de lemn"[40]. În fapt, în val s-a delimitat clar o structură lată de 3 m şi înaltă de 2 m, constituită din „straturi subţiri de 0,10–0,15 m de argilă roşcată şi pământ de culoare gălbuie, bine bătătorite, care alternează pe orizontală" şi pe care Preda le compară cu o „temelie olbiană"[41]. Această structură pare să

[35] O. Toropu, SMMIM 2–3, 1969–1970, p. 5–6; C. Preda, *op. cit.*, p.114. După Preda, care a efectuat aici un sondaj în 1973, este vorba de „un val de pământ, construit în interior cu cărămizi de chirpici ars" (?!).

[36] V. Ciucă, *op. cit.*, p. 31–33. În structura valului de apărare incendiat s-a folosit „cărămidă de formă dreptunghiulară, cu dimensiuni relativ mari (42 × 22 × 6 cm; 50 × 27 × 8 cm)". Se relatează că localnicii au extras din val o mare cantitate de „cărămidă" pentru nevoile gospodăreşti. Nu s-au efectuat săpături arheologice.

[37] Fl. Marinescu, D. Munteanu, SMMIM 17–18, 1984–1985, p. 131. Datarea cetăţii se întemeiază doar pe două (!) fragmente ceramice hallstattiene timpurii (tip Vârtop) şi este, de aceea, de privit cu maximă rezervă. Din publicaţie nu rezultă dimensiunile aproximative şi nici poziţia „cărămizilor" în zid. Este în schimb clar că, până la o anumită înălţime, acesta avea paramente de piatră şi emplecton de pământ, precum şi o masivă structură de lemn.

[38] C.Preda, Thraco-Dacica 7, 1986, p. 75.

[39] *Ibidem,* p. 78 şi planul fig. 3.

[40] *Ibidem,* p. 75. Urmele acestui cofraj interior incendiat sunt semnalate în multe locuri de-a lungul valului, sub poala acestuia, sub formă de pari şi de bârne carbonizate, dispuse longitudinal sau perpendicular. Profilul din fig. 4 ilustrează foarte clar prăbuşirea cofrajului incendiat, care prinde sub el nivelul de locuire al cetăţii şi este, la rândul său, suprapus de pământul galben scurs din val.

[41] *Ibidem,* p. 75 şi fig. 5. Autorul nu indică lungimea acestei structuri în lungul valului. Spre exterior, zidul în discuţie era sprijinit de un un fel de „contrafort" realizat din straturi neregulate de pământ negru argilos, iar spre interior de cofrajul de lemn. De o parte şi de alta a zidului, două depozite de „pământ gălbui-calcaros" (vezi şi legenda fig. 5) par să reprezinte dărâmătura părţii sale superioare. Preda (*op. cit.,* p. 97–98) plasează evoluţia cetăţii de la

reprezinte un zid de cărămizi crude şi/sau straturi alternate, amenajat la partea superioară a unui val mai vechi, din pământ galben. Tehnica sa constructivă nu este clar reconstituibilă, dar pare să difere cumva de cea a zidului crud (*Dobosch*) de la Coţofeni, unde delimitarea paramentelor şi emplectonului este foarte netă.

Tot în vestul Munteniei, în cetatea de la **Albeşti, jud. Teleorman,** la partea superioară a „valului vitrificat" au fost găsite mai multe „cărămizi făcute din lut amestecat cu paie, de formă dreptunghiulară, având dimensiunile de 0,25 × 0,15 × 0,08 m"[42]. Poziţia iniţială şi deci rolul lor în construirea „valului" rămân incerte, dar arderea lor odată cu incendierea fortuită a acestuia este foarte probabilă. Aceeaşi este situaţia şi la **Tinosu,** în centrul Munteniei, unde fragmente de „cărămizi" au apărut în valul puternic ars al aşezării din sec. IV–III a.Chr.[43]. Recent a fost semnalată în sudul Munteniei , la **Căscioarele** (D'aia parte), o cetate cu „ziduri din piatră fasonată şi cărămizi nearse" (!!), fără însă a ni se oferi informaţiile concrete atât de aşteptate[44].

În sfârşit, din spaţiul est-carpatic prezintă interes pentru discuţia noastră o singură cetate, anume aceea de la **Arsura, jud. Vaslui.** Aici „valul" exterior este de fapt un zid cu un masiv soclu din pietre de râu legate cu pământ (lat. 2,50 m, î. actuală cca 0,50 m). Dărâmătura părţii superioare a zidului, căzută spre exterior, apare sub forma unei „aglomerări de arsură", cuprinzând o cantitate neprecizată de „bucăţi de chirpic consistente, de culoare roşie asemănătoare unor cărămizi arse până la zgurificare"[45]. Atât soclul, cât şi partea dărâmată conservă urmele consistente ale unei structuri de lemn (bârne carbonizate), care explică arderea chirpicilor.

Pleaşov între mijlocul sec. III şi începutul sec. I a.Chr., în ceea ce el numeşte „etapa preclasică a civilizaţiei geto-dace". La o privire mai atentă se poate însă observa că la Pleaşov există atât materiale getice timpurii, de tip Zimnicea–Murighiol (*lekane, pithos, kernos*; cf. *ibidem*, fig.18/1–2 şi 23/1), cât şi materiale caracteristice fazei clasice timpurii (imitaţie deliană, căţuie, castron adânc, vase cu umbo la fund, ştampile rhodiene; *ibidem*, fig. 22/3; 24/1, 3). Stratigrafia înregistrată în fig. 4–5 dovedeşte şi ea existenţa a două faze distincte, separate între ele, probabil, printr-un scurt hiat. În ambele profile se constată că dărâmătura fortificaţiei suprapune depunerea (complexele) primei faze de locuire, din sec. IV–III, şi este la rândul ei suprapusă de un strat de cultură negricios care nu poate aparţine decât fazei „clasice", din a doua jumătate a sec. II şi din sec. I a.Chr. Aceeaşi discontinuitate între faza getică timpurie şi faza geto-dacă clasică se constată şi la Coţofeni şi Bâzdâna, precum şi în numeroase situri importante din Muntenia (Tinosu, Piscu Crăsani), Moldova (Brad, Răcătău) sau din Transilvania (Pecica, Vărădia, Hărman).

[42] Moscalu, CAMNI 3, 1979, p. 341.

[43] Săpături inedite, efectuate de Magda Tzony în anii 1978–1982. În săpăturile din 1924 nu fuseseră semnalate asemenea piese (cf. R. Vulpe şi Ec.Vulpe, Dacia 1, 1924, p. 176–178).

[44] V. Sîrbu, G. Trohani, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Reports and Summaries*, Bucureşti, 1996, p. 346. La rândul său, D. Şerbănescu (în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 25) vorbeşte despre fortificaţia „refăcută din cărămizi nearse, care alcătuiau paramenţii, iar emplectonul era din lut bătut".

[45] S. Teodor, Materiale 10, 1973, p. 53–54 şi fig. 1. Se precizează că aceşti „chirpici" erau de formă paralelipipedică, fără a se da dimensiuni.

Această sumară trecere în revistă a fortificaţiilor cu „cărămizi" din România permite următoarele constatări:

– cele mai multe se concentrează în Oltenia şi în sud-vestul Munteniei;

– majoritatea datează *grosso modo* din sec. IV–III a.Chr.;

– în toate cazurile se înregistrează urme clare ale unui incendiu, care poate explica transformarea chirpicilor în „cărămizi"; în schimb, folosirea unor cărămizi adevărate, arse înainte de punerea în operă nu beneficiază de dovezi peremptorii;

– doar la Coţofeni şi la Bâzdâna – „Cetate" (mai nou, eventual, şi la Căscioarele) avem certitudinea existenţei unor ziduri cu paramente din „cărămizi" şi cu emplecton; la Brabova şi Pleaşov s-ar putea face supoziţii în acelaşi sens, care necesită însă o confirmare temeinică; la Grădiştea şi Arsura aceste ziduri au avut un soclu de piatră;

– în celelalte cazuri „turtele" şi „cărămizile" au apărut în contextul unor valuri vitrificate (Bucovăţ, Mărgăriteşti, Morunglav, Voiţa, Albeşti, Tinosu), jucând probabil un anumit rol în realizarea umpluturii şi amenajarea părţii lor superioare;

– dacă folosirea „turtelor" (mai ales a celor găurite) în amenajarea valurilor are antecedente locale[46], ridicarea unor ziduri cu paramente de chirpici şi emplecton crud este o noutate care trebuie pusă în legătură cu influenţe sau chiar cu activitatea unor meşteri constructori provenind din cercul civilizaţiilor mediteraneene.

În consecinţă, ideea unei evoluţii locale de la „turtele slab arse" la „cărămizile arse", care în sec. IV a.Chr. ar deveni „cu adevărat un material de construcţie", aşa cum crede Trohani[47], este greu, dacă nu imposibil de susţinut.

Analogii în Europa Centrală. În mediul celtic central-european singura fortificaţie cu ziduri construite din chirpici, comparabile oarecum cu cele de la Coţofeni şi Bâzdâna, este celebrul *oppidum* Heuneburg de lângă Hundersingen (Baden-Württemberg), nu departe de izvoarele Dunării. Perioada IV b a acestei cetăţi, este reprezentată de un puternic zid de chirpici (*Lehmziegel*), ridicat în al doilea sfert al sec. VI şi distrus prin incendiere, foarte probabil în urma unui asediu, cândva între 520–500 a.Chr.[48]. Spre deosebire de Coţofeni, la Heuneburg[49] fortificaţia are un soclu de piatră (lat. 3–3,2 m, î. 0,3–1,2 m), iar

[46] De ex. în valul de epoca bronzului de la Popeşti, com. Mihăileşti, jud. Giurgiu; cf. R. Vulpe, Materiale 5, 1959, p. 341; mai nou N. Palincaş, CAMNI 10, 1997, p. 175 urm.

[47] Thraco-Dacica 9, 1988, p. 165–166. La fel, V. Sîrbu şi G. Trohani (*op. cit.*, p. 345) cred că folosirea cărămizilor arse ar reprezenta o inovaţie autohtonă, geto-dacă.

[48] E. Gersbach, în *Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich,* Linz, 1981, p. 357 urm. şi fig. 10.

[49] Datele care urmează provin în principal din lucrarea mai veche a lui W. Dehn, FundberSchwaben, NF 14, 1957, p. 84 urm., şi din cea mai nouă apariţie, vol. IX din seria *Heuneburgstudien*, semnată de E. Gersbach, *Baubefunde der Perioden IVc – IVa der Heuneburg*, Mainz, 1995, p. 35–47 şi 89–94.

partea superioară a fost construită integral din chirpici, pe toată grosimea zidului, atingând inițial o înălțime de 3–4 m (fig. 5/1). Chirpicii au fost confecționați în forme de lemn, din lut sau argilă cu adaos de nisip sau microprundiş şi de material vegetal tocat, având rolul de degresant. Predomină net chirpicii dreptunghiulari (lung. 40–54 cm, lat. 34–44 cm, gros. 6–8 cm), dar s-au folosit şi chirpici patrați, cu latura de 40–44 cm, care corespund normei greceşti (*tetradoron*). Ei au fost montați, cu mortar de lut, în asize orizontale, cu rosturile verticale decalate (imbricare). Se întâmplă uneori ca rosturile a două-trei sau chiar mai multe asize să coincidă, chirpicii fiind montați „în fişic", ca la Coțofeni. Există indicii că în zidărie erau cuprinse şi bârne sau scânduri de lemn orizontale şi că, în orice caz coronamentul era în principal realizat din lemn (drumul de rond, parapetul, eventual acoperiş). Incendierea sa (faza IV a/1) a lăsat urme numeroase, inclusiv calcinarea unor porțiuni din zidul de chirpici.

Materialul şi tehnica de construcție, ca şi planul arhitectonic (linia şi unghiurile drepte ale zidului, alternarea curtinelor cu bastioane rectangulare) au făcut clar, de la început, că zidul de la Heuneburg reprezenta ceva nou, complet necunoscut în Europa centrală a epocii hallstattiene târzii. Tot la fel de evident a fost faptul că originile acestei înnoiri trebuiau căutate în spațiul greco-mediteranean, unde zidul de chirpici pe soclu de piatră s-a bucurat vreme îndelungată de o largă utilizare în arhitectura civilă şi, mai ales, în cea militară. Părerile diferă într-adevăr în privința căii concrete pe care acest tip de fortificație a ajuns aşa departe, tocmai la izvoarele Dunării. Autorii sunt însă în general de acord asupra rolului Massaliei şi al legăturilor dintre celți şi greci de-a lungul căii comerciale, intens utilizate începând din Ha D1, ce urma cursul marilor râuri Rhône, Saône, Rin şi Dunăre[50].

Modelul grecesc. Din secolul al IX-lea până în secolul al II-lea a.Chr., în spațiul grecesc, din Asia Mică până în Sicilia, zidul de chirpici a reprezentat o formă curentă de fortificație[51]. Dimpotrivă, cărămida arsă a fost folosită extrem de rar şi, în fapt, nu există exemple de edificii construite din acest material înainte de sfârşitul epocii elenistice[52]. De regulă erau folosiți chirpici pătrați, cu latura de 40–50 cm şi groşi de 8 cm, dar se întrebuințau concomitent şi jumătăți, de formă dreptunghiulară, apropiate ca dimensiuni de piesele de

[50] Dehn, *op. cit.*, 93 urm.; Gersbach, *op. cit.*, p. 91 urm.

[51] F. E. Winter, *Greek Fortifications*, Toronto, 1971, p. 71; A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford, 1979, p. 210–211.

[52] R. Martin, *Manuel d'architecture grecque* I, *Matériaux et techniques*, Paris, 1965, p. 63 („De l'emploi de la *brique cuite* nous n'avons que de rares témoignages avant l'introduction en Grèce des procédés de construction romaines"); A. Orlandos, *Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens grecs* I, Paris, 1966, p. 67 („En Grèce nous n'avons pas d'exemple d'édifice en briques cuites avant la fin de l'époque hellénistique... "). În chip particular în fortificații cărămida arsă nu a fost folosită de greci (Lawrence, *op. cit.*, p. 208 urm.).

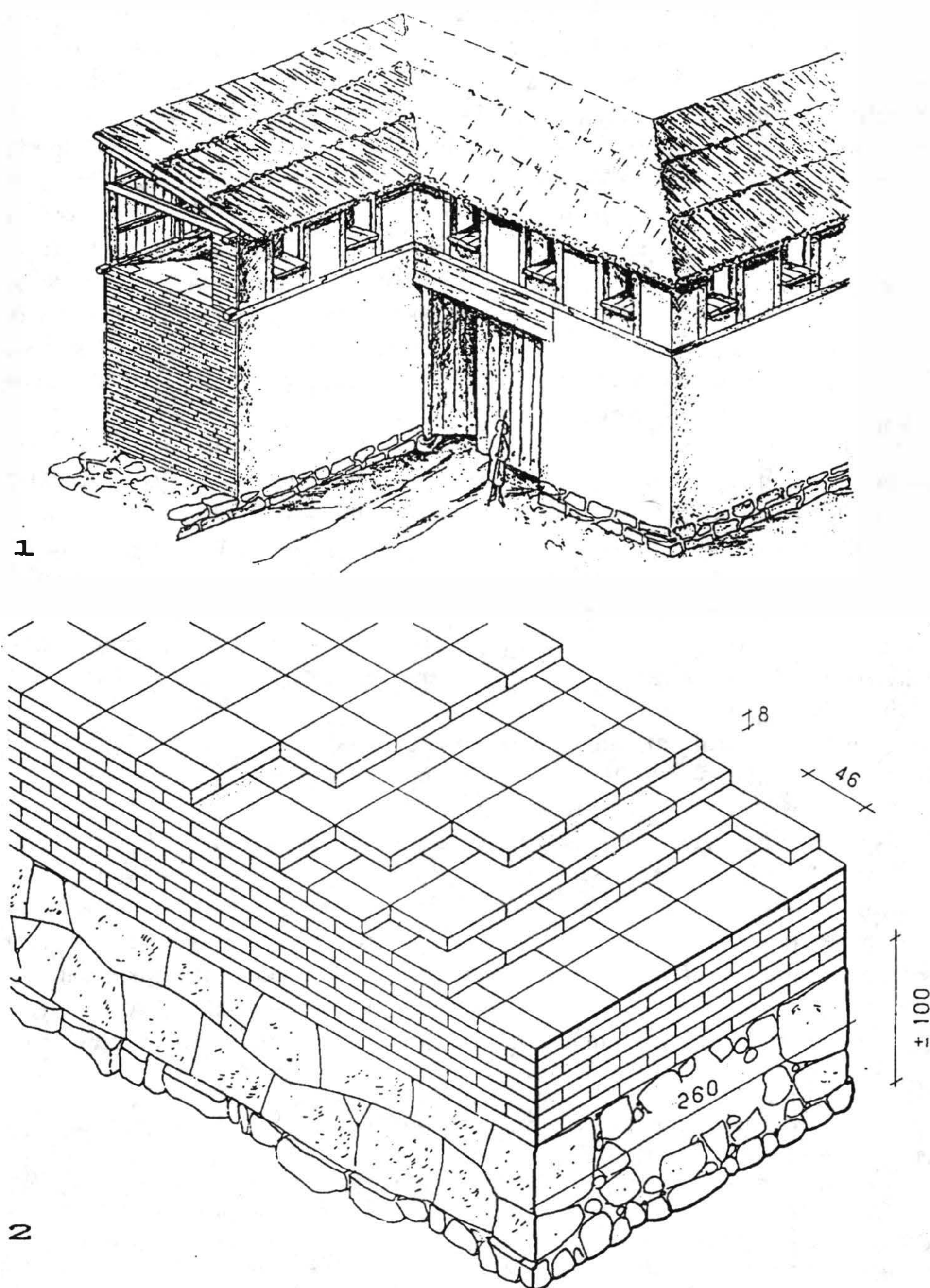

Fig. 5. Zidul oppidumului celtic de la Heuneburg (1) şi zid grecesc de la Eleusis (2), ambele din chirpici, pe soclu de piatră (după E. Gersbach şi A. Orlandos).

la Coţofeni[53]. Chirpicii erau clădiţi transversal (ca la Coţofeni) sau în sensul longitudinal al zidului şi constituiau de obicei întreaga masă a acestuia[54]. Zidurile de acest fel aveau de regulă socluri de piatră, de înălţimi variabile, cu trepte care anulau diferenţele de nivel ale terenului, oferind o suprafaţă orizontală pentru asizele imbricate de chirpici; totodată zidul era ferit de acţiunea dizolvantă a apelor pluviale şi a umezelii din sol (fig. 5/2). Există însă cazuri, ca la Coţofeni, când zidul de chirpici a fost ridicat direct pe solul ferm, cum se întâmplă, de ex., pe unele porţiuni din incinta de la Olynth[55]. Chirpicii erau legaţi între ei cu un mortar de lut, iar la tencuiala feţei zidului se folosea şi var. Construcţia de chirpici conţinea adesea reţele sau rame de bârne orizontale sau chiar cofraje exterioare, menite să o întărească. Cea mai mare cantitate de lemn era concentrată la coronament, unde servea la amenajarea drumului de rond, a parapetului şi a acoperişului[56].

Din epoca din care datează, în mare, fortificaţiile principale de la Coţofeni şi Bâzdâna (sec. IV–III a.Chr.), în lumea greacă pot fi amintite zidurile de chirpici de la Olynth, Mantineea, Gela, Demetrias, Apollonia (Illyria)[57]. În spaţiul nostru, la Histria zidul arhaic şi, poate, şi cel clasic au fost construite din chirpici[58]. Mai apropiat în timp, dar şi în spaţiu de cetăţile din Oltenia este

[53] De ex. la Olynth, în sec. IV a.Chr. se folosesc chirpici de 0,39 × 0,19 × 0,10–12 m, iar la Demetrias (Pagasai) chirpici de 0,50 × 0,33 m (Martin, *op. cit.*, p. 55–56, tabel de dimensiuni; Orlandos, *op. cit.*, p. 58–61; despre tehnologie *ibidem*, p. 51 urm., precum şi Lawrence, *op. cit.*, p. 210 urm.).

[54] V. reconstituirea zidului de la Eleusis la Orlandos, *op. cit.*, p. 60, fig. 36. reprodusă aici în fig. 5/2. Acest model este exact imitat la Heuneburg, în timp ce zidul de la Coţofeni, cu paramente şi emplecton, imită mai curând structura zidului grecesc de piatră, cum corect a observat Trohani (*op. cit.*, p. 166).

[55] Winter, *op. cit.*, p. 69–70. Mai multe date despre fundaţiile şi soclurile zidurilor de chirpici, la Lawrence, *op. cit.*, p. 201 urm.: partea de piatră a zidului era la Eleusis înaltă de 0,93–1,40 m, iar la Mantineea de 1–2 m. La Seuthopolis se vorbeşte de un soclu scund („*low stone foundations*"), cu paramente din blocuri cu feţe netede şi umplutură din piatră spartă legată cu lut (cf. D. P. Dimitrov, M. Čičikova, *The Thracian City of Seuthopolis*, BAR, Suppl.Series 38, Oxford, 1978, p. 9–10).

[56] Orlandos, *op. cit.*, p. 63–65 şi fig. 37; Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 223, Atena–Paris, 1974, p. 342 , cu informaţii despre folosirea lemnului în ziduri de chirpic la Atena (inscripţie din anii 307–306 a.Chr., privind repararea coronamentului), la Seuthopolis şi Apollonia illirică; Lawrence, *op. cit.*, p. 219 urm. şi 368–369, fig. 84.

[57] Martin, *op. cit.*, p. 52–56; Orlandos, *op. cit.*, p. 59 urm.; Lawrence, *op. cit.*, p. 210–211. Pentru Demetrias, F. Stählin, E. Meyer, A. Heidner, *Pagasai und Demetrias*, 1934, p. 33 urm. şi 82–84; pentru Apollonia, v. C. Praschniker, JÖAI 21–22, 1922–1924, col. 24 şi fig. 4–6; V. D. Blavatski, Klio 40, 1962, p. 278; S. Islami, Buletin i Universitetit Shteteror te Tiranes 1960, p. 92–112.

[58] S. Dimitriu, în *Histria* II, Bucureşti, 1966, p. 31 urm.: zidul arhaic din sectorul X Sud, din chirpici cu dimensiunile de 0,40 × 0,25 × 0,20 m, turnaţi în tipare, aşezaţi pe o „fundaţie" de piatră. La rândul ei, M. Coja (Materiale 8, 1962, p. 409 şi fig. 6/1–2) credea iniţial că zidul de epocă clasică, cu fundaţie de şist verde şi calcar, descoperit în sectorul Z 2, va fi avut o „suprastructură din chirpici mari". Într-un studiu ulterior (eadem, SCIV 15, 1964, 3, p. 383 urm.) se spune însă că această „suprastructură" ar fi constat, probabil, din blocuri de calcar şi emplecton (?). Pentru folosirea chirpicilor în arhitectura civilă de la Olbia, Chersones şi din Regatul Bosporan, cf. A. N. Şceglov, KSIA 172, 1982, p. 50–57. La Neapolis Scythica, în Crimeea, zidul de apărare a fost construit din piatră, chirpici şi lemn (T. N. Vâsotskaia, *Neapol'*, 1979, p. 50–52).

zidul de incintă al oraşului regal Seuthopolis (lângă Kazanlâk, Bulgaria), acoperit astăzi de apele lacului de acumulare de pe râul Tundja. În momentul descoperirii şi al săpăturilor, zidăria de chirpici dispăruse în cea mai mare parte şi se păstra doar soclul de piatră, lat de 1,80–2,00 m. S–au descoperit totuşi suficiente „cărămizi" crude, precum şi exemplare arse în incendiul „palatului" pentru a conclude că principalul material de construcţie îl constituiau chirpicii (*sun-dried bricks*) din lut amestecat cu paie, cu dimensiunile de 50 × 40 × 9 cm. Folosirea lemnului în zidul de incintă este şi ea atestată de numeroasele cuie lungi de fier descoperite, care au servit la îmbinarea bârnelor[59]. Meşterii constructori de la Seuthopolis cunoşteau şi cărămida arsă, dar aceasta a fost folosită doar la amenajarea unor morminte (de ex. celebrul mormânt cu cupolă de la Kazanlâk), a unor puţuri sau pavaje, nu însă şi la ridicarea zidului de incintă sau a caselor[60]. Aşa cum au observat cercetătorii bulgari, zidul de la Seuthopolis atestă preluarea tehnicii constructive a zidului grecesc de chirpici în mediul sud-tracic (odris), iar nouă ne sugerează o eventuală cale de interpretare a apariţiei aceluiaşi sistem constructiv la nord de Dunărea olteană (v. mai jos p. 232).

2. „CUPTORUL"

2.1. DATE ŞI INTERPRETĂRI OFERITE DE AUTORII SĂPĂTURILOR

Cercetările din 1918. De la prima vizită, Schuchhardt a descris situl de la Coţofeni ca fiind un platou triunghiular traversat de trei valuri[61]. În afara valului cu zidul de chirpici, el mai vedea aşadar două valuri care corespund sectoarelor 2 şi 3 după Zirra. Deşi afirmă că le-a secţionat, la aceste două din urmă „valuri" Schuchhardt nu a constatat urme de arsură[62]. Limitând discuţia la primul, cel mai apropiat de vârful triunghiului (sector 3), care ne interesează aici, am putea trage concluzia că arheologul german a nimerit o zonă nearsă a acestui „val".

Săpăturile din anii 1980–1990. După primele campanii Vlad Zirra desemna acest complex drept „groapă cu deşeuri", respectiv „o imensă casetă de 750 m cubi, în care au fost azvârlite toate deşeurile vechilor construcţii"[63].

[59] D. P. Dimitrov, ArheologijaSofia 2, 1960, 2, p. 3–15; idem, *Atti del settimo congr. arch. class.* I, 1961, p. 383–387; idem, Antiquity 35, 1961, p. 96; D. P. Dimitrov, M. Čičikova, *op.cit*, p. 9–10 şi 25; Dimitrov, în *Seuthopolis* I, Sofia, 1984, p. 14–15. Informaţiile furnizate până în prezent de către cercetătorii bulgari sunt doar de ordin general; tratarea arhitecturii militare şi civile este programată pentru vol. III al seriei monografice *Seuthopolis*.

[60] Dimitrov, Čičikova, *op. cit.*, p. 23–26 şi fig. 52, 88 şi 95; v. şi Čičikova, IzvestijaSofia 21, 1957, p. 129–152.

[61] Schuchhardt, în *Schumacher-Festschrift*, p. 184–185 şi fig. 1.

[62] Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, p. 144.

[63] Zirra 1983, p. 138–139.

Ulterior, complexul a fost considerat un „ansamblu de cuptoare" pentru arderea „cărămizilor" şi emplectonului din incinta de vest de la Coţofeni. În masa de arsură lungă de cca 50 m, Zirra credea a recunoaşte focarele cuptoarelor (*foyers*) şi resturile platformei perforate (*platforme de cuisson*) pe care s-ar fi clădit cărămizile pentru ardere. El vorbea de asemenea de piloni (*pilons-supports*) de susţinere a platformei[64]. Deşi nu rezultă în chipul cel mai explicit, Zirra se gândea, evident, la un gen de cuptor cu reverberaţie, având un focar subteran, acoperit de o placă perforată, pe care erau aşezate cărămizile pentru a fi arse. Este interesant de reţinut faptul că, la acea dată, autorul constata asemănarea acestui complex cu o fortificaţie şi se întreba dacă resturile de „cărămizi" găsite acolo nu au putut aparţine unui mic zid[65]. Întrebarea era doar una retorică, deoarece opţiunea pentru ipoteza „câmpului de cuptoare" era deja categorică.

Această opţiune a fost preluată şi de N. Conovici, autorul capitolului dedicat sectorului 3 – „Cuptoare" (ghilimelele îi aparţin) din raportul general, deşi el este nevoit şi astăzi să recunoască imposibilitatea „de a furniza o reconstituire convenabilă a modului în care a funcţionat «şanţul cu arsură»"[66]. În esenţă, se merge în continuare pe ideea că este vorba de un „şanţ" (*fossé)* de secţiune trapezoidală, cu lăţimea de 2–3 m la bază şi 3–4 m la partea superioară şi cu adâncimea de 1,20–1,80 m, urmând un traseu N–S, uşor curbat, între marginile abrupte ale promontoriului. El ar fi luat naştere prin săparea, folosirea şi abandonarea succesivă a unor „cuptoare" aliniate cap-la-cap.

În descrierea şi documentaţia grafică oferite de Conovici[67] complexul apare sub forma unui masiv de pământ ars, stratificat de jos în sus de la pulbere şi „criblură" până la blocuri mari, neregulate. Depozitul ar fi adăpostit într-o „excavaţie " şi are la partea superioară profilul bombat al unui val. La baza acestui depozit se află un strat de cărbune şi cenuşă, de 2–20 cm, iar masa sa cuprinde uneori cioburi, oase, fragmente de cărămizi. Depozitul pulverulent şi criblura ar reprezenta emplectonul ars pentru zidul din sectorul 1, iar blocurile masive, care înglobau diferite corpuri străine şi purtau urme de lemn în toate direcţiile, ar fi făcut parte dintr-o „calotă", groasă de 25–40 cm. Se înţelege că această „calotă" era o placă de lut continuă, armată cu lemn şi străbătută de canale pentru circulaţia aerului fierbinte, acoperind

[64] Zirra 1988, p. 198.

[65] *Ibidem*, p. 198: *...ensemble de fours, actuellement ressamblant à un rempart devant le fossé avoisinant...*

[66] Zirra şi colab. 1993, p. 105 şi urm.

[67] *Ibidem*. Deşi descrierea se referă doar la săpăturile efectuate de Conovici în anii 1987–1989, la fig. 22 sunt republicate profilele din Zirra 1988, p. 197, fig. 10, cu legende reinterpetate, dar necomentate în text. Li se adaugă câteva profile noi (fig. 21, 23, 24). Planul general al săpăturii Conovici din sectorul 3 (fig. 20) şi planul suprafeţei A (fig. 25) nu au explicaţia semnelor grafice utilizate şi, de aceea, nu ajută la înţelegerea situaţiei.

deschiderea de cca 3 m a „cuptorului" şi trebuind să suporte greutatea unei şarje de cărămizi. O ultimă depunere de lipitură arsă, cu amprente de paie, de „scânduri", de nuiele etc. ar reprezenta, în sfârşit, resturile armăturii unei „bolte" sau, în orice caz, a unei „suprastructuri" a cuptorului.

Reconstituirea modului de lucru al acestor „cuptoare primitive" conţine o seamă de contradicţii şi ambiguităţi, pe care chiar autorii le recunosc: „calota", armată cu lemn şi consolidată prin ardere, era totuşi prea slabă pentru a suporta stive de cărămizi pe mijlocul ei; acestea ar fi fost deci stivuite pe marginile calotei şi protejate, *„on ne sait pas de quelle façon"* (!), cu o armătură de lemn şi lut; după arderea cărămizilor, în focarul cuptorului se introducea pământ pentru producerea de emplecton; pentru răcire se arunca apoi pământ deasupra cuptorului; după răcire, se demantela cuptorul, se recuperau cărămizile şi emplectonul şi se construia un nou cuptor; într-un singur caz s-a fi constatat folosirea aceluiaşi cuptor pentru mai multe şarje[68].

Este locul aici să arăt că mai multe dintre datele furnizate de autori, ca şi unele observaţii făcute personal în 1986, cînd am schiţat profilul unei secţiuni (fig. 6/2)[69], pun serios la îndoială felul în care a fost imaginată construcţia şi funcţionarea „cuptorului". În primul rând este contestabilă existenţa unei „calote" continue, chiar şi în puţinele cazuri când blocurile de pământ puternic vitrificat apar masate la partea superioară a depozitului[70]. Aceste blocuri sunt informe, nu au o grosime constantă şi niciodată nu au feţe netede. Urmele de lemn (beţe, pari, „scânduri") cuprinse în masa lor sunt orientate în toate direcţiile, sunt de mici dimensiuni şi adesea înfundate. De aceea ideea unei „armături" pentru o placă groasă de 25–40 cm, cu o deschidere de 3 m, fără suporţi intermediari, lăsând să circule aerul fierbinte spre „cărămizile" stivuite deasupra, ne apare cu totul nerealistă. Nicăieri în profile nu se observă legătura „calotei" cu pereţii evazaţi, slab sau deloc arşi la partea superioară, ai „şanţului cu arsură". Nici la fundul aşa-zisului „focar" arderea nu a fost puternică, în nici un caz pe măsura aceleia care a provocat calcinarea blocurilor din „calotă"[71]. În profilul observat de mine (fig. 6/1–2) peretele de est prezintă o crustă roşie subţire, care la fund se continuă cu o bandă neagră de pământ cu cărbune şi cenuşă, groasă de 10 cm, mărginită atât în sus cât şi în jos de o crustă arsă slab, înăbuşit. Prin arsura de pe fund şpaclul trecea cu uşurinţă, iar sub ea pământul nu era ars sau iradiat în profunzime, cum ar fi fost cazul dacă

[68] Conovici, în Zirra şi colab. 1993, p. 112.

[69] Având în vedere asemănarea cu profilul publicat de Zirra şi colab. 1993, p. 106, fig. 21, reprodusă aici în fig. 6/1, este vorba probabil de malul de sud al S.VIII. Din ambele desene rezultă că săpătura nu epuizase depunerile arheologice de sub „cuptor".

[70] *Ibidem*, fig. 21, 23–24.

[71] După metoda, desigur contestabilă (supra p. 205), a ing. Gâţă, temperatura la care a fost arsă baza (vatra) „cuptorului" a fost de 200–250°C, în timp ce criblura ar fi fost arsă la 760–840°C, iar blocurile din „calotă" la 525–890°C (Zirra şi colab. 1993, p. 155–156 şi fig. 52).

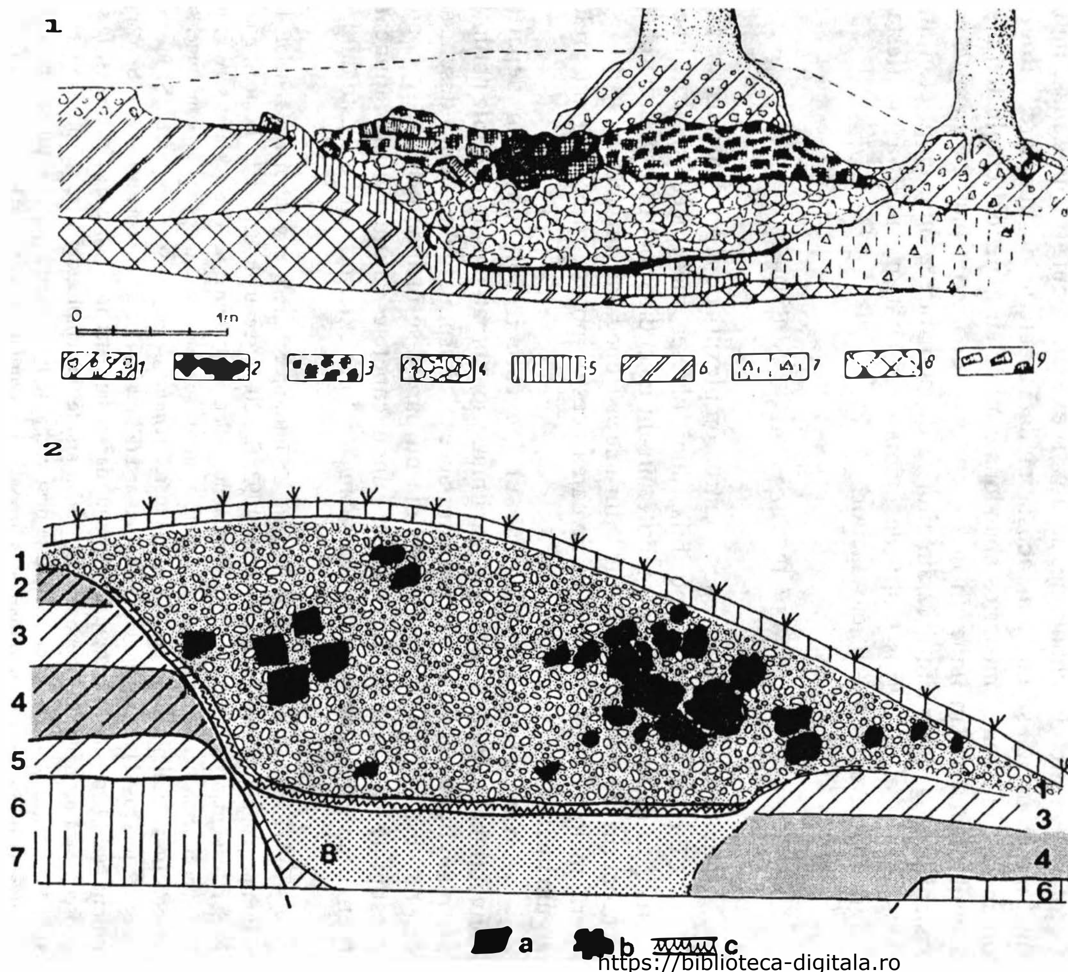

Fig. 6. Coţofenii din Dos, sectorul 3 („Cuptoare"). Profilul de S al S.VIII/1981: 1 după Vl. Zirra şi colab. 1993, fig. 21, desen 1987 (1 sol vegetal, cu granule arse şi cioburi; 2 „calotă" vitrificată, în bucăţi; 3 „calotă" fragmentată; 4 criblură de pământ ars; 5 strat de argilă galbenă; 6 rambleu de epocă getică; 7 rambleu de epocă getică, cu cioburi; 8 strat de cultură Coţofeni; 9 cărămizi); 2 după M. Babeş, schiţă executată în 1986 (1 masă de bulgări, criblură şi praf de pământ ars; 2 pământ galben; 3 pământ castaniu; 4 pământ galben vârstat; 5 sol antic adăugat [depunerile 2–5 sunt aduse din altă parte, formând un rambleu în spatele valului vitrificat], 6 sol vegetal antic; 7 pământ viu clisos; 8 umplutură maro-cafenie clisoasă; *a* chirpici arşi; *b* blocuri masive de lut ars; *c* crustă dublă de arsură).

nemijlocit deasupra, pe vatra aşa-zisului „focar”, s-ar fi ars lemne care au produs temperaturi de cca 700–900°C. Aspectul materialului din „cuptor” arată, cred, că arderea s-a produs mai curând la partea superioară (exterioară), decât la cea inferioară (interioară) a construcţiei. Aglomerarea prafului şi criblurii roşii, eventual şi a cărbunelui şi cenuşii, la baza depozitului se explică în bună măsură prin infiltrarea apei pluviale care a transportat în jos acest material cu granulaţie mică.

Acestor contraargumente li se adaugă întrebarea logică, dacă instalaţia imaginată de Zirra şi colaboratorii săi ar fi putut practic să funcţioneze şi anume astfel încât, într-un timp rezonabil şi cu un consum suportabil de energie, să livreze marea cantitate de material de construcţie încorporată în zidul de la Coţofeni. O astfel de tehnologie, dacă va fi existat, trebuia oricum să lase mult mai multe urme, şi nu doar acestă ciudată „baterie de cuptoare”, ilogic organizate în teren şi misterios abandonate, pline cu ipoteticul emplecton ars. Faptul că nicăieri în lume, în nici o epocă şi civilizaţie, nu se cunoaşte un sistem analog de ardere a cărămizilor şi de preparare a unui emplecton ars constituie şi el un serios motiv de îndoială. Hotărât, nu aici s-a manifestat originalitatea culturală a geto-dacilor!

2.2. O ALTĂ IPOTEZĂ: VALUL INCENDIAT

În lumina celor de mai sus, pentru complexul „de arsură” din sectorul 3 de la Coţofeni nu rămâne posibilă, după părerea mea, decât ipoteza unei fortificaţii de lemn şi pământ, pierite într-un incendiu, pentru care numeroase descoperiri de „valuri vitrificate” din aceeaşi epocă şi din acelaşi spaţiu ne oferă analogii satisfăcătoare. În favoarea acestei ipoteze vorbesc următoarele argumente:

a. Amplasamentul. Complexul (pe care îl voi numi mai departe convenţional **valul ars**) are un traseu liniar, uşor curbat, unind marginile abrupte ale platoului cetăţii, ca pentru a bara accesul dinspre singura latură deschisă, cea de vest, a sectorului 3. Cum linia nu pare a se închide perfect, se poate presupune că exista o întrerupere, unde capetele valului se suprapuneau (petreceau), formând o intrare „în şicană”[72]. Spre exterior valul ars este dublat

[72] Această ipoteză pare a fi ilustrată de întreruperea, respectiv decalarea zonelor de arsură pe planul publicat de Zirra şi colab. 1993, fig. 20, în secţiunile C, Y şi D. Pe acest plan, în S. Y este marcată „limita şanţului cuptoarelor”, dar, imediat mai la N şi deplasat spre E, în S. D, prin semne grafice similare este marcat un alt segment de „cuptor” şi se consemnează descoperirea de „lipitură de pereţi sub cuptoare” *(enduit de parois sous les fours)*. Şi în text (*ibidem*, p. 110–111) se spune că „şanţul cu arsură” nu mai poate fi urmărit la N de S. Y, pe ultimii cca 14 m până la marginea platoului, dar în fapt atât în S. D, cât şi în S. Z şi E se consemnează prezenţa unor depozite de pământ ars de tip „emplecton” care se subţiază mereu spre N (gros. în S. D 20–30 cm). Nu este deci vorba de lipsa valului ars în acest sector, ci de aplatizarea lui în urma unor remanieri antropice şi a scurgerii lui pe pantă.

de un şanţ, pe care autorii îl consideră azi a fi natural (*fossé naturel, vallon naturel*), fără a aduce însă argumente clare[73]. Mai verosimilă este ipoteza unui obstacol defensiv – un şanţ artificial, prin excavarea căruia s-a obţinut pământul necesar pentru ridicarea valului.

Mai este de remarcat faptul, observat de Conovici în suprafeţele A şi B, că aşa-zisul „şanţ cu arsură" era amplasat în umplutura unui şanţ mai vechi, tot getic (*un remblai destiné à combler une auge (fossé de défense?)... faite probablement par les habitants de la station de Coţofeni*)[74]. Imediat la est de acest şanţ, respectiv de valul ars, depozitul respectiv (corect considerat de Conovici ca fiind artificial) formează un adevărat rambleu, înalt de la 0,65 m până la 1,25 m, sensibil mai înalt decât acelaşi depozit imediat la vest de „cuptor"(fig. 6/1–2)[75]. După părerea mea, este vorba fie de un val mai vechi, corespunzător şanţului de sub valul ars, fie de o umplutură („contrafort"), menită să sprijine din interior acest nou val. Existenţa unui şanţ mai vechi, postulată de Conovici (şi a valului respectiv, cred eu) la limita vestică a sectorului 3, pe acelaşi traseu cu cel al „cuptoarelor" face extrem de plauzibilă ipoteza că acest din urmă complex nu este altceva decât o nouă fortificaţie. Complexul în discuţie nu este deci unul adâncit în pământ (şanţ adăpostind focarele „cuptoarelor", cum rezultă din descrierile date de autori şi din denumirea de „fossé à brûlure"), ci un zid masiv de lemn şi pământ, adosat spre E unui val preexistent sau sprijinit din această parte de un rambleu („contrafort").

b. Structura. Înglobând în masa sa o mare cantitate de material uşor combustibil, noul zid de lemn şi pământ (ceea ce arheologii germani numesc *Holz-Erde-Mauer*) s-a transformat prin incendiere, desigur în urma unor evenimente războinice, într-un monument arheologic de tipul valului ars sau „vitrificat". Iniţial, el se va fi compus dintr-un înveliş de lemn (cofraj din bârne şi scânduri) şi o umplutură de pământ amestecat cu crengi şi alte materiale vegetale, chirpici întregi sau fragmentari, resturi menajere etc. Acest „zid"

[73] Zirra şi colab. 1993, p. 81 şi 104. Pentru clarificarea cititorului ar fi fost necesară publicarea profilului uneia dintre secţiunile care l-au intersectat (S. II–III/1980, X/1982, VII A, IX). După primele campanii Zirra (1983, p. 135) vorbea de „trei rânduri paralele de şanţuri de apărare", corespunzătoare sectoarelor 1, 2 şi 3. Din planul general publicat ulterior (Zirra 1988, p. 188, fig. 1) rezultă clar că secţiunile menţionate au surprins şanţul de la V de „cuptoare"; traseul său este marcat cu o linie dublă punctată. Pe acelaşi plan, în acelaşi fel, sunt marcate şi şanţul din faţa zidului (sectorul 1) şi şanţul care mărgineşte spre V platoul central (sectorul 2). Pe planul din raportul general (Zirra şi colab. 1993, fig. 2) nu mai este marcat decât şanţul zidului.

[74] *Ibidem*, p. 105–106.

[75] *Ibidem*, p. 106 urm., în special profilele S. VII A Nord/1981 şi IX Nord/1981 din fig. 22; la p. 113 se vorbeşte despre „ridicarea artificială a terenului în zona cuptoarelor" (*la surélévation artificielle du terrain dans la zone des fours*) în faza 2 a aşezării getice, când în sectorul 3 locuirea ar fi încetat.

prezenta atât spre exterior, cât şi spre interior un perete vertical de lemn. La coronament el se va fi terminat cu un parapet crenelat, de asemenea din lemn şi eventual chirpici (fig. 7).

Având în vedere lipsa gropilor de pari, se poate presupune că întregul eşafodaj vertical de lemn se rezema pe „tălpi" orizontale. Mai mult decât atât, banda continuă de arsură de la baza „cuptorului" pare a arăta că aceste tălpi constituiau de fapt o adevărată „podea" a cofrajului. Trebuie de admis că şi

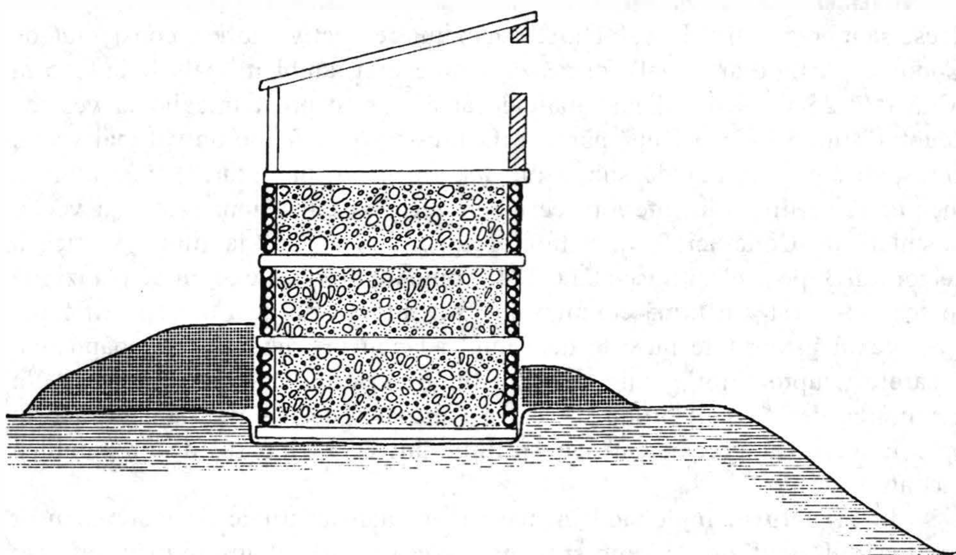

Fig. 7. Propunere de reconstituire a fortificației de tip *Holz-Erde-Mauer* din sectorul 3 de la Coțofenii din Dos.

mai sus, până la drumul de rond, existau bârne orizontale care legau între ele cele două paramente de lemn. La exterior aceste fețe erau foarte probabil lutuite, aşa cum arată fragmentele de lipitură descoperite în ultima depunere a valului ars[76]. Arderea structurii de lemn a fost aproape completă şi, desigur datorită şi remanierilor ulterioare, urmele ei nu s-au păstrat în poziția originară; doar la partea inferioară („talpă"), practic nederanjată, lemnul ars înăbuşit s-a păstrat *in situ*.

2.3. VALURILE ARSE ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN

Descoperirile de valuri arse din spațiul înconjurător, din aceeaşi vreme, constituie un argument puternic pentru determinarea complexului „cu arsură" din sectorul 3 de la Coțofeni drept val de apărare. Unele au fost deja menționate

[76] *Ibidem*, p. 108.

mai sus[77]. Din păcate, în general analogiile se limitează la determinarea obiectivului respectiv drept „val ars", fără o descriere detaliată şi fără o înregistrare grafică adecvată, deoarece, în fapt, monumentele de acest tip nu au fost încă cercetate sistematic. În cel mai bun caz ele au fost sondate, adesea ele au fost doar semnalate în urma unor periegheze. Aici vor fi aduse în discuţie doar câteva, care au fost mai atent cercetate şi publicate.

Cele mai apropiate analogii cu valul ars de la Coţofeni le prezintă fortificaţia de la **Albeşti, jud. Teleorman**. Observaţiile făcute acolo de regretatul nostru coleg Emil Moscalu şi discuţia specială, critică, pe care el a dedicat-o „valurilor vitrificate"[78]pot juca un rol cheie în rezolvarea dilemei care ne preocupă aici. Ca şi la Coţofeni, valul ars de la Albeşti (fig. 8) se prezintă ca o „masă puternic calcinată", lată de cca 3,50 m şi înaltă de 0,50–1,10 m, formată din „pământ granulat cu diferite grade de ardere şi bucăţi de chirpic cu mărimi diferite, având imprimate urmele unor pari şi bârne cu diametrele de 0,03–0,09 m"[79]. Ca şi la Coţofeni, în acest context au apărut şi „cărămizi făcute din lut amestecat cu paie", dar rostul lor în construcţia valului este neclar. Trei dungi orizontale de cenuşă (gros. 5 cm, distanţa între ele, pe

[77] Cf. supra p. 213 urm., n. 31–37, 42, 43. Din Oltenia ar mai fi de menţionat valurile arse de la Stoina (Schuchhardt, în *Schumacher-Festschrift*, p. 188 şi fig. 7; idem, *Die Burg...*, p. 144, unde se menţionează şi o altă cetate cu valuri arse în satul Gherceşti, la est de Craiova; P. Gherghe, Thraco-Dacica 8, 1987, p. 139–143), Ţicleni, Vârţu şi Căpreni (*ibidem*), iar din Muntenia cele de la Trivalea–Moşteni (Moscalu, *op. cit.*, p. 345 urm., cu discuţie pertinentă, privind valurile arse în general; idem, CAMNI 3, 1979, p. 361–373) şi Plopeni – Cetatea Fetei (C. Zagoriţ, *Castrul roman de la Mălăieşti şi cetatea dacă de la V. Humei din jud. Prahova*, Ploieşti, 1940, p. 17–22). Cetatea de la Trivalea-Moşteni, de pe malul înalt al Teleormanului, a fost descoperită şi cercetată pentru întâia oară de Cezar Bolliac. Ea apare sub numele vechi al localităţii, Talpa-Netoţii (sau Nedaţi ?), fals localizată pe râul Vedea, şi la Gr. Tocilescu (*Dacia înainte de romani*, Bucureşti, 1880, p. 538). Cu o remarcabilă intuiţie, acesta a înţeles sistemul constructiv al valurilor de pământ: „zidurile se recunosc a fi clădite cu pământ bătut, amestecat cu paie şi nuiele şi aşezat între doi pereţi de scândure. Palisadele de lemn perind prin acţiunea focului, pământul bătut, întărit şi pârjolit ne presentă o masă compactă, cum s-a putut constata la Tinosu, jud. Prahova, la Nedaţi, pre malurile Vedei şi la vreo alte patru-cinci cetăţi cercetate de d. Bolliac" (*ibidem*, p. 405). Tocilescu greşeşte însă, crezând că arderea a fost intenţionată, în scop constructiv – o ipoteză de care, la vremea sa, Vasile Pârvan avea să se distanţeze (*Getica*, Bucureşti, 1926, p. 470–471: „Dacă valurile acestea de apărare au fost încă mai întărite prin ardere, e cu totul dubios"). Din Moldova, unde proporţional numărul valurilor arse este sensibil mai mic, pe lângă binecunoscutele cetăţi de la Arsura (supra p. 215 şi n. 45) şi Brăhăşeşti (infra), mai pot fi amintite cele de la Mereşti (D. Popovici, M. Ignat, Suceava 8, 1981, p. 545–551) şi Ibăneşti (P. Şadurschi, Em. Moscalu, Hierasus 7–8, 1989, p. 183–190).

[78] Moscalu, *Probleme ale cetăţilor cu „val vitrificat"*, CAMNI 3, 1979, p. 339–347. Acest excelent studiu nu a avut, din păcate, ecoul meritat în literatura noastră de specialitate. Zirra şi colab. (1993, p. 145) rezumă inexact ipotezele lui Moscalu şi îi ignoră concluzia principală, optând pentru teoria desuetă a arderii intenţionate ca „procedeu de consolidare" a fortificaţiilor de pământ. Această „tehnică" ar fi fost utilizată practic în toate cetăţile cu val ars cunoscute, discutate şi în studiul de faţă.

[79] Moscalu, *op. cit.*, p. 340 urm. şi fig. 2.

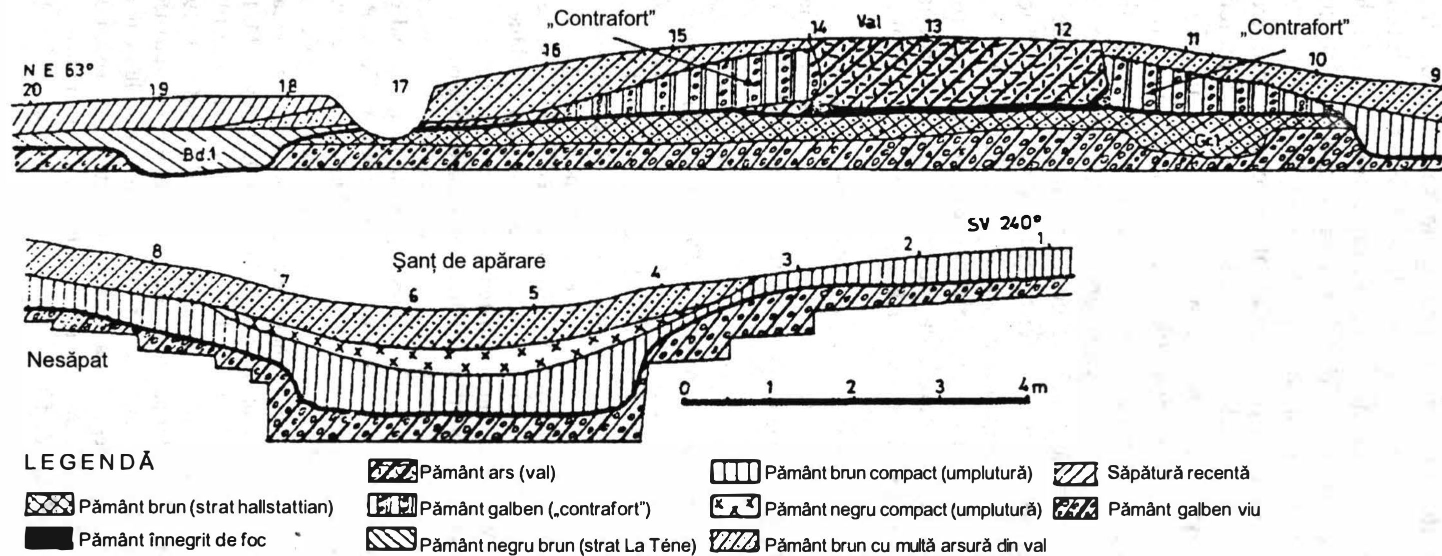

Fig. 8. Albeşti, jud. Teleorman. Secţiune prin fortificaţie (după Em. Moscalu).

verticală, 20–25 cm) indică existenţa unor rânduri de bârne orizontale în masa de pământ. Ca şi la Coţofeni, o dungă mai groasă de „pământ înegrit de foc" la baza masei calcinate ar putea reprezenta „podeaua" cofrajului. Ca şi la Coţofeni, de o parte şi de alta a acestui bloc, două rambleuri de pământ galben, numite de Moscalu „contraforţi", au avut rostul de sprijini valul, probabil după o primă incendiere. Şanţul are un profil plat, iar berma este foarte lată (2,60–7 m), probabil ca şi la Coţofeni. Reconstituirea propusă de Moscalu pentru „palisada" de la Albeşti, care trebuie avută în vedere şi pentru Coţofeni, corespunde ideii de *„Holz-Erde-Mauer"*: un zid din bârne orizontale şi verticale, dispuse transversal şi longitudinal, cu umplutură de pământ şi eventual „cărămizi". Prin arderea accidentală a acestei structuri de lemn, „cu prilejul unui atac", a rezultat un monument de tipul valului ars[80].

Unele elemente care indică o construcţie similară au putut fi sesizate în cetatea de la **Cârligei, com. Bucovăţ, jud. Dolj**[81]. Valul este constituit dintr-o „masă de pământ ars, masiv şi continuu, amestecat cu piatră... arse puternic laolaltă" şi stă deasupra unui rambleu de pământ castaniu, cu „fragmente de pământ ars şi cărbune", care reprezintă probabil o fortificaţie mai veche. Ca şi la Coţofeni, valul ars (lat de cca 4 m şi înalt de 0,60 m) pare amplasat într-o alveolare şi prezintă la „talpă" o bandă continuă de cărbune.

În cetatea de la **Brăhăşeşti, jud. Galaţi**, existenţa unor porţiuni calcinate şi a unor porţiuni nearse ale incintei dovedeşte încă o dată că, în general, incendierea a fost un fapt accidental şi nu o tehnică constructivă[82]. Observaţiile atente făcute în teren au permis lui M. Brudiu şi P. Păltănea să reconstituie o „palisadă" cu schelet de pari înfipţi în solul antic (diam. 10–18 cm) şi nuiele împletite (diam. max. 8 cm). Pe acest schelet, la interior, s-a bătut pământ ud, fără paie, iar la exterior, de ambele părţi, s-a aplicat pământ amestecat cu paie. Actualmente valul ars măsoară 2,50–4 m în lăţime şi 0,60–0,90 m înălţime. Zonele sale exterioare apar ca o masă arsă roşie, compactă, formând un fel de „paramente", iar spaţiul dintre ele, „emplectonul", conţine „moloz sfărâmat şi uneori bucăţi mai mari, provenite din dezagregarea lipiturii calcinate"[83]. În două secţiuni, la „talpa" valului se constată benzi compacte de arsură neagră. Spre interiorul cetăţii, la val se adosa un rambleu de argilă galben-verzuie, înalt de 0,40–0,50 m, de felul „contraforţilor" de la Albeşti şi Coţofeni. Tot în Moldova, mai întâlnim un astfel de rambleu de sprijin, din pământ negru, dens, de ambele părţi ale zidului cu soclu de piatră şi elevaţie de chirpici de la Arsura, jud. Vaslui[84].

[80] *Ibidem*, p. 340–341, 345–346.

[81] O. Toropu, SMMIM 6, 1973, p. 3–11 şi fig. 2. Datele provin dintr-o singură secţiune, lată de 1 m, care a trecut prin şanţul şi valul de apărare.

[82] M. Brudiu, P. Păltănea, ArhMold 7, 1972, p. 227–232.

[83] *Ibidem*, p. 230 şi fig. 2.

[84] S. Teodor, Materiale 10, 1973, p. 53–57 şi fig. 1.

Reconstituirea exactă a zidului de lemn şi pământ pe care îl presupunem în sectorul 3 de la Coţofeni este deocamdată imposibilă. Datele analizate ne permit doar să presupunem că structura de lemn se compunea esenţialmente dintr-un schelet (cofraj) de bârne orizontale (fig. 7), corespunzând unui tip de fortificaţie cunoscut în Europa centrală şi vestică abia începând din epoca târzie a bronzului[85]. Aceleaşi date ne obligă oricum să respingem ipoteza bateriilor de cuptoare pentru arderea „cărămizilor" şi emplectonului destinate zidului din vestul „Cetăţii Jidovilor".

CONCLUZII

La capătul acestei discuţii se poate afirma, cred, că sistemul de apărare de la Coţofeni se compunea din cel puţin două linii, construite în tehnici diferite:

1. Linia de vest, din sectorul 1, constituită din şanţ şi zid cu paramente din chirpici cruzi, în tehnică de origine greco-mediteraneană. După o incendiere şi distrugere sistematică, resturile arse sau nearse ale zidului au fost încorporate într-un val, menit să asigure mai departe apărarea aşezării.

2. Linia de est, din sectorul 3, constituită dintr-un şanţ şi un „zid" de lemn şi pământ, în tehnică locală, care în urma incendierii şi distrugerii a căpătat aspectul actual de „val ars".

Este posibil ca în sectorul 2 să mai fi existat o linie de apărare (şanţ cu val ?), dar datele puse la dispoziţie de autorii săpăturilor nu sunt relevante.

Tehnica şi tradiţia (originea) diferită a celor două fortificţii ar părea să indice o diferenţă cronologică, dar această concluzie nu este obligatorie. O incintă mai veche sau mai nouă decât zidul de chirpici, limitată la sectorul 3, era mult prea mică şi nu se justifica. În schimb, existenţa simultană sau doar puţin decalată cronologic a două incinte concentrice este justificabilă printr-o eventuală funcţionalitate deosebită a incintei mici, aceea de „acropolă". Lăsând deoparte exemplele clasice, putem aminti structuri similare în lumea „barbară" învecinată, atât la geţii nord-dunăreni (Bâzdâna, Stoina ?), cât şi la tracii balcanici (Seuthopolis, supra n. 59). Cea mai apropiată paralelă, din toate punctele de vedere, o reprezintă cetatea de la Bâzdâna. Promontoriul, apărat

[85] Schuchhardt (în *Schumacher-Festschrift*, p. 185) arăta că în nici unul din valurile de la Coţofeni nu a găsit vreo groapă de par şi de aici deducea încadrarea lor într-un tip de fortificaţie caracterizat prin structuri de bârne orizontale (*Lagerhölzer*); idem, *Die Burg...*, p. 118 şi 143, unde tot în legătură cu valurile de la Coţofeni vorbeşte de aşa-numitul *lagerhafter Blockbau*. Într-o discuţie mai largă, W. Dehn (FundberSchwaben 14, 1957, p. 92) face şi el o distincţie clară între zidurile de lemn şi pământ cu feţe din şiruri de pari verticali (*senkrechte Pfostenreihen in den Mauerfronten*), cunoscute încă din neolitic, şi cele cu bârne orizontale (*Blockwerk* respectiv *horizontal verlegte Balkengerüst*), apărute abia în epoca câmpurilor de urne (*Urnenfelderzeit*). Dehn consideră că cele din urmă au dat cel mai frecvent naştere la „valuri vitrificate" (*Schlackenwälle*) în urma distrugerii lor prin incendiere.

spre vest de zidul de chirpici, este împărţit în două părţi inegale („terase") printr-un şanţ şi printr-un val, prezentând pe alocuri urme de ardere[86]. Prezenţa unor „cărămizi", despre care se crede că au fost refolosite, ar fi după Vl. V. Zirra dovada că fortificaţia terasei de est ar fi fost ridicată abia după încetarea existenţei (funcţionării) zidului din vest[87]. Logica acestui raţionament nu este însă evidentă. Aici, ca şi la Brabova, la Voiţa, la Pleaşov, la Albeşti sau la Tinosu (unde existenţa unor ziduri propriu-zise este incertă sau chiar exclusă), chirpicii au putut juca un anumit rol în construcţia „zidurilor"(valurilor) de lemn şi pământ şi au putut fi deci confecţionaţi special în acest scop. Fără a fi o certitudine, ipoteza construcţiei, funcţionării şi distrugerii (abandonării) simultane a celor două linii de fortificaţie de la Bâzdâna, ca şi la Coţofeni, trebuie luată aşadar în consideraţie.

Pe un plan mai larg, în spaţiul sud-carpatic al României (în principal Oltenia şi vestul Munteniei) trebuie acceptat în mare sincronismul între cetăţile cu ziduri de chirpici şi cele cu „ziduri" de lemn şi pământ din perioada de început a celei de-a doua epoci a fierului. Împrejurarea că şi unele şi altele au cunoscut adesea mari distrugeri sau chiar vor fi pierit în urma unor incendii devastatoare le plasează pe toate, cu mare probabilitate, într-un cadru istoric comun, ce se cere a fi mai îndeaproape desluşit. Pentru aceasta, precizarea cronologiei absolute este o condiţie indispensabilă.

Locuirea de la Coţofeni a fost datată în mare în secolele IV–III a.Chr. Mai concret, prima perioadă de locuire, când staţiunea nu era fortificată, ar data din a doua jumătate a sec. IV, iar perioada cetăţii întărite cu zid, cu faze succesive de distrugere şi refacere, din sec. III a.Chr.[88]. Autorii sunt conştienţi de dificultatea separării şi plasării mai exacte în timp a acestor două etape, deşi unele dintre piesele descoperite la Coţofeni se pretează la datări precise. Ei ar fi trebuit poate să ţină seama de faptul că dintre cele 13 fragmente de vase attice cu figuri roşii şi cu firnis negru, 11 se încadrează în sec. IV şi se grupează în jurul a trei exemplare databile mai strâns în al treilea sfert al acestui secol. O singură piesă este mai veche, şi anume din al treilea sfert al sec. V, şi o alta eventual mai târzie, din primul sfert al sec. III a.Chr.[89]. Pare rezonabil să presupunem că „importul" de ceramică attică de lux se leagă mai

[86] Existenţa acestui val a fost sesizată de Tătulea (Thraco-Dacica 5, 1984, p. 92 şi fig. 1) şi recunoscută cu ezitări şi documentată cu destulă nesiguranţă de Vl. V. Zirra, care abia în raportul privind campania 1994 interpretează straturile acestui val drept „substrucţia unei centuri de fortificaţie", suprapusă de mai multe niveluri de arsură, „de dărâmare", şi de straturi „de refacere" (Zirra, Pop, Oanţă, *op. cit.*, p. 13 şi profilul greu lizibil de la fig. 2).

[87] *Ibidem*, p. 13, 16, 19.

[88] Zirra şi colab. 1993, p. 112–113 şi 146–147.

[89] P. Alexandrescu, în Zirra şi colab. 1993, p. 129–131. Raportarea globală a acestei ceramici la faza 1 de locuire, anterioară ridicării zidului (*ibidem*, p. 111–112), nu îşi găseşte nici un suport în catalogul întocmit de Alexandrescu, unde numai pentru fragmentele nr. 12–13 se indică contextul stratigrafic de descoperire. Pentru restul pieselor se precizează, în cel mai bun caz, sectorul, secţiunea şi caroul.

curând de vremea existenţei monumentalului zid de model grecesc, decât de perioada anterioară, când aşezarea era nefortificată şi, desigur, de o importanţă mai redusă. În această ipoteză cetatea cu zid de chirpici de la Coţofeni va fi fost construită cel mai probabil în a doua jumătate a sec. IV a.Chr., într-o vreme aşadar când, prin acţiunile energice ale lui Filip al II-lea, Alexandru cel Mare şi Lisimah, macedonenii şi-au impus dominaţia la Dunărea de Jos pentru mai bine de o jumătate de veac. Ar fi, de aceea, de examinat ipoteza unei relaţii cauzale, respectiv posibilitatea ca noua constelaţie politică să fi stimulat, direct sau indirect, procesul formării unor centre nord-dunărene de putere, atât de expresiv ilustrat prin apariţia cetăţilor de tip Coţofeni–Bâzdâna.

De o influenţă directă ar putea fi vorba în cazul în care aceste cetăţi au fost ridicate pentru a servi de reşedinţă şi garnizoană în cadrul unui plan strategic macedonean de control asupra ţinuturilor din stânga Dunării în urma conflictelor cu sciţii lui Atheas şi tribalii lui Syrmos. Aici au putut rezida fie dinaşti locali, geţi, fie conducători de origine tracică sud-dunăreană, aflaţi – şi unii şi alţii – într-o relaţie de vasalitate sau de clientelat, mai mult sau mai puţin constantă, faţă de regalitatea macedoneană. Pentru cea de-a doua posibilitate pledează, între altele, ceramica comună lucrată la roată descoperită la Coţofeni, care, prin calitate, prin varietatea formelor, profilaturii şi decorului, prin diferitele analogii, i-a făcut pe autori să se întrebe dacă nu cumva este vorba de un import „fie din centrele greceşti, fie din centrele tracice mai apropiate de lumea greco-elenistică”[90].

În ipoteza alternativă, prezenţa macedoneană la Dunărea de Jos a putut provoca cristalizarea unor formaţiuni politico-militare băştinaşe menite să reziste acestei expansiuni, unei cuceriri efective sau fie şi numai încercării de stabilire a unei autorităţi nominale. Conflictele geţilor cu Alexandru cel Mare sau Lisimah arată că această ipoteză corespunde unor realităţi istorice, dar nu exclud, pe de altă parte, o puternică influenţă, o „contaminare” culturală elenizantă, evidentă mai ales în manifestările culturii aristocratice. Anume modelul macedonean îl imită înmormântările fastuoase ale principilor geţi şi tribali de la Agighiol, Sveştari sau Vraţa[91]. La nord de Dunăre, de exemplu la Peretu sau la Găvani, arhitectura mormintelor „princiare” este mai simplă, dar dotarea lor nu este mai puţin fastuoasă[92]. Mormintele, din aceeaşi vreme, ale

[90] *Ibidem*, p. 114 şi fig. 31–36. Multe dintre formele ilustrate acolo se întâlnesc într-adevăr în aşezările tracice din Bulgaria, precum Seuthopolis, Devetaki sau V. Târnovo (cf. Čičikova, în *Seuthopolis* I, p. 18–114; V. Mikov, N. Džambazov, *Devetaškata peštera*, Sofia, 1960, p. 163 urm.; N. Angelov, în *Carevgrad Tărnov* I, Sofia, 1973, p. 259 urm.). În egală măsură este relevantă observaţia făcută de Zirra şi colab. (*loc. cit.*) că unele dintre aceste forme nu se reîntâlnesc în staţiunile getice din Muntenia şi Dobrogea.

[91] D. Berciu, *Arta traco-getică*, Bucureşti, 1969, p. 33–76; idem, 50.BerRGK 1969, p. 209–265; I. Venedikov, *Săkrovišteto ot Vraca*, Sofia, 1975; M. Čičikova, ArchTrésors 190, 1984, p. 17–23; P. Zazoff, Chr. Höcker, L. Schneider, ArchAnz 4, 1985, p. 617–637.

[92] Moscalu, 70.BerRGK 1989, p. 129–190; N. Harţuchi, Istros 4, 1985, p. 25–70.

unor membri de rang secundar ai aristocraţiei locale (Zimnicea, Fântânele, Făcău, Chirnogi, Cernele) conţin şi ele obiecte greceşti de prestigiu: podoabe, piese de echipament militar (mai ales coifuri), vase de bronz[93]. Acest fenomen îşi găseşte acum completarea şi în domeniul arhitecturii militare, prin imitaţia zidului grecesc din chirpici.

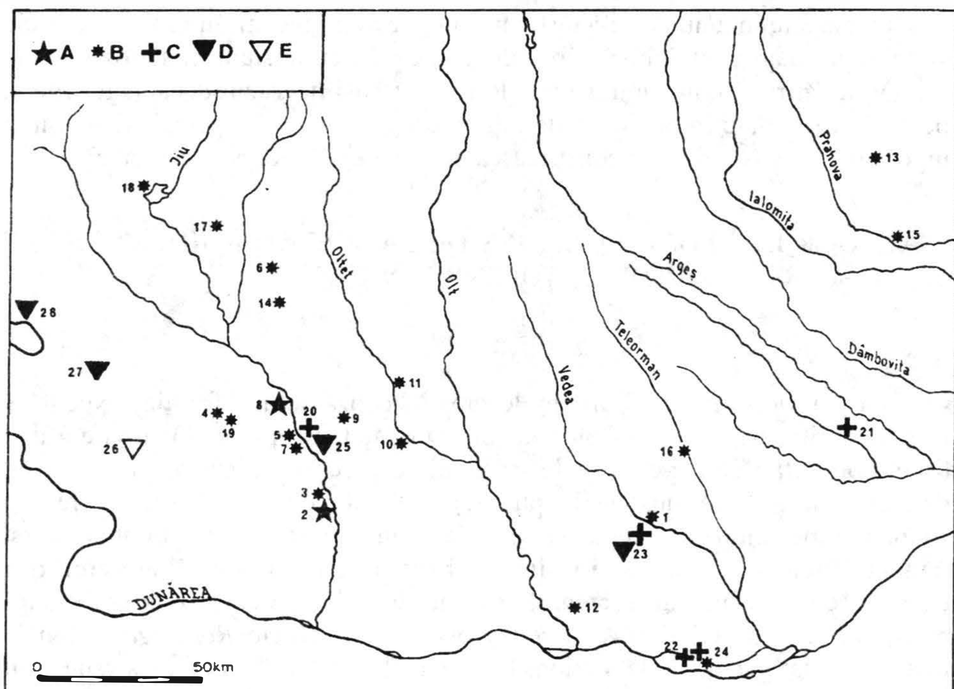

Fig. 9. Situri şi descoperiri majore din sec. IV–III a.Chr. din Oltenia şi jumătatea vestică a Munteniei: A cetăţi cu ziduri de chirpici; B cetăţi cu „val vitrificat"; C necropole şi morminte izolate; D tezaure şi descoperiri izolate de piese toreutice; E unealtă de toreutică (1 Albeşti; 2 Bâzdâna-Cetate; 3 Bâzdâna-Cucuioava; 4 Brabova; 5 Bucovăţ; 6 Căpreni; 7 Cârligei; 8 Coţofeni; 9 Ghereşti; 10 Mărgăriteşti; 11 Morunglav; 12 Pleaşov; 13 Plopeni; 14 Stoina; 15 Tinosu; 16 Trivalea-Moşteni; 17 Ţicleni; 18 Vârţu; 19 Voiţa; 20 Cernele; 21 Făcău; 22 Fântânele; 23 Peretu; 24 Zimnicea; 25 Craiova; 26 Oprişor; 27 Poroina; 28 „Porţile de Fier").

Multe dintre descoperirile invocate în această discuţie sunt concentrate în Oltenia şi vestul Munteniei (fig. 9). Aici întâlnim cetăţile cu ziduri din chirpici de la Coţofeni şi Bâzdâna, aici întâlnim cele mai numeroase cetăţi cu „ziduri de

[93] A. D. Alexandrescu, Dacia, N. S. 24, 1980, p. 19–126 (Zimnicea); C. N. Mateescu, M. Babeş, SCIV 19, 1968, 2, p. 283–291 (Fântânele); M. Constantiniu, V. Leahu, SCIV 19, 1968, 2, p. 195–209 (Făcău); M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, Bucureşti, 1979, p. 177–178, fig. 31 şi pl. 42/1; D. Şerbănescu, *Muzeul arheologic Olteniţa*, Bucureşti, fără an, fig. 73-74 (Chirnogi); G. Popilian, AO 1, 1981, p. 45-51; P. Gherghe, Thraco-Dacica 5, 1984, p. 167–170 (Cernele).

lemn şi pământ", astăzi semnalate ca „valuri arse", aici s-au descoperit „tezaurul" de la Craiova, coiful şi pocalul de la „Porțile de Fier", ritonul de la Poroina, mormintele de la Peretu şi Cernele ş. a. m. d. Datate în principal în a doua jumătate a sec. IV şi la începutul sec. III a.Chr. aceste descoperiri ilustrează formarea unui veritabil centru de putere la nordul Dunării oltene, având fără îndoială o reşedință principală în „Cetatea Jidovilor" de la Coțofeni. Cred că o astfel de concluzie poate încununa cercetările începute cu opt decenii în urmă de marele arheolog german Carl Schuchhardt, duse la capăt, cu pasiune şi seriozitate, de către Vlad Zirra şi colaboratorii săi. Rămâne totuşi de văzut dacă sugestiile şi ipotezele formulate în rândurile de față vor fi acceptate de specialişti sau, mai important, dacă îşi vor găsi confirmarea prin noi descoperiri şi cercetări.

AUTOUR DES FORTIFICATIONS DE LA „CETATEA JIDOVILOR" DE COȚOFENII DIN DOS

RÉSUMÉ

La parution récente d'un ample rapport consacré aux fouilles exécutées dans la station fortifiée de Coțofenii din Dos, jud. Dolj (fig. 1)[1] invite à une discussion détaillée concernant le système de défense de cet *oppidum* et, en général, les fortifications de la phase initiale du deuxième âge du fer en Roumanie méridionale. À la différence de Vlad Zirra et de ses collaborateurs, l'auteur (qui a eu la chance de visiter le chantier de fouilles en 1986) croit que les parements du mur du secteur 1 de Coțofeni ont été construits en briques crues, séchées au soleil (*Lehmkuchen* ou *luftgetrocknete Rohziegel* selon le premier investigateur de la station, C. Schuchhardt[5-7]). Ces briques crues ont pris pour la plupart l'aspect de briques cuites d'une manière accidentelle, à la suite d'un incendie dévastateur. C'est dans les mêmes conditions que l'emplecton de terre crue s'est transformé en une masse scoriacée non adhérante et instable. Après la destruction du mur, on a aménagé sur le même trajet un rempart qui a intégré les restes de l'ancien mur et en a repris la fonction.

À l'appui de l'hypothèse du mur de briques crues séchées au soleil on peut signaler que les soi-disant «briques cuites» contiennent une grande quantité de matière végétale (de la balle de seigle, des pailles) et qu'elles ont été mises à l'œuvre sans liant («mortier»). Il est significatif que les «briques crues» se retrouvent à plus d'une dans les décombres du mur (fig. 3/2), soit en quantités sûrement supérieures au 10% admis par V. Zirra et ses collaborateurs. C'est pourtant l'existence d'au moins deux tronçons du mur conservés à l'état cru qui s'avère être décisive. Le tronçon de la zone du soi-disant «monticule» a une longueur de plus de 30 m et présente des parements en briques non cuites de couleur brune et jaune, disposées en couches alternantes (fig. 4/1–2). Dans les parties incendiées du mur, aux deux genres de briques crues correspondent des «briques» de couleur brique-rougeâtre (type I), res-

pectivement brique-jaunâtre (type II), disposées de la même manière alternante (fig. 3/2 à gauche). Les analyses réalisées par K. Kritsotakis (RGZM, Mayence) sur quatre échantillons de «briques» ont mis en évidence l'existence de certaines différences quant à la composition chimique et minéralogique de ces deux types et ont confirmé qu'il s'agissait en effet de briques non cuites, séchées au soleil (*luftgetrocknete Lehmziegel*)[21].

Une situation similaire est révélée par l'*oppidum* de Bâzdâna, jud. Dolj, où le rempart extérieur, incendié, est constitué d'un mur à parements réalisés en briques crues. En Olténie (Petite Valachie) et en Munténie (Valachie) occidentale il y a encore d'autres enceintes fortifiées des IVe–IIIe siècles av. J.-C. qui emploient, plus ou moins, des briques crues[31-44]. L'origine de ce type de mur doit être cherchée dans le monde grec (fig.5/2)[51-57], auquel il a été emprunté selon l'occasion tant par les Celtes (Heuneburg, fig. 5/1)[48-50] que par les Thraces (Seuthopolis)[59-60].

Vl. Zirra et ses collaborateurs croient que les soi-disant «briques» aient été produites à l'intérieur du site de Coțofeni même, dans le secteur 3. Ce que les auteurs de la fouille désignent comme «fossé à brûlure» devrait être à leur avis un champ de fours *sui generis* pour la cuisson des «briques» et de l'emplecton du mur du secteur 1. À cette hypothèse font obstacle les données réelles du terrain ainsi que l'impossibilité logique du fonctionnement d'un tel four. À l'avis de l'auteur de ces lignes, le «champ de fours» n'est autre qu'un rempart de terre qui clôture une petite aire au sommet de la colline de Coțofeni. Ici, comme à Albeşti, jud. Teleorman (fig. 9)[78-80], à Cârligei, jud. Dolj[81], ou à Brăhăşeşti, jud. Galați[82-83], on a affaire à un «mur» de bois et de terre (*Holz-Erde-Mauer*) qui, à la suite d'un incendie et d'un démantèlement, est devenu un «vallum vitrifié».

Aux IVe–IIIe siècles av. J.-C. on constate en Olténie et en Munténie occidentale une concentration d'*oppida* à murs réalisés en briques crues ou en bois et en terre qui, à côté d'une série de tombes somptueuses (Peretu, Cernele), de trésors («trésor de Craiova») ou de produits de toreutique de haute valeur (le casque et le gobelet de «Porțile de Fier», le rhyton de Poroina)[91-93], témoignent de la constitution d'un véritable centre de pouvoir au nord du Danube d'Olténie. Une des résidences en aura été dans la deuxième moitié du IVe siècle et au début du IIIe siècle av. J.-C. l'importante „Cetatea Jidovilor" de Coțofenii din Dos.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Coțofenii din Dos (jud. Dolj), «Cetatea Jidovilor». Plan général des fouilles des années 1980–1990 (d'après Vl. Zirra et collab. 1993, fig. 2).

Fig. 2. Coțofenii din Dos. Plan et coupe longitudinale du mur dans S. XV/1986 (d'après Zirra 1988, fig. 7).

Fig. 3. Coțofenii din Dos. S. I/1980, paroi Nord: 1 d'après Zirra et collab. 1993, fig. 8 (1 couche végétale; 2 décombres; 3 briques; 4 emplecton; 5 terre brûlée rouge; 6 cendre; 8 sol

brun à terre brûlée; 10 terre cendreuse; 11 terre brune; 12 terre jaune; 19 terre vierge brune-jaunâtre); 2 croquis exécuté par M. Babeş en 1986 (A décombres du mur; B terre jaune du *vallum*; 1 «briques» du Ier type; 2 «briques» du IIe type; 3 «briques» fortement brûlées; 4 «briques» faiblement brûlées; 5 briques crues; 6 couche de charbon et terre brûlée; 7 surface brûlée; 8 charbon). A gauche: position des «briques» du Ier et du IIe type dans le parement intérieur du mur, à environ 1 m au Sud du paroi de S. I.

Fig. 4. Coţofenii din Dos. Le mur de briques crues dans la zone du monticule central: 1 coupe transversale (l'extérieur à gauche, l'intérieur de la fortification à droite); 2 détail du parement intérieur (1 couches de terre brune et briques crues du Ier type; 2 briques crues du IIe type; 3 briques crues de terre jaune foncée; 4 emplecton en terre brune; 5 terre jaune; 6 terre rougeâtre à brûlure; 7 couches de gravier et sable [5–7 appartient au *vallum* érigé après la désaffectation du mur]; 8 couche d'habitat antérieure à la construction du mur; 9 couche d'habitat contemporaine au mur). Croquis de M. Babeş, 1986.

Fig. 5. Le mur de l'oppidum celtique de Heuneburg (1) et mur grecque d'Eleusis (2). Briques crues sur socle en pierre (d'après E. Gersbach et A. Orlandos).

Fig. 6. Coţofenii din Dos, secteur 3 («Fours»). Paroi Sud de S. VIII/1981: 1 d'après Zirra et collab. 1993, fig. 21, dessin de 1987 (1 couche végétale aux granules cuites et tessons; 2 «calotte» vitrifiée, en morceaux; 3 «calotte» brisée; 4 criblure en terre cuite; 5 couche en argile jaune; 6 remblai d'époque gétique; 7 remblai d'époque gétique aux tessons; 8 couche de la culture Coţofeni; 9 «briques»); 2 croquis exécuté par M. Babeş en 1986 (1 agglomération de gros blocs, de criblure et de poudre de terre brûlée; 2 terre jaune; 3 terre marron; 4 terre jaune en couches alternatives; 5 couche antique ajoutée [les couches 2-5 ont été déposées pour renforcer par-derrière le *vallum* «vitrifié»]; 6 couche végétale antique; 7 terre vierge; 8 terre de remplissage marron-jaunâtre; *a* «briques» brûlées; *b* gros blocs en terre brûlée; *c* double croûte de terre brûlée).

Fig. 7. Esquisse de restitution du *vallum* en bois et en terre (*Holz-Erde-Mauer*) du Secteur 3 de Coţofenii din Dos.

Fig. 8. Albeşti, dép. de Teleorman. Coupe transversale de la fortification (d'après Em. Moscalu).

Fig. 9. Sites et découvertes d'importance des IVe–IIIe siècles av. J.-C. en Olténie et dans la partie Ouest de la Munténie: A stations fortifiées à mur en briques crues; B stations à *vallum* «vitrifié»; C nécropoles et tombeaux isolés; D trésors et découvertes isolées de pièces toreutiques; E outil toreutique.

CERAMICA DE TIP ZIMNICEA–PLOVDIV DIN AŞEZAREA DE LA CĂSCIOARELE, JUD. CĂLĂRAŞI

de NONA PALINCAŞ

Articolul prezintă 17 vase de tip **Zimnicea–Plovdiv**, găsite în anii '60 în cursul săpăturilor din aşezarea neolitică de la **Căscioarele**. Ele se datează, prin analogie cu materialele de la Popeşti, în sec. XIII–XII a.Chr., posibil şi cu începere din sec. XIV a.Chr.

Într-un amplu raport asupra sondajului său de pe ostrovelul lacului Cătălui de lângă com. Căscioarele (jud. Călăraşi), 17 km vest de Olteniţa, Gh. Ştefan publica, alături de materiale neolitice, şi câteva fragmente ceramice aparţinând altor epoci[1]. Două dintre vasele publicate atunci au fost ulterior atribuite de A. D. Alexandrescu grupului Zimnicea–Plovdiv[2].

Săpăturile de pe „Ostrovel" au fost reluate, între 1962–1968, de către colectivul condus de Vl. Dumitrescu, cu scopul de a cerceta exhaustiv aşezarea aparţinând culturii Gumelniţa[3]. În cursul lor s-au găsit şi 17 vase întregi şi fragmentare de tip Zimnicea–Plovdiv, pe care le publicăm aici[4]. Deşi provin de pe întreaga suprafaţă a „Ostrovelului" (fig. 1), nicăieri nu s-a putut identifica vreo depunere care să le corespundă[5]. Ele se aflau la adâncimi ce variază între –0,30–1,60 m, iar unele erau printre chirpicii construcţiilor neolitice sau în gropi hallstattiene. În aceste condiţii, delimitarea ceramicii de tip Zimnicea–Plovdiv de cea aparţinând altor perioade post-neolitice reprezentate în aşezare s-a făcut numai pe criterii tipologice, principala dificultate reprezentând-o separarea de ceramica hallstattiană timpurie.

În sens strict, nici unul dintre cele 17 vase şi fragmente ceramice publicate aici nu face parte din categoria desemnată de obicei cu termenul „grosieră" sau „de uz comun/gospodăresc". Dacă această categorie a existat sau nu pe „Ostrovel" este imposibil de spus. Având adesea un aspect nespecific şi păstrându-se de regulă, datorită dimensiunilor mai mari, în stare accentuat fragmentară, în lipsa unor complexe arheologice clare, aceasta devine de

[1] Gh. Ştefan, Dacia 2, 1925, p. 138–197.

[2] *Ibidem*, fig. 18/2–3; A. D. Alexandrescu, Dacia, N.S. 17, 1973, p. 80.

[3] Vl. Dumitrescu, SCIVA 16, 1965, 2, p. 215.

[4] Din colectivul care a efectuat săpătura a făcut parte şi dr. Silvia Marinescu-Bîlcu, de la care am primit materialele, planurile şi documentaţia de şantier utilizate în acest articol, fapt pentru care îi mulţumesc în mod deosebit şi pe această cale.

[5] Dumitrescu, *op. cit.*, p. 218–219.

S C I V A, tomul 48, nr. 3, Bucureşti, iulie–septembrie 1997, p. 237–254

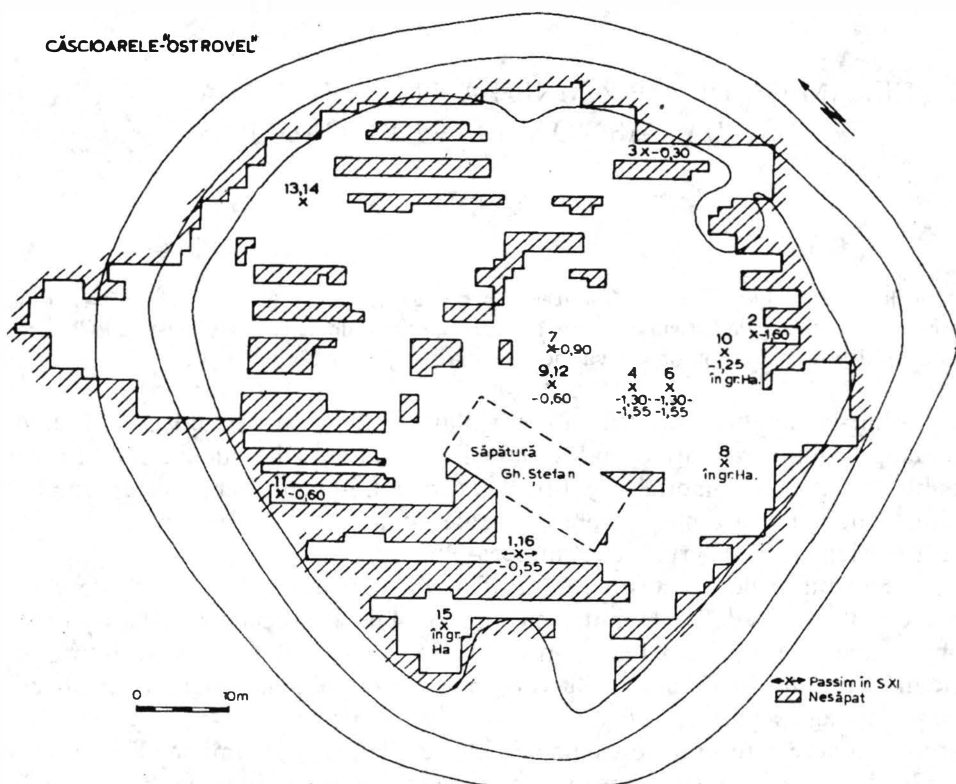

Fig. 1. Aşezarea de la Căscioarele – „Ostrovel". Planul general al săpăturilor din 1962 – 1968 (numerele de pe plan corespund numerelor curente din catalogul ceramicii, precum şi celor din ilustraţie).

neseparat de ceramica grosieră a Hallstatt-ului timpuriu. Astfel, ceramica de pe „Ostrovel" atribuită complexului Zimnicea–Plovdiv este fie de calitate bună, fie de calitate mai modestă, dar de dimensiuni mici (ex. 11).

CATALOGUL CERAMICII[6]:

Pentru a facilita identificarea ulterioară a pieselor, redăm şi marcajul acestora. Astfel, C = Căscioarele, S. = şanturile lungi, α–δ = secţiuni, Loc. ... = locuinţa neolitică în care s-au găsit, în poziţie secundară, vasele Zimnicea–Plovdiv, Gr. hall. loc. ... = în groapa hallstattiană care taie locuinţa neolitică. Menţionăm că planul complet al săpăturilor de la Căscioarele nu a fost încă publicat, dar ne-a fost accesibil şi a stat la baza întocmirii fig. 1 (v. şi supra nota 4).

Numărul curent din catalog este păstrat şi pe figuri. De aceea s-a renunţat în trimiteri la numărul figurii.

[6] Materialul se află la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, în custodia S. Marinescu-Bîlcu (neinventariat).

1. **Kantharos globular**; C 1963, S. XI, –0,55 m; torţile lipsesc din vechime; ciobit la buză; finisare foarte bună;
- fără spărtură proaspătă;
- *exterior*: galben-brun în cea mai mare parte; pe buză cu câte o pată cenuşie şi una neagră de o parte şi de alta a torţilor; *slip* gros, netezit preponderent orizontal; cu luciu intens mai ales de pe buză până pe diametrul maxim;
- *interior*: pe buză brun închis cu o pată cenuşiu închis; în rest culoare cenuşie mai deschisă decât buza; *slip* neted, lucios numai pe buză, în rest mat şi aspru, cu crustă subţire; cu urme de netezire cu degetele;
- *decor*: incizie lată şi neregulată marcând baza gâtului.

2. **Kantharos globular**; C 1964, S. I, □ 29, –1,60m; lipsesc cca 1/4 din corp şi torţile;
- *pastă*: cu puţin degresant constând din cioburi pisate mărunt, din pietriş fin şi pigment alb;
- *în spărtură*: centrul negru, de o parte şi de alta cărămiziu;
- *exterior*: brun închis cu mică pată cărămizie pe pântece; *slip* gros, foarte lucios; corodat de pe diametrul maxim până pe buză;
- *interior*: pe buză cărămiziu-gălbui, în rest brun închis; *slip* bun, uşor neregulat, cu urme evidente de luciu; corodat pe margine şi puţin la baza torţii.

3. **Kantharos globular**; C 1961, S. VI, □ 21, –0,30 m; cu fund plat; lipsesc 3/4 din buză şi torţile;
- *pastă*: mijlocie, cu cioburi pisate de diverse dimensiuni, pietriş mărunt şi pigment alb;
- *în spărtură*: negru (fără spărtură proaspătă);
- *exterior*: brun cu mai multe nuanţe şi cu patru pete cărămizii – două pete pe pântece, una pe gât şi una pe toartă –, precum şi cu pete negre în jurul celor cărămizii; *slip* gros, foarte bun, direcţia de lustruire nedeterminabilă;
- *interior*: brun închis cu tentă neagră, *slip* superficial (se văd cioburile pisate din pastă), neregulat în zona umărului.

4. **Kantharos globular**; C 1969, γ, □ 23, –1,30–1,55 m; accentuat asimetric; lipsesc o toartă şi o parte din buză;
- fără spărtură proaspătă;
- *exterior*: brun închis, *slip* gros, netezit orizontal, lucios; suprafaţa foarte neregulată, cu numeroase adâncituri, probabil din cauza pastei;
- *interior*: culoarea ca la exterior; *slip* gros şi lucios pe buză, în rest mat, aspru şi neregulat, cu urme de degete.

5. **Kantharos globular**; C 1965, [passim]; lipsesc torţile; gâtul marcat şi sub buză şi la bază prin adâncire în pastă;
- *pastă*: mai grosieră, cu numeroase cioburi pisate, pietriş mărunt şi concreţiuni calcaroase pisate mărunt;
- *în spărtură* negru; se văd cioburile brune folosite ca degresant;
- *exterior*: brun închis cu două pete cărămizii, una pe pântece, cealaltă pe buză, pântece şi o parte din baza unei torţi;
- *interior*: brun închis cu tentă neagră, *slip* superficial (se văd găuri de la cioburile căzute din pastă), cu mici neregularităţi, mat.

6. **Kantharos cu gura largă**; C 1965, δ, □ 25, –1,40–1,55 m; fund uşor aplatizat, relativ instabil; lipseşte o toartă; este puţin ciobit la buză; baza gâtului adâncită în pastă;
- fără spărtură proaspătă;
- *exterior*: brun închis cu o pată cărămizie şi una negricioasă pe umăr şi pântece pe aceeaşi parte faţă de torţi; *slip* bun, netezit orizontal cu excepţia torţii, netezită vertical; foarte lucios;
- *interior*: brun închis, *slip* bun, netezit orizontal, uşor crăpat, cu urme evidente de luciu bun.

7. Kantharos cu gura largă; C 1965, α, □ 17, –0,90 m; lipsesc o toartă şi mai multe părţi din buză; accentuat asimetric;
- fără spărtură proaspătă;
- *pastă* grosieră, cu cioburi pisate mijlociu, pietriş fin şi concreţiuni calcaroase pisate mărunt;
- *exterior*: brun închis cu zone brun-gălbui şi mici pete cărămizii-gălbui şi cenuşii-negre; ultimele două pe buză şi pe gât; *slip* bun, netezit orizontal cu excepţia torţii, netezite vertical; acum mat, dar cu urme de luciu pe buză şi pe diametrul maxim; corodat puternic pe toarta păstrată.
- *interior*: brun închis cu crustă subţire pe aproximativ 1/3 din pântece şi fund; pete cărămizii pe buză; *slip* bun, netezit orizontal, cu urme de luciu pe buză şi gât.

8. Ceaşcă cu gura oblică; C 1963, Gr. hall., Loc. 12; fund cu umbo; probabil a avut o singură toartă;
- fără spărtură proaspătă;
- *exterior*: negru. cenuşiu şi cenuşiu cu vagi urme de brun închis de la fund până la diametrul maxim, galben-brun pe umăr, gât şi buză; *slip* foarte bun, netezit orizontal, corodat parţial pe o parte din zona inferioară a corpului; unde nu este corodat este foarte lucios;
- *interior*: negru de la fund până la diametrul maxim, galben-brun pe gât şi buză; *slip* netezit, mai bun pe marginea vasului, dar în general este mat; foarte neregulat, din cauza felului în care a fost finisat (v. profilul); cu urme de degete de la netezire;
- *decor*: două linii incizate înainte de aplicarea slipului, astfel încât pe alocuri dă impresia de gât marcat în pastă.

9. Ceaşcă cu gura oblică; C 1962, Loc. 2, –0,60 m; păstrată cca. 2/3;
- *pastă* bună, cu foarte mici cioburi pisate şi rar pigment alb;
- *în spărtură* negru;
- *exterior*: foarte pătat; cu zone brun închis-cenuşii, brun închis, cărămiziu intens şi cărămiziu pal; *slip* bun, netezit orizontal, cu excepţia torţii, netezită vertical, foarte lucios pe porţiunea de culoare brun închis-cenuşiu; în rest este mai puţin lucios pentru că suprafaţa (pântece, fund şi toartă) este corodată parţial;
- *interior*: brun închis pe gât, pată galben-brună pe buză; pe o parte din gât *slip* bun, netezit orizontal şi lucios; pe fund şi corp crustă subţire, pe alocuri înlăturată, *slip* netezit şi mat, cu urme de degete; restul corodat;
- *decor*: două linii adânc incizate, închise la capăt, şi având un vag aspect de împunsături succesive.

10. Urcior cu gura *probabil* oblică; C 1965, a, □ 26, Gr., –1,25 m; accentuat asimetric; baza gâtului marcată pe alocuri prin adâncire în pastă; toarta lipseşte din vechime; o parte din buză şi una din pântece s-au spart după ce vasul a fost scos din săpătură;
- *pasta* grosieră, cu cioburi pisate mijlociu, pietriş mare şi mic, concreţiuni calcaroase pisate mare;
- *în spărtură*: central şi în interior, negru-cenuşiu; exterior, cărămiziu-brun;
- *exterior*: brun închis cu pete cărămizii mici şi răspândite pe întreaga suprafaţă; neregulat; *slip* bun pe buză, dar calitatea sa descreşte spre fund; luciu bun pe şi deasupra diametrului maxim, precum şi pe buză; sub diametrul maxim, mat;
- *interior*: pe buză şi jumătate din gât acelaşi *slip* gros, brun, ca la exterior; în rest parţial brun închis, parţial cenuşiu închis; *slip* mai gros pe buză şi pe partea superioară a gâtului, în rest subţire, foarte neregulat, aspru, mat.

11. Ceaşcă tronconică; C 1963, S. X, □ 1, –0,60 m; cu o toartă, care însă lipseşte din vechime; secţiunea torţii probabil triunghiulară;
- *pastă* mijlocie, cu cioburi pisate mărunt şi pigment alb;

– *în spărtură*: central, negru-cenuşiu, iar de o parte şi de alta, cărămiziu;
– *exterior*: brun cu pete cărămizii mai ales pe buză; *slip* superficial, în cea mai mare parte corodat; suprafaţa neregulată, aspră, are spre buză urme de luciu;
– *interior*: brun închis-cenuşiu cu excepţia buzei, care este cărămizie; cu posibil *slip* superficial, neregulat, mat.

12. Cană cu contur aproape pătrat; C 1962, Loc. 2, –0,60 m; şi cu o toartă; lipsesc din vechime buza, o parte din gât şi din toartă; secţiunea torţii are aspect de pătrat cu colţurile rotunjite şi este răsucită din cauza execuţiei neglijente;
– *pastă* bună, cu foarte rare cioburi pisate şi cu pigment alb;
– *în spărtură*: uneori: central negru, de o parte şi de alta, cărămiziu-brun, alteori: jumătatea dinspre exterior neagră, cea dinspre interior cărămiziu-brună;
– *exterior*: cca. 2/3 din suprafaţă sunt acoperite cu crustă; cu pete de culoare foarte diferite, alternând între ele: negru-cenuşiu, cenuşiu deschis, brun deschis, cărămiziu-brun; *slip* bun, netezit orizontal; neted, foarte lucios;
– *interior*: cca. 90 % acoperit cu crustă; gâtul, pe alocuri fără crustă, este cenuşiu închis, cu pată brună; cu *slip* probabil iniţial neted, acum este puternic corodat şi aspru;
– *decor*: patru proeminenţe împinse din interior.

13. Cană cu două torţi; C 1963, Loc. 5, Vas. 4; jumătate din buză şi din gât, precum şi o toartă lipsesc din vechime; s-a păstrat numai amprenta torţii lipsă de unde se vede că ea fusese fixată în partea inferioară printr-o prelungire de formă aproximativ cilindrică (în secţiune transversală este ovală) ce pătrundea în peretele vasului;
– *pastă* bună cu cioburi pisate foarte mărunt, pietriş fin şi pigment alb;
– *în spărtură*: central negru, de o parte şi de alte, superficial, galben-brun;
– *exterior*: galben-brun foarte deschis cu pată de culoare neagră şi cenuşie pe fund şi pe o parte a pântecelui; *slip* gros, lustruit orizontal cu excepţia torţii, lustruită vertical;
– *interior*: galben-brun; *slip* gros, netezit predominant orizontal; se văd câteva găuri mici de la pietricelele căzute din pastă; are evidente urme de luciu chiar şi pe fund.

14. Pahar sau vas-sac miniatural; C 1963, Loc. 5, Vas 8; aproape întreg (uşor spart la buză din vechime şi cu două mici lipsuri moderne);
– *pastă* bună cu cioburi pisate foarte mărunt şi nisip fin şi pigment alb;
– *în spărtură*: negru;
– *exterior*: extrem de neregulat; brun închis cu două pete brun deschis-cărămizii, una pe fund, alta din zona buzei până sub brâu; *slip* relativ gros cu evidente urme de luciu;
– *interior*: foarte neregulat; brun închis-negru, pe buză brun-gălbui; *slip* superficial; cu urme de degete;
– *decor*: brâu simplu sub buză, foarte strâmb.

15. Cană cu o toartă; C 1963, Loc. 16, Gr. hall.; afară de cazul în care cealaltă era dispusă foarte asimetric; lipsesc din vechime: toarta, buza, gâtul şi o jumătate din zona diametrului maxim;
– *pastă* bună, cu foarte rar pietriş mărunt;
– *în spărtură*: negru;
– *exterior*: brun închis cu o mică pată neagră în partea cea mai înaltă; în zona neagră şi în jurul ei are urme de *slip* mai gros şi lucios; în rest, aspru, corodat puternic, totuşi fără neregularităţi, mat;
– *interior*: cenuşiu închis cu vagă tentă brună; jumătate aspru, jumătate fin şi neted în ciuda urmelor de netezire cu degetul; partea netedă are un *slip* bun, netezit orizontal, cu urme de luciu bun.

16. Fragment dintr-un kantharos sau dintr-o cană cu o toartă; C 1963, S. XI, –0,55 m; s-a păstrat aproximativ jumătate;
– *pastă* bună cu puţin pietriş foarte mărunt şi pigment alb;
– *în spărtură*: negru;
– *exterior*: brun cu câteva mici zone mai gălbui, cărămizii şi negricioase, mai ales pe diametrul maxim; *slip* foarte bun, foarte neted, netezit oblic dinspre fund spre direcţia torţii spre stânga şi spre dreapta; pe pântece şi pe gât, netezit orizontal, iar pe toartă, vertical; foarte lucios;
– *interior*: 2/3 cărămiziu-brun, 1/3 în stânga torţii cenuşiu-închis; *slip* superficial, neted şi lucios pe buză şi gât; neregulat şi aspru sub diametrul maxim până spre fund.

17. Cană cu o toartă (este improbabil să fi avut două); passim; toarta are secţiune triunghiulară asimetrică; din corp s-a păstrat cca. 1/4;
– *pasta:* nisip fin şi pigment alb (spărtura foarte mică);
– *în spărtură*: negru;
– *exterior*: galben-brun cu două pete negre pe burtă la exterior, de o parte şi de alta a torţii;
– *exterior*: *slip* subţire dar bun, aspru pe fund; netezit orizontal şi lucios, cu excepţia fundului;
– *interior*: galben-brun cu porţiuni cenuşii pe toartă şi pe fund, uşor corodat mai ales pe jumătatea inferioară a corpului; *slip* subţire dar bun, lucios numai pe buză şi gât; cu urme de la netezire pe fund.

Pasta, în funcţie de degresanţi şi de mărimea lor, se poate încadra în trei grupe: fină, mijlocie şi grosieră. Ele trebuie înţelese în sens relativ, deoarece – după cum s-a arătat – ceramica cu adevărat grosieră lipseşte. Observaţiile asupra pastei s-au făcut numai acolo unde existau spărturi proaspete. Acestea au aproape întotdeauna o suprafaţă mică, ceea ce face ca valoarea observaţiilor să fie relativă: este probabil ca frecvenţa şi mărimea degresanţilor să varieze în funcţie de diversele părţi din corpul vasului ca şi în cadrul aceleiaşi părţi de vas (în clasificare nu au fost incluse vasele care nu au spărtură proaspătă: ex. 1, 4, 8).

Ca degresanţi s-au folosit, în diverse combinaţii şi mărimi: cioburile pisate, nisip – de obicei fin –, puţine concreţiuni calcaroase pisate şi un pigment alb. Încadrarea ultimelor două în categoria degresanţilor nu este certă, deoarece ele ar putea proveni din componenţa lutului, din pisarea măruntă a unor concreţiuni calcaroase sau din depunerea carbonaţilor după înglobarea ceramicii în stratul arheologic[7]. Paietele de mică sunt nelipsite atât din pastă, cât şi din slip; din cauza dimensiunilor extrem de mici, ele nu pot fi considerate degresant, fiind probabil prezente în lutul din care au fost confecţionate vasele.

Grupele de pastă:
1. – *fină*: cu nisip fin şi pigment alb (ex. 15–17);
2. – *mijlocie*: cu cioburi pisate mărunt, nisip fin şi pigment alb (ex. 2–3, 6, 9, 11–14);
3. – *grosieră*: cu cioburi pisate mijlociu, nisip cu bobul mărunt, dar şi mai mare şi cu concreţiuni calcaroase de dimensiuni medii (ex. 5, 7, 10).

[7] Gh. Gâţă, *Cap. VIIb: Cercetarea tehnologică a ceramicii*, în monografia aşezării neolitice de la Drăguşeni, ms.

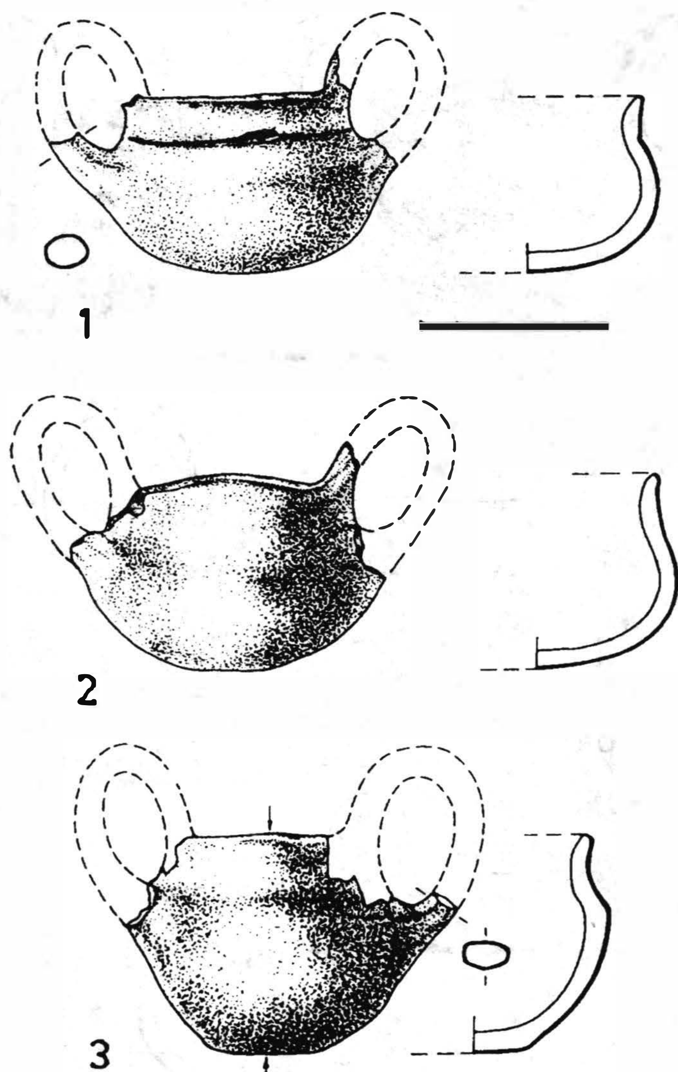

Fig. 2. Căscioarele – „Ostrovel". Ceramică de tip Zimnicea–Plovdiv.

Nu există o corespondență strictă între compoziția pastei, pe de o parte, şi forma, mărimea sau calitatea vasului, pe de altă parte. Din pastă bună sau medie sunt confecționate şi vase cu aspect grosier (ex. 11, 14), iar, judecând după forma vaselor din pastă mai grosieră, ar fi de aşteptat ca acesta să facă parte din ceramica de calitate bună. Această situație s-ar putea datora, într-o anume măsură, şi modului întâmplător în care s-au putut face observațiile asupra pastei.

Arderea s-a făcut de obicei într-un mediu reducător; doar exemplarele 1, 8, 13 şi 17 au fost arse oxidant. În spărtură pasta este de culoare neagră sau

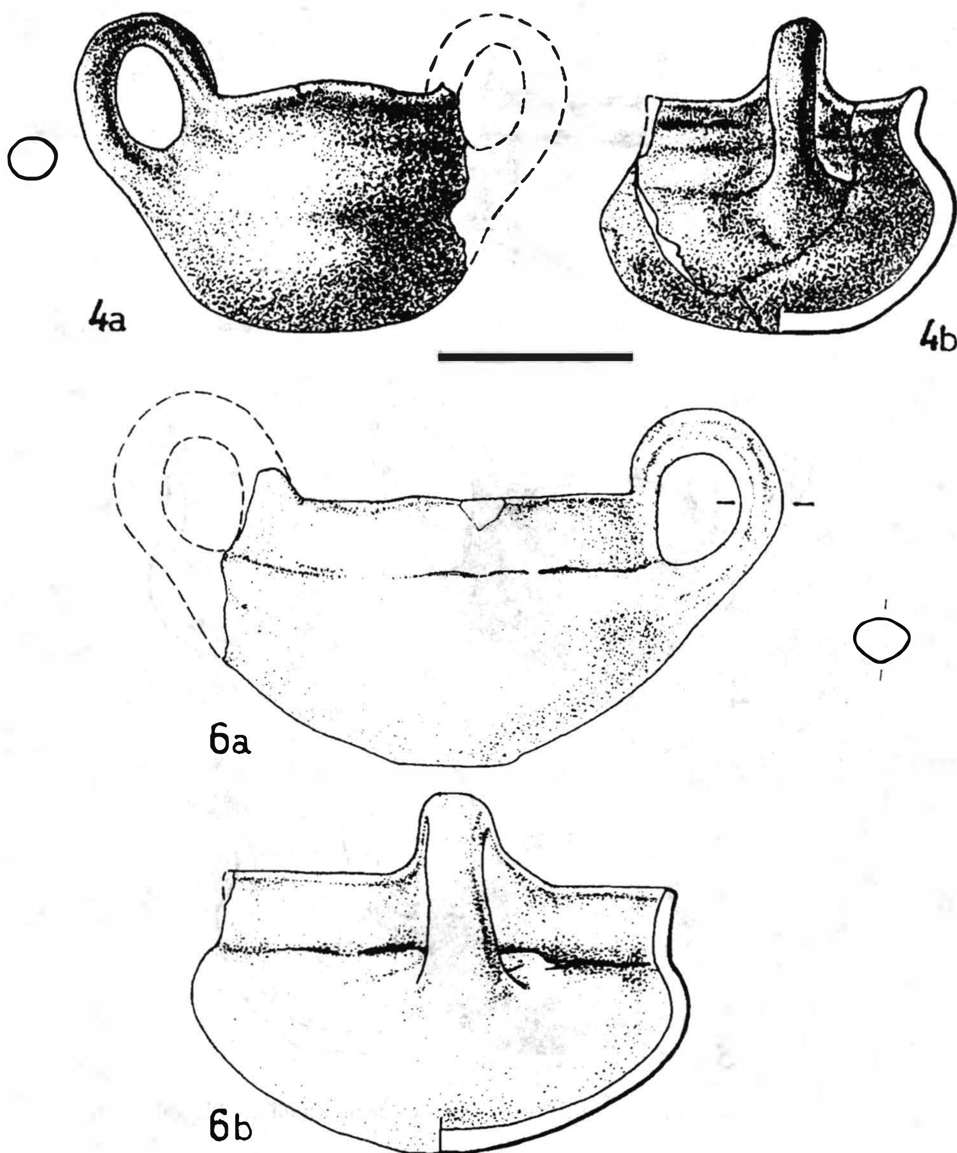

Fig. 3. Căscioarele – „Ostrovel”. Ceramică de tip Zimnicea–Plovdiv.

neagră-cenuşie, având adesea spre cele două fețe (exemplarele 2, 6, 11) sau numai spre exterior culoare cărămiziu-brună (ex. 10). Şi această observație trebuie privită sub rezerva suprafețelor mici ale spărturilor proaspete. Este de remarcat arderea deosebit de inegală a exemplarului 12.

Culoarea predominantă pe ambele fețe este cea brună (cu excepția ex. 1, 13 şi 17, de culoare galben-brună în cea mai mare parte, a ex. 8, predominant

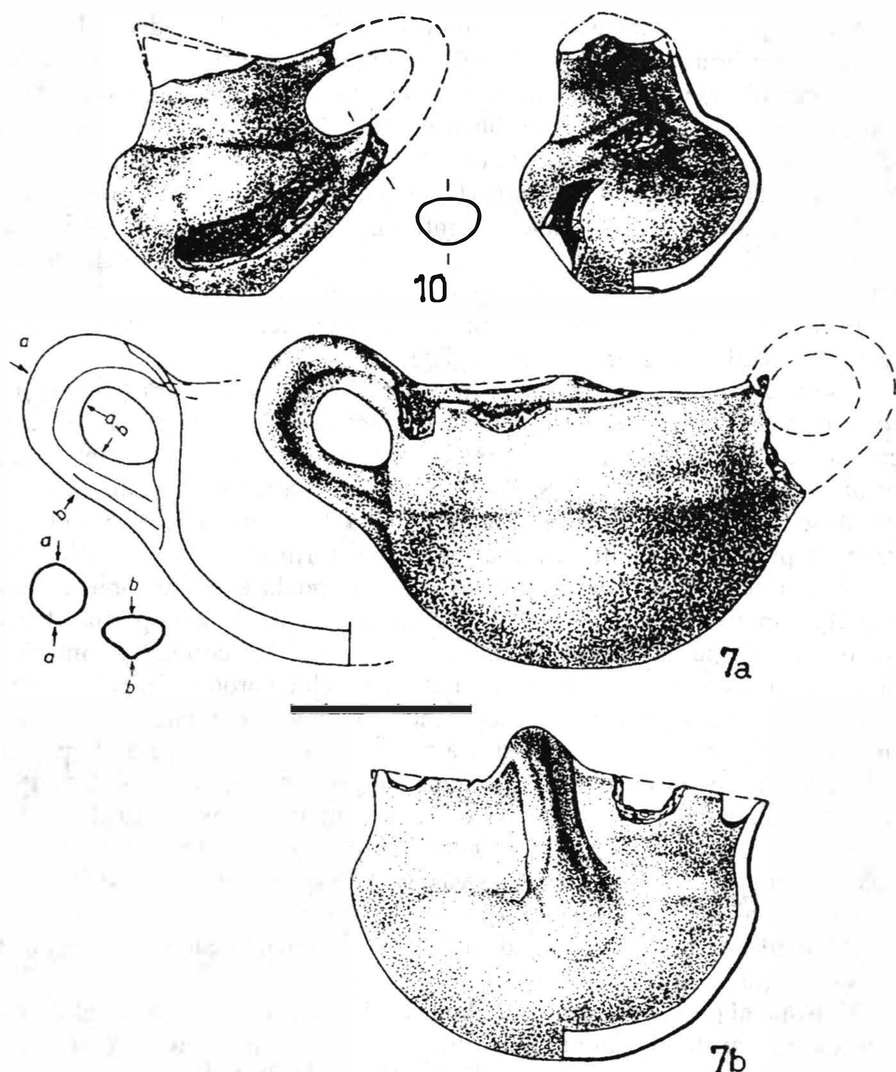

Fig. 4. Căscioarele – „Ostrovel". Ceramică de tip Zimnicea–Plovdiv.

negru-cenuşiu şi a ex. 12, care are pe suprafaţă o combinaţie de culori dintre care nici una nu este predominantă), dar ea nu este aproape niciodată uniformă (excepţie: ex. 4, integral brun-ciocolatiu). De regulă numărul petelor de altă culoare este mai mare pe exteriorul vasului. Petele de culoare sunt:

– cenuşii şi negre (ex. 1, 13, 15, 17);
– cărămizii (ex. 2, 5, 8 – 9 – cu mai multe nuanţe –, 10 – 11, 14);
– cărămizii şi negre (ex. 3, 6);
– brun-gălbui, cărămizii-gălbui şi cenuşii-negre (ex. 7, 16);
– galben-brună (ex. 8).

Suprafaţa interioară este mai omogenă din punct de vedere al culorii, fiind de obicei brună închisă sau brună cu tentă cenuşie şi cu pete de culoare închisă, cenuşii sau negre. Pete de culoare deschisă – brun-gălbui, galben-brune sau cărămizii – se află numai pe buza vasului. Excepţie fac exemplarul 16, care este în interior preponderent (cca. 2/3 din suprafaţă) cărămiziu-brun şi doar în rest (cca. 1/3, în stânga torţii) cenuşiu închis, precum şi exemplarele 13 şi 17, de culoare galben-brună şi în interior. Vasele au fost acoperite cu slip pe ambele feţe; unele au însă suprafaţa atât de corodată încât din slip au mai rămas doar porţiuni mici (ex. 15, cu slip brun lucios în interior, dar care la exterior are slip lucios numai pe suprafeţe foarte mici, în rest fiind corodat). În general slipul este gros pe ambele feţe.

Formele închise sunt de obicei lucioase pe întregul exterior (dar nu şi pe fund, dacă acesta este plat), iar la interior, numai pe margine şi pe gât. Excepţii: exemplarele 2 şi 13, lucioase şi în interior; exemplarul 11, mat în interior. În interiorul unor vase (ex. 1, 4, 8, 14 – 15, 17), pe partea dinspre fund, se văd urme de degete de la netezire. Lustruirea s-a făcut de obicei orizontal pe întreaga suprafaţă a vasului, cu excepţia zonei torţilor, lustruită vertical.

Nu s-au observat urme de folosire care să poată constitui obiectul unei interpretări aparte. Şase din cele 17 vase au suprafaţa corodată parţial. Părţile corodate se află pe exteriorul vasului (excepţie ex. 12, corodat pe interiorul gâtului). Deoarece nu există o regularitate a zonelor corodate, nici a tipurilor de vase şi nici din punct de vedere chorologic nu se poate observa vreo regularitate, este probabil ca coroziunea să fie rezultatul condiţiilor de păstrare din depunerea arheologică. Este de asemenea probabil ca aceluiaşi factor să i se datoreze şi prezenţa stratului de crustă în interiorul exemplarului 7 (cca 1/3 din interior), 1, 12, 15 (cca. 80–90 % din interior). Dacă iniţial crusta ocupa părţi mai mari de pe suprafaţa vaselor – respectiv dacă a fost înlăturată parţial sau total în cursul restaurării – nu se mai poate şti.

Decorul este rar. Atunci când există, el se reduce la câteva linii incizate.

Tipologia ceramicii:

Kantharoi globulari (ex. 1–5). Au corpul de formă aproximativ globulară, fundul rotunjit, instabil, sau plat, profilul mai mult sau mai puţin arcuit şi două torţi supraînălţate, cu secţiune rotundă, ovală sau dreptunghiulară rotunjită. În singurul caz în care s-a păstrat o toartă integral (ex. 4), aceasta este montată strâmb.

Se împart în două grupe: kantharoi de calitate mai bună şi kantharoi mai grosieri. Primii (ex. 1–3) sunt mai puţin asimetrici decât ceilalţi şi au suprafaţa mai netedă şi mai îngrijit finisată. Exemplarul 1 este decorat sumar cu o incizie lată şi neregulată la baza gâtului. Exemplarul 5 are în interior găuri de la cioburile pisate căzute din pastă.

Analogii:

– Popeşti, jud. Giurgiu (N. Palincaş, SCIVA 47, 1996, 3, fig. 5/5; 6/2).

– Călugăreni, jud. Giurgiu (I. Chicideanu, P. Gherghe, Materiale, 1983, fig. 3/2, lipseşte fundul);

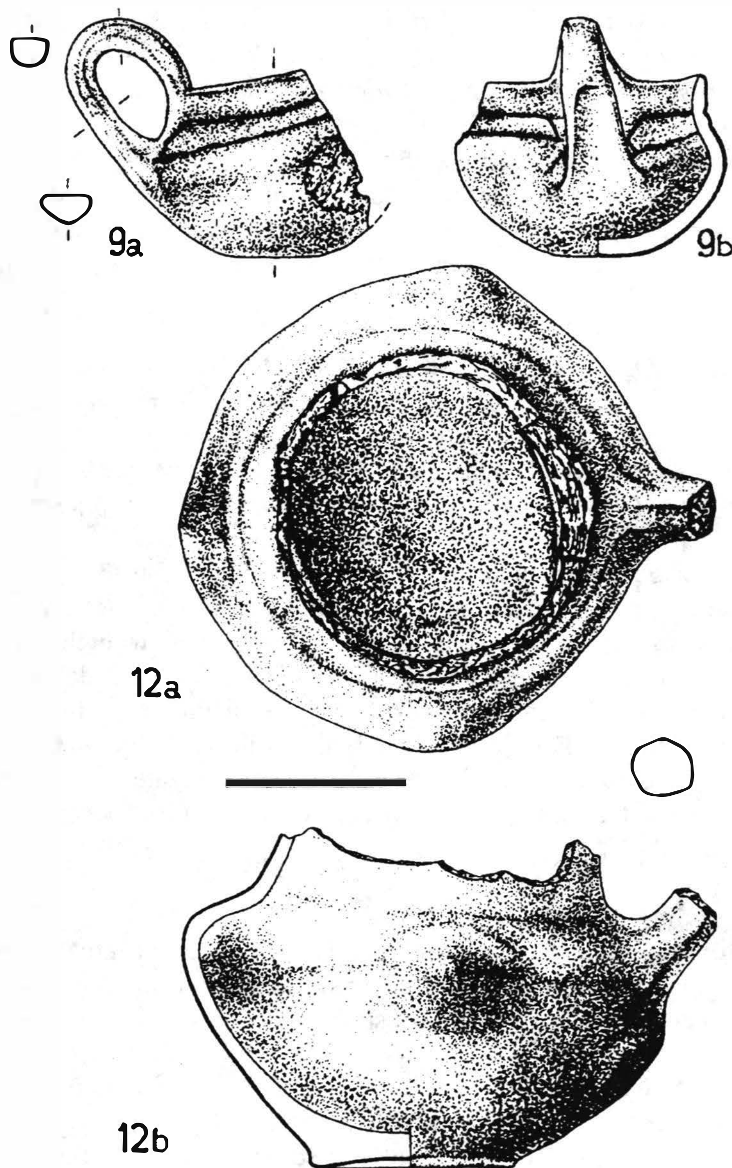

Fig. 5. Căscioarele – „Ostrovel". Ceramică de tip Zimnicea–Plovdiv.

– Dorobanțu, jud. Călăraşi (N. Anghelescu, SCIV 6, 1955, 1–2, fig. 8/1; S. Morintz, N. Anghelescu, SCIVA 21, 1973, 3, fig. 17/2);
– Remuş, com. Frăteşti, jud. Giurgiu (C. Isăcescu, D. Burlacu, *Ilfov – File de istorie*, 1978, fig. 9/2, numai din punct de vedere al caracteristicilor generale);
– Bucureşti – „Tei" (I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932 [1933], pl. 14/11).

– Kastanas, nomos Thessaloniki, Grecia (A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975 – 1979. Die handgemachte Keramik. Schichten 19 bis 1* II, PAS 3, Berlin, 1984, pl. 39/10).

Kantharoi cu gura largă („Schüsselkantharoi”, ex. 6 – 7). Au diametrul maxim egal sau mai mare decât înălţimea, fund rotunjit sau uşor aplatizat, ambele instabile. Ca şi kantharoi-i globulari, şi aceştia sunt accentuat asimetrici. Secţiunea torţii este rombică (ex. 6) sau parţial rombică şi parţial triunghiulară (ex. 7). .

Analogii:

– Căscioarele–„Ostrovel”, (Gh. Ştefan, Dacia 2, 1925, fig. 18/2–3);

– Radovanu, jud. Călăraşi (S. Morintz, B. Ionescu, Thraco-Dacica 6, 1985, fig. 8/4);

– Novgrad, okr. Loveč, Bulgaria (B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau* II, Bonn, 1976, pl. 61/9).

Ceşti cu gura oblică (ex. 8 – 9), cu fund plat sau cu umbo. Sunt în general lucrate îngrijit, cu excepţia torţii montate strâmb. Secţiunea singurei torţi păstrate este pentagonală în partea superioară şi triunghiulară în cea inferioară, ceea ce o apropie de exemplarele din necropola de la Zimnicea. Exemplarul 8 a fost decorat cu două linii incizate înainte de aplicarea slipului, astfel încât pe alocuri dă impresia de gât marcat în pastă. Exemplarul 9 are un decor constând dintr-o bandă de două linii adânc incizate, unite la capete; o parte din linia inferioară are un aspect de împunsături succesive neglijent executate.

Analogii:

– Popeşti (Palincaş, *op. cit.*, fig. 5/1–2).

Urcior cu gura probabil **oblică** (ex. 10). Este accentuat asimetric şi dintr-o pastă net inferioară pieselor descrise până acum. Întreaga suprafaţă are numeroase neregularităţi, dar slipul este bun şi lucios, mai ales pe buză.

Analogii:

– Radovanu (S. Morintz, B. Ionescu, Thraco-Dacica 6, 1985, fig. 6/1; analog din punct de vedere al caracteristicilor generale);

– Plovdiv, Bulgaria (P. Detev, ArheologijaSofija 6, 1964, 4, fig. 4/a);

– Razkopanica, Manole, okr. Plovdiv, Bulgaria (Detev, IzvestijaSofija 17, 1950, fig. 122/3–4);

– Kastanas (Hochstetter, *op. cit.*, pl. 51/13, din stratul 14b, pl. 76/5 şi 80/6 din stratul 12);

– Popeşti (Palincaş, *op. cit.*, fig. 6/3).

Ceaşcă cu gura orizontală, corp tronconic şi cu o toartă (ex. 11) cu secţiune triunghiulară. Are un slip superficial, aspru şi mat cu aspect de ceramică de uz comun.

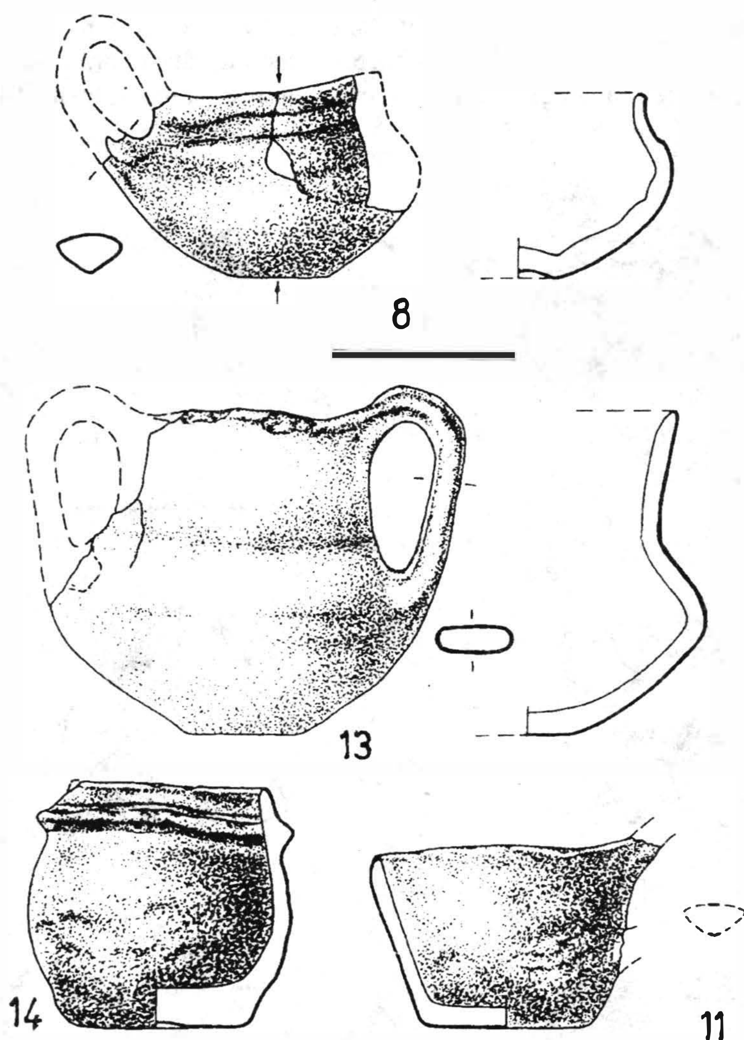

Fig. 6. Căscioarele – „Ostrovel”. Ceramică de tip Zimnicea–Plovdiv.

Analogii:

– Plovdiv (Detev, ArhelogijaSofija 6, 1964, fig. 3/a–b).

Cană cu corp tinzând spre **contur pătrat** (ex. 12). Judecând după secțiunea părții păstrate din toartă şi după gâtul vasului din zona de prindere a torții şi aceasta a fost montată strâmb. Deoarece atât proeminențele cât şi gâtul sunt dispuse în plan oblic, trebuie ca şi buza vasului să fi fost oblică.

Analogii:

– Coşoveni, jud. Dolj (Hänsel, *op. cit.*, pl. 40/2), pentru zona pântecelui.

Cană cu două torți în bandă (ex. 13), dintre care una lipseşte din vechime. S-a păstrat numai amprenta torții lipsă, de unde se vede că aceasta

fusese fixată în partea inferioară printr-un cep de formă aproximativ cilindrică ce pătrundea în peretele cănii. Atât factura vasului cât şi forma sa – pentru care nu cunoaştem analogii – fac nesigură atribuirea la complexul Zimnicea–Plovdiv.

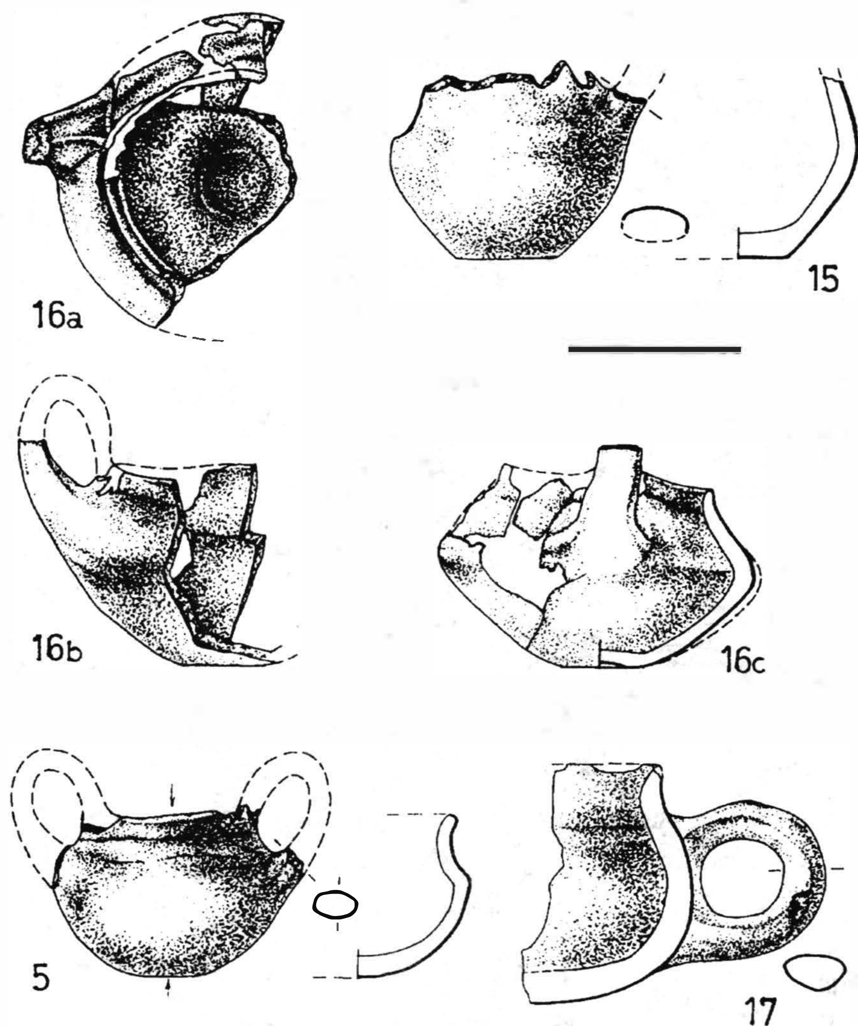

Fig. 7. Căscioarele – „Ostrovel". Ceramică de tip Zimnicea–Plovdiv.

Pahar sau **vas miniatural** (ex. 14). S-a păstrat aproape întreg (are o spărtură mică din vechime şi două mici lipsuri moderne, toate pe buză). Suprafeţele sunt foarte neregulate; la exterior slipul este gros şi lucios. Decorul constă într-un brâu simplu sub buză, foarte neregulat.

Exemplarele 15–17 sunt greu de încadrat tipologic din cauza stării fragmentare.

În stabilirea poziției cronologice a grupului Zimnicea–Plovdiv, A. D. Alexandrescu lua în discuție și ceramica de la Radovanu, atribuită culturii Coslogeni. Astfel, se afirma că aceasta ar avea analogii în cadrul materialelor descoperite în apropierea necropolei de la Zimnicea, în poziție secundară, și că distanța mică dintre așezarea de la Radovanu (aparținând culturii Coslogeni) și cea de la Căscioarele (aparținând grupului Zimnicea–Plovdiv) ar duce la concluzia că aria Zimnicea–Plovdiv a fost ocupată de purtătorii culturii Coslogeni, care s-au extins spre vest. Orizontul cultural următor ar fi reprezentat de materialul hallstattian timpuriu din aceeași așezare de la Căscioarele–„Ostrovel”[8].

Inițial, S. Morintz a acceptat în parte această părere[9], pentru ca apoi să exprime o alta, conform căreia „ceramica din așezarea de la Radovanu se deosebește de aceea din numeroasele așezări Coslogeni de la est de Mostiștea”. Ea face parte, alături de așezările de la Căscioarele–„Ostrovel”, descoperirile întâmplătoare de la Chirnogi–„Miroi” și de materialul din apropierea necropolei de la Zimnicea, din „complexul cultural Radovanu”, care este „rezultatul unor interferențe culturale între culturile Coslogeni și Zimnicea–Plovdiv care începuseră înainte de constituirea complexului Radovanu” [10]. La acea dată Morintz vedea „apariția complexului Radovanu ca un stadiu al procesului de fuziune etno-culturală între elementele nord-pontice, istro-pontice și balcanice. Sinteza Coslogeni a constituit prima etapă, iar sinteza Radovanu a doua etapă pe linia aceleași evoluții”[11], situată la nivelul cronologic al fazei Tei V[12], în secolul al XII-lea a. Chr.[13]. Același autor considera că materialul de la Căscioarele, cu bune analogii la Radovanu, „în măsura în care reprezintă un complex unitar, [...] reflectă începutul tranziției la epoca hallstattiană”[14].

Odată cu publicarea parțială a rezultatelor recentelor săpături de la Popești s-au adus în discuție o serie de elemente noi. Astfel, reanalizarea materialului îndeobște atribuit fazelor IV și V ale culturii Tei a dus la concluzia că:
– între faza Tei III (Stejar) și Tei IV (Fundeni) sunt deosebiri atât de mari încât ceea ce s-a numit faza Tei IV (Fundeni) trebuie despărțit de restul culturii Tei; evoluția acesteia din urmă se încheie odată cu faza Tei–Stejar;
– pentru definirea fazelor Fundeni (IV) și Fundenii–Doamnei (V) ca faze distincte nu există un temei suficient, deci ele pot fi unificate;

[8] A. D. Alexandrescu, Dacia, N.S. 17, 1973, p. 80. (sau v. supra nota 2).

[9] Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii* I, București, 1978, p. 61, 83.

[10] S. Morintz, D. Șerbănescu, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 21.

[11] *loc. cit.*

[12] *Ibidem*, p. 20.

[13] Morintz, *op. cit.*, p. 149.

[14] Morintz, Șerbănescu, *op. cit.*, p. 19, nota 26.

– pe baza asemănării formelor, motivelor şi tehnicilor de ornamentare, ele pot fi unificate cu grupul Govora (creat, la rândul său, prin unificarea fazelor Verbicioara IV şi V), împreună cu care formează grupul Fundeni–Govora[15].

În aşezarea de la Popeşti, stratul de tip Zimnicea–Plovdiv îl suprapune pe cel de tip Fundeni–Govora. Astfel, s-a putut vedea, pentru prima dată, posterioritatea complexului Zimnicea–Plovdiv în raport cu „faza Tei V". Acest complex este, în linii generale, contemporan cu Noua–Sabatinovka–Coslogeni.

Ceramica din stratul Zimnicea–Plovdiv de la Popeşti prezintă o serie de particularităţi în comparaţie cu ceramica din alte staţiuni ale aceluiaşi complex: frecvenţa mare a kantharoi-lor de dimensiuni mici şi lipsa kantharoi-lor şi a cănilor mari, lipsa curburii spre interior a torţilor de kantharos, precum şi lipsa torţilor cu câte două secţiuni, una rotundă şi cealaltă triunghiulară. Aceste particularităţi se regăsesc şi la Căscioarele. Asemănarea dintre cele două loturi de materiale ajunge până la identitate în ceea ce priveşte kantharoi-i globulari şi ceştile cu gură oblică, fapt ce justifică atribuirea ceramicii de la Căscioarele complexului Zimnicea–Plovdiv. Prin urmare, particularităţile lotului de la Popeşti nu mai pot fi privite ca desemnând un aspect local, aşa cum s-ar fi putut crede în lipsa materialului de la Căscioarele. Acesta din urmă prezintă asemănări importante şi cu materialul de la Radovanu.

Se pune aşadar întrebarea cum se situează ceramica de la Radovanu faţă de cea de tip Zimnicea–Plovdiv de la Căscioarele şi Popeşti şi, în consecinţă, dacă se mai poate susţine ideea existenţei „complexului cultural de tip Radovanu". Răspunsul nu se poate da în lipsa prelucrării complete a materialului de la Radovanu. Cert este deocamdată doar că asemănarea dintre ceramica de la Popeşti şi Căscioarele pe de o parte şi ceramica de la Radovanu pe de altă parte este mai mare decât rezultă din materialul publicat[16]. În evaluarea semnificaţiei deosebirilor dintre ceramica celor trei staţiuni trebuie luate în considerare şi dimensiunile – foarte diferite – ale loturilor de materiale (dintre care cel de la Radovanu poate fi estimat la câteva sute de vase şi fragmente, în timp ce de la Căscioarele se cunosc doar aprox. 20 de vase). Aşadar, existenţa „complexului cultural de tip Radovanu" nu se poate nici infirma, nici confirma în stadiul actual al cercetării. Ţinând însă cont de asemănările importante dintre materialul de la Căscioarele şi materialul aparţinând Bronzului târziu de la Radovanu, – asemănări constatate de însuşi autorul săpăturii de la Radovanu –, precum şi de apropierea geografică a celor două staţiuni, ar fi de aşteptat ca şi aşezarea de la Radovanu să aparţină complexului Zimnicea–Plovdiv.

[15] N. Palincaş, SCIVA 47, 1996, 3, p. 257.

[16] Constatarea asemănărilor dintre staţiunile de la Căscioarele şi Radovanu s-a făcut de către S. Morintz, inclusiv pe baza accesului la materiale inedite (v. supra, n. 14). Personal am văzut în expoziţia de bază a Muzeului din Olteniţa kantharoi globulari de dimensiuni mici – ca cei de la Popeşti şi Căscioarele – provenind din aşezarea de la Radovanu, dar care nu apar în materialul publicat.

CONCLUZII

Ceramica de la Căscioarele prezentată aici, ca şi cea publicată anterior de Gh. Ştefan, aparţine complexului Zimnicea–Plovdiv. Analogiile sale cele mai apropiate se găsesc în stratul Zimnicea–Plovdiv de la Popeşti, dar şi în aşezarea de la Radovanu. În stadiul actual al cercetării nu se poate face o încadrare mai exactă a aşezării de la Căscioarele în cadrul complexului Zimnicea–Plovdiv, în primul rând pentru că nu se cunoaşte cronologia internă a acestui complex, dar o asemenea încercare va fi dificilă chiar şi într-un stadiu mai avansat al cercetării, lotul de la Căscioarele fiind foarte mic. Ca urmare, se poate spune doar că, în date absolute, aşezarea de la Căscioarele–„Ostrovel" se situează în sec. XIII–XII a. Chr., sau chiar XIV–XII, fără ca o restrângere a acestui interval să fie posibilă.

DIE KERAMIK VOM TYP ZIMNICEA–PLOVDIV AUS DER SIEDLUNG VON CĂSCIOARELE (JUD. CĂLĂRAŞI)

ZUSAMMENFASSUNG

In den sechziger Jahren wurden neue Ausgrabungen auf der Insel „Ostrovel" bei Căscioarele zwecks vollständiger Freilegung der neolithischen Siedlung durchgeführt. Dabei sind auch Materialien vorgekommen, die späteren Perioden zugewiesen wurden (Spätbronzezeit, ältere Hallstattzeit, Latènezeit), ohne daß man eine entsprechende Schicht feststellen konnte[3–5].

Die hier behandelte Keramik gehört der Spätbronzezeit und wurde nach rein typologischen Kriterien von der übrigen abgesondert.

Die Tonqualität ist fein, mittelfein und grob. Die erste Kategorie wurde mit Sandkörnern und weißem Pigment (Kalkstein ?)[7], die zweite mit fein zerbrochenen Scherben, größeren Sandkörnern und weißem Pigment gemagert, die dritte ähnelt der zweiten, nur sind die Scherbenstücke und das Pigment größer. Ob die Tonqualität innerhalb des gleichen Gefäßes nach Körperteilen variiert, läßt sich nicht sagen. Sicher ist nur, daß es kein Verhältnis zwischen Tonqualität einerseits und Gefäßform und -größe andererseits existiert.

Die Mehrheit der Gefäße wurden in reduzierendem Milieu und ungleich gebrannt (mit Außnahme der oxidierend gebrannten Exemplare 1, 8, 13 und 17). Es wurden keine Abnutzungsspuren beobachtet.

Die Keramik von Căscioarele findet ihre besten Paralellen in der zur Zimnicea–Plovdiv-Gruppe gehörenden Schicht von Popeşti, sowie unter den noch unveröffentlichten Gefäßen von Radovanu[15–16]. Von der aus der Zimnicea Nekropole stammenden Keramik unterscheidet sie sich meistens durch die kleineren Dimensionen der Gefäße.

Wie die Zimnicea–Plovdiv Schicht von Popeşti, läßt sich die Keramik von Căscioarele in die Spätbronzezeit, nach dem Ende der Govora–Fundeni (= Verbicioara IV – V – Tei IV – V)-Gruppe einordnen[15]. Absolut chronologisch, dürfte das auf die 13. – 12. Jh., möglicherweise auch 14. – 12. Jh. v. Chr. hinweisen, ohne daß eine nähere Datierung möglich wäre.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Die Siedlung von Căscioarele – „Ostrovel". Gesamtplan der 1962–1968 Ausbrabungskampanien. (Die Nummer auf dem Plan entsprechen denen aus dem Katalog un auf den Abbildungen).

Abb. 2–7. Căscioarele – „Ostrovel". Keramik vom Typ Zimnicea–Plovdiv.

OBSERVAŢII ARHEOLOGICE LA SNAGOV

de GH. I. CANTACUZINO

În 1996 au fost efectuate sondaje de salvare la mânăstirea **Snagov**, în zona săpăturilor arheologice din 1933, afectată de lucrările de restaurare din 1943–1944 şi 1995. S-au obţinut date privind fundaţiile primei biserici, din a **doua jumătate a sec. XIV**, care sunt publicate pentru prima oară, şi s-au descoperit urme din **faza târzie a epocii bronzului** şi **vestigii getice.**

Lucrările de consolidare şi restaurare a bisericii şi turnului mânăstirii Snagov, începute în 1992, au inclus şi refacerea trotuarului din jurul bisericii[1]. Acesta înlocuieşte trotuarul amenajat după exemplara restaurare a monumentului condusă de arh. Ştefan Balş în 1943[2], care urmărea în cea mai mare parte traseul fundaţiilor primului lăcaş, descoperite cu ocazia săpăturilor întreprinse de D. V. Rosetti în 1933[3]. Proiectul se putea baza pe rezultatele acestor săpături, avizul recomandând pentru o următoare fază de proiectare, cu abordarea întregului ansamblu, întocmirea unei sinteze a studiilor istorice şi arheologice existente, completată de noi cercetări. Nu a fost prevăzută din păcate o cercetare arheologică prealabilă, necesară pentru verificarea situaţiei din jurul bisericii, în zona vechilor fundaţii, iar datorită unor regretabile disfuncţionalităţi, lucrările de amenajare a trotuarului s-au desfăşurat fără asistenţă arheologică[4]. În situaţia

[1] Proiectul „Consolidare şi restaurare – biserica şi turnul mânăstirii Snagov", întocmit în 1990 de Întreprinderea de Proiectare, Expertizare şi Studii „PERS", şef de proiect arh. Liana Bilciurescu, a fost avizat de DMASI cu avizul nr. 162/27. 02. 1991. El prevedea un trotuar din lespezi de piatră pe un pat din beton armat gros de 10 cm, înconjurat la o distanţă de 2–3.50 m de zidurile bisericii de o rigolă cu pereţii şi partea inferioară din beton armat, având lăţimea la interior de 50–60 cm şi adâncimea de 0,50–1 m, cu o scurgere asigurată spre lac. Patul de beton armat trebuia aşezat pe un strat de nisip, deasupra fundaţiilor vechii biserici, al căror traseu urma să fie marcat în trotuar. Cotele prevăzute pentru trotuar au fost fixate arbitrar, fără a se ţine seama că nivelul terenului fusese coborât la restaurările anterioare.

[2] N. I. Şerbănescu, *Istoria mânăstirii Snagov*, Bucureşti, 1944, p. 144; vezi dosarele 3 419–3 420 din arhiva Directiei Monumentelor Istorice.

[3] D.V. Rosetti, PMMB 2, 1935, p. 5–52.

[4] Prin deplasarea efectuată în momentul aflării executării acestor lucrări la sesizarea arh. Claudiu Moldoveanu, restauratorul picturii, la 11 noiembrie 1995, am constatat că rigola era integral executată, partea superioară a vechilor fundaţii distrusă pe o grosime de peste 10 cm, iar placa de beton turnată în partea de est a bisericii, fiind afectate în unele puncte chiar fundaţiile acesteia. Au fost făcute fotografii şi o schiţă a planului fundaţiilor primei biserici, în parte vizibile, în parte marcate în placa de beton. Am cerut imediat, prin referatul înregistrat la Direcţia Monumentelor Istorice din Ministerul Culturii cu nr. 2 316/13. 02. 1995, precum şi prin referatele nr. 2 399/23. 11. 1995, şi 2 444/30. 11. 1995, oprirea lucrărilor şi analizarea situaţiei pentru găsirea unor soluţii de remediere. Lucrările au fost sistate abia după turnarea plăcii de beton pe laturile de V, S, E şi în partea estică a laturii de N, inclusiv absida. Aceasta a împiedicat obţinerea unor date care puteau întregi informaţiile existente în urma săpăturilor din 1933. În situaţia aceasta s-a convenit cu proiectantul şi executantul efectuarea unor sondaje de verificare în mica suprafaţă rămasă neacoperită de placa de beton în partea de NV a bisericii, precum şi în alte puncte, prin desfacerea plăcii.

existentă s-au putut efectua, înaintea încheierii lucrărilor la trotuar, numai sondaje de proporţii foarte reduse, între zidurile actualei biserici şi rigola betonată (fig. 1), care au urmărit obţinerea de noi date privind fundaţiile primei biserici a mânăstirii Snagov[5]. Trebuie menţionat faptul că spaţiul respec-

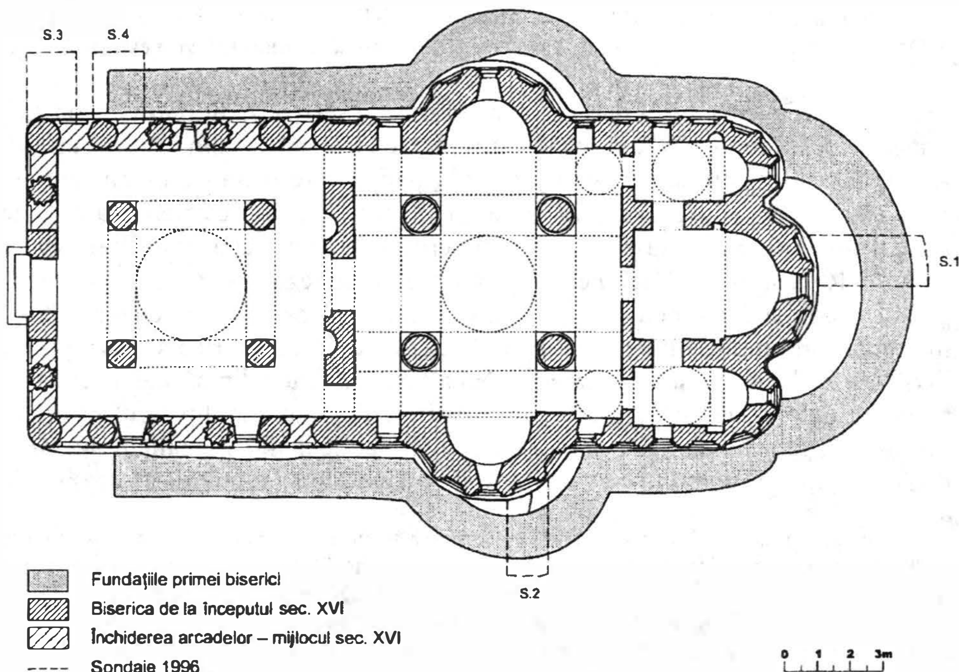

Fig. 1. Mânăstirea Snagov. Planul sondajelor din 1996 şi planul fundaţiilor vechii biserici.

tiv a fost foarte serios afectat de diferitele lucrări de restaurare din prima jumătate a secolului nostru, iar săpăturile arheologice din 1933 au cuprins aproape în întregime, cu excepţia unor porţiuni de 0,30 m cruţate între şanţuri, o suprafaţă ce se întinde până la 10 m de biserică spre N şi S, la 7 m spre E şi la peste 11 m spre V[6]. La începutul secolului nostru, probabil cu ocazia lucrărilor de restaurare din 1904[7], „s-a nivelat terenul din jurul bisericii îndepărtându-se un strat gros ca de 1,50 m de moloz şi pământ"[8]. O nouă

[5] În septembrie 1996 s-au executat la Snagov: spre E, un sondaj (S. 1) de 3,50 × 1,50 m, cu profilul sudic în axul absidei altarului; spre S, un sondaj de 2,20 m × 1,20 m, cu profilul vestic la 0,50 m E de axul absidei, în dreptul mijlocului pilastrului angajat de lângă fereastră (S. 2); la NV, un sondaj de 2 × 1,50 m în dreptul limitei vestice a bisericii (S. 3) şi un sondaj de 2 × 1,50 m (S. 4), la 0,50 m de primul; înainte de acestea, în mai 1996, fusese săpat un mic sondaj lat de 1,50 m în spaţiul îngust dintre vechea fundaţie şi peretele betonat al rigolei, la vest de absida nordică.

[6] Rosetti, *op.cit.*, p. 47, pl. 1.

[7] Şerbănescu, *op. cit.*, p. 102.

[8] Rosetti, *op. cit.*, p. 5, nota 2.

nivelare a terenului era preconizată în proiectele de amenajare ce au urmat săpăturilor din 1933[9]. În cadrul lucrărilor de restaurare din 1943 s-a prevăzut şi amenajarea trotuarului în care urmau să fie marcate vechile fundaţii; în acest scop s-au executat săpături în jurul lor, cu lăţimea de 0,60 m, până la o adâncime de 0,50–0,80 m, iar în dreptul absidei estice şi spre interiorul fundaţiilor[10]. Săpăturile din 1933–1934 şi mai ales săpătura prin care au fost dezvelite în 1943 vechile fundaţii au înlăturat cu totul posibilitatea unor observaţii stratigrafice. Situaţia a fost agravată în 1995 prin executarea rigolei betonate, la circa 0,50 m în jurul vechilor fundaţii, şi demantelarea părţii superioare a acestora. Dacă trotuarul anterior avea partea inferioară a patului de beton la o cotă corespunzătoare nivelului de construcţie al bisericii existente, suprafaţa trotuarului actual a fost prevăzută exact la cota nivelului de construcţie, partea inferioară a stratului suport de beton armat situându-se, în dreptul absidei estice, cu peste 15 cm, iar în dreptul celei sudice cu 10 cm mai jos decât acesta. În aceste condiţii s-au putut face anumite observaţii asupra tehnicii de construcţie şi a adâncimii fundaţiilor primei biserici şi s-a putut întocmi releveul lor.

Vechilc fundaţii au fost descoperite la exteriorul bisericii actuale, în dreptul pronaosului chiar lângă fundaţiile acesteia, în dreptul absidelor la o anumită distanţă. În jurul lor se observă urmele săpăturii prin care ele au fost dezvelite în 1943, pe o lăţime de circa 0,60 m, până la adâncimca de 0,70 m în partea de E şi de 0,80–0,85 m la S şi pe latura de N. În pământul răvăşit de vechile săpături au fost găsite puţine fragmente ceramice din sec. XV–XVIII, între care unul de Iznik, precum şi, lângă absida estică, fragmente de olane.

Pământul galben viu se află la 0,50–0,60 m sub actuala suprafaţă (partea superioară a plăcii de beton), având deasupra sa, fără o delimitare netă, un strat subţire de circa 0,10 m de humus cenuşiu-gălbui, fără urme arheologice.

[9] Antemăsurătoarea–deviz semnată de arh. Horia Teodoru la 17 februarie 1937 prevedea nivelarea terenului din jurul bisericii, cu pante spre N şi S, şi marcarea zidurilor vechi; lucrările au întârziat: erau prevăzute pentru 1939, conform adresei Casei Grădinilor Publice din Bucureşti nr. 3 676/12. 12. 1938 (dosarul nr. 3 418 – Mânăstirea Snagov din arhiva DMI).

[10] Planul acestor săpături, în carnetul de ataşamente din 1943, cuprinzând desene şi fotografii (dosarul nr. 3 420 – Mânăstirea Snagov, din arhiva DMI); în referatul arh. Şt. Balş din 12 noiembrie 1943, înregistrat la CMI cu nr. 2 829/1943, după săpăturile făcute pentru dezvelirea fundaţiilor descoperite de D. V. Rosetti în 1933, se preciza: „biserica actuală a fost ridicată înăuntrul vechilor fundaţii, probabil pentru a nu mai desface zidăria lor, în afară de latura vest, unde s-a spart fundaţia cea veche pentru a lungi biserica". Trotuarul se propunea „a se face din lespezi de piatră de Măgura peste vechile fundaţii care se vor completa cu zidărie de piatră neregulată lucrată cu mortar de ciment, până la nivelul trotuarului, iar în partea unde nu este fundaţia veche, cu lespezi de piatră de trakit de Deva sau eventual Bicsadul Oltului (...). Astfel se va face deosebirea necesară pentru recunoaşterea traseului fundaţiilor fostei biserici" (dosarul nr. 3 419 – Mânăstirea Snagov din arhiva DMI). Executarea trotuarului a întârziat câţiva ani după turnarea în 1944 a patului de beton (dosarul nr. 3 421 – Mânăstirea Snagov, din arhiva DMI).

Peste acesta se află depuneri de pământ cenuşiu cu rari pigmenţi de cărbune şi chirpici, din care se adâncesc gropi ce cuprind materiale arheologice din epoca bronzului sau din a doua epocă a fierului. Conturul acestor gropi, tăiate de fundaţiile medievale şi de săpăturile moderne, nu poate fi delimitat în întregime. În profilul sudic al sondajului S. 1 din dreptul absidei altarului se pot observa urmele unei astfel de gropi, sau poate a două gropi apropiate, într-un spaţiu afectat în cea mai mare parte de fundaţia veche, precum şi de săpătura din 1943 şi de rigola betonată (fig. 2/1, 5/1). În partea inferioară a gropii, între fundaţia veche şi rigolă, au fost descoperite fragmente ceramice

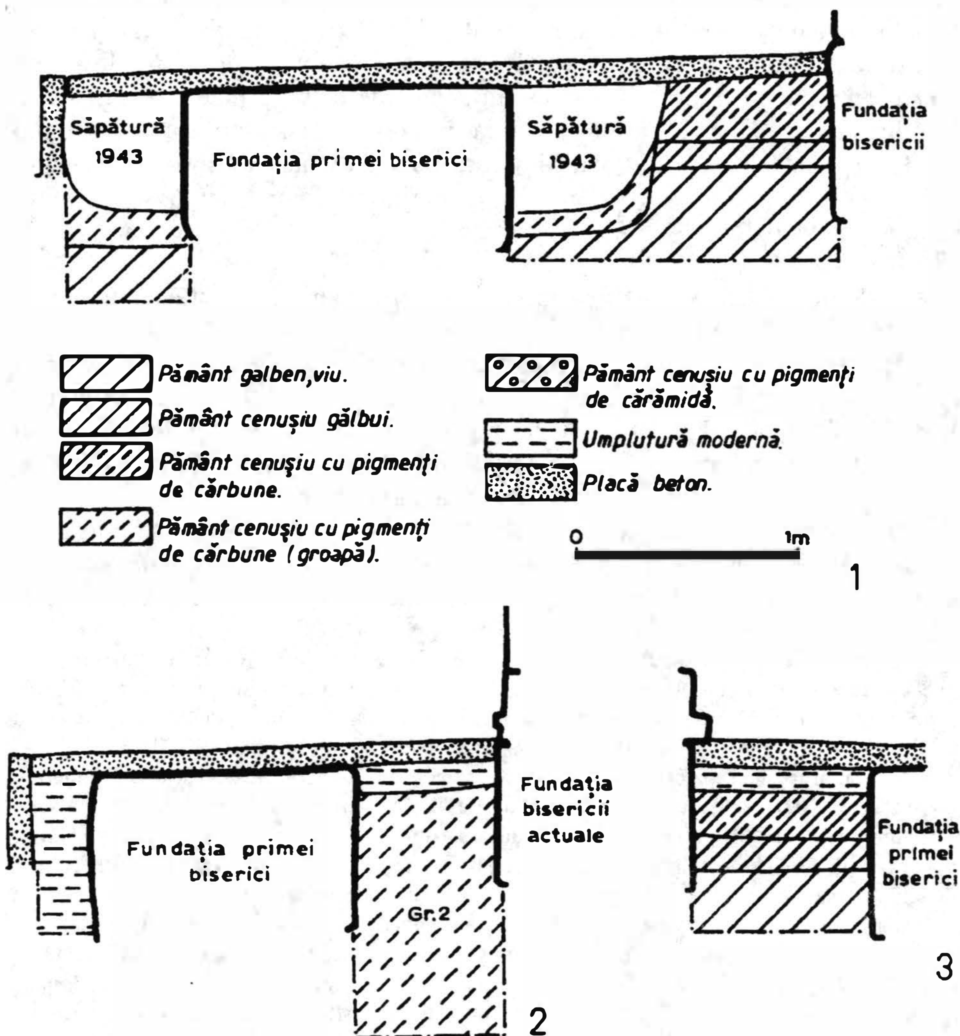

Fig. 2. Mânăstirea Snagov. 1 profilul sudic al S. 1; 2 profilul vestic al S. 2; 3 profilul estic al S. 2.

din etapa târzie a epocii bronzului. Lângă absida sudică, între cele două fundații, în S. 2 s-a delimitat marginea dinspre est a unei gropi probabil circulare (fig. 2/2, 5/2) ce se adâncește la mai mult de 1,40 m sub actuala suprafață și care nu a putut fi cercetată până la fund datorită spațiului prea îngust. Dimensiunile ei erau probabil destul de mari, diametrul putându-se estima la peste 1,50 m. În interior s-au găsit în cantitate destul de mare materiale geto-dace. Marginea unei alte gropi, adâncită până la 1,20 m sub actuala suprafață, acoperită în cea mai mare parte de fundațiile actualei biserici, a putut fi observată în dreptul colțului de NV al acesteia în S. 3 (fig. 3/2).

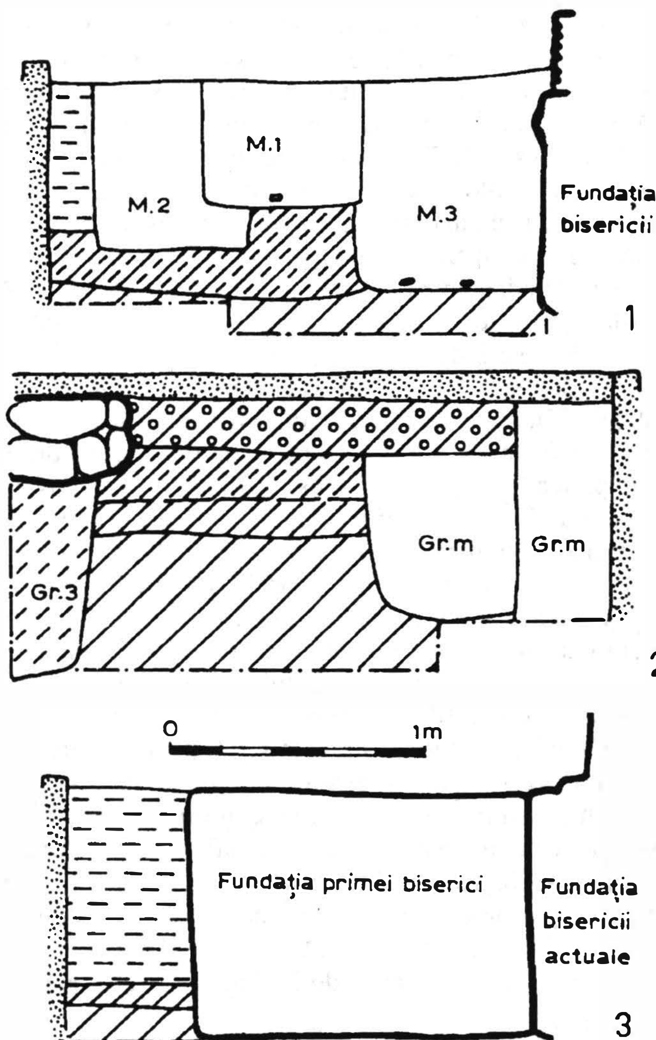

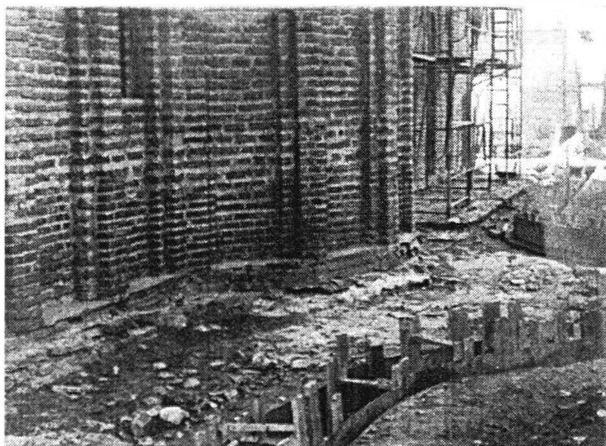
Fig. 3. Mânăstirea Snagov. 1 profilul estic al S. 3; 2 profilul vestic al S. 3; 3 profilul estic al S. 4 (legenda este aceeași ca la fig. 2).

Zona din apropierea colțului de NV al bisericii nu a fost afectată de săpăturile arheologice din 1933. Aici s-au descoperit mai multe morminte. Primul (M. 1) se afla la o adâncime mică, la mai puțin de 0,60 m sub actuala suprafață, ceea ce se explică prin săparea gropii de la o cotă mai ridicată a terenului, al cărui nivel a fost coborât cu prilejul diferitelor lucrări de restaurare. Scheletul avea antebrațele încrucișate pe mijloc, iar craniul aplecat spre stânga. În dreptul sternului au fost găsiți doi bumbi mici de bronz (fig. 9/2). Parțial sub acest mormânt, mai spre N și spre V, la 0,80 m sub actuala suprafață, se afla un altul (M. 2), lipsit de inventar. Antebrațul stâng era îndoit spre partea inferioară a toracelui, iar cel drept spre claviculă, la circa 10 cm de humerus. Această particularitate rituală, remarcată la o serie de morminte din necropole din sec. XV–XVII din Muntenia, în zona Muscelului sau în jurul Bucureștilor, precum și din Banat și Moldova sau, într-o perioadă mai timpurie, din Dobrogea, a fost atribuită bogomililor[11]. În perioada destul de târzie de când poate data acest mormânt, probabil sec. XVII, poate fi presupusă mai curând o reminiscență cu caracter tradițional în folosirea acestui ritual, decât prezența efectivă a unor eretici de origine sud-dunăreană într-o necropolă monastică ortodoxă. Cel de-al treilea mormânt (M. 3), lipsit de inventar, se afla în imediata apropiere a fundațiilor bisericii, la adâncimea de 0,90 m. La marginea gropii, în colțuri și spre vest, se aflau pietre de dimensiuni mijlocii, unele așezate pe muchie. Scheletul avea antebrațele îndoite pe piept, cel drept puțin mai jos. Marginea unei alte gropi, necercetată, se afla la o adâncime puțin mai mare, în partea de nord a sondajului, în bună parte dincolo de limitele sale de nord și de vest.

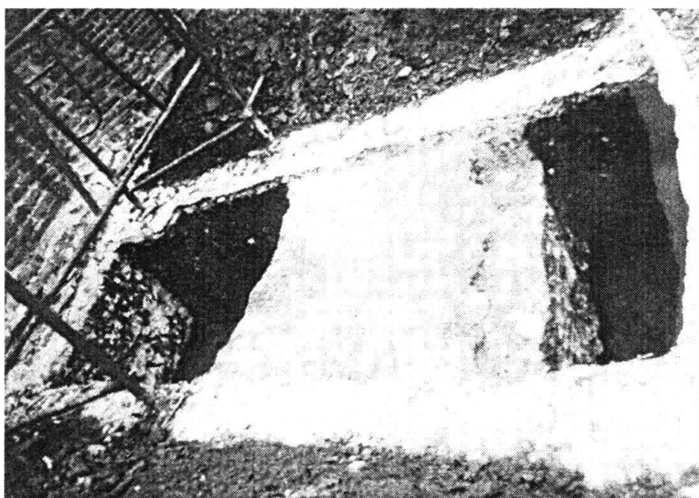
Au putut fi efectuate observații asupra fundațiilor vechii biserici, chiar în condițiile în care partea lor superioară a fost distrusă, iar săpăturile din jurul lor au împiedicat constatări legate de poziția stratigrafică. Este de remarcat adâncimea destul de mică, ajungând în partea de E abia la 0,85–0,90 m, iar în colțul de NV la 1,05 m sub partea superioară a plăcii de beton, în raport cu nivelul de construcție a actualei biserici la circa 0,90 m și respectiv 1,05 m. Ele sunt construite din piatră și mortar, turnate în șanțul de fundare săpat până în pământul viu. Grosimea acestor fundații este de circa 1,50 m în dreptul absidei altarului, circa 1,20 m în dreptul absidelor laterale și 1,30–1,35 m pe laturile de S și N.

După cum o arată fundațiile păstrate (fig. 1), prima biserică avea trei abside. Colțurile exterioare ale fundațiilor sunt rotunjite în dreptul proscomidiei și diaconiconului. Dimensiunile, măsurate la nivelul fundațiilor erau următoarele: lungimea la exterior 26 m, în interior circa 23 m; lățimea circa 12,80 m la exterior și 10,40 m în interior, iar în dreptul absidelor laterale 16,80 m la exterior și circa 14, 20 m în interior. Absidele laterale au lățimea de circa 6,50 m la exterior și 5,50 în interior, iar adâncimea de 2 m, absida altarului fiind lată de 10 m la exterior și 7 m în interior, cu o adâncime de 2,50 m. Compartimentarea interioară

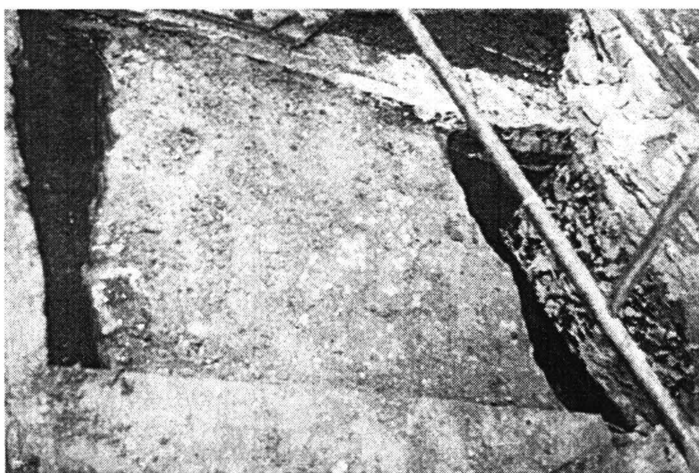
[11] Fl. Mîrțu, StComPitești 2, 1971, p. 219–222; G. Cantacuzino, *Actes du XIVᵉ Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971* II, București, 1975, p. 515–528.

1

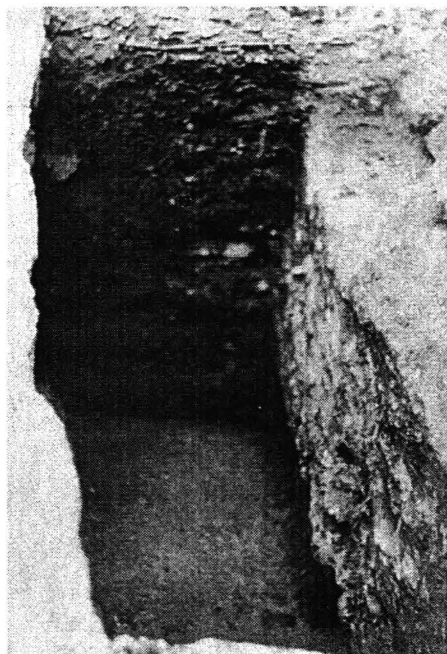

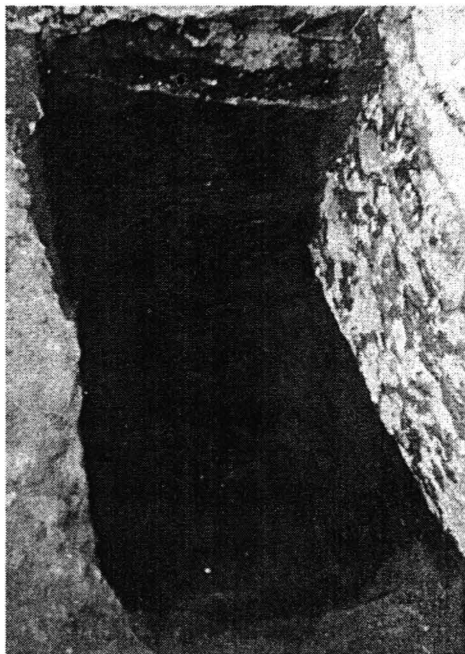
2

3

Fig. 4. Mânăstirea Snagov. 1 lucrările la rigola din jurul bisericii, la 11 noiembrie 1995; 2 S. 1, fundaţia primei biserici şi fundaţia bisericii actuale, vedere dinspre S; 3 S. 2, fundaţiile primei şi ale actualei biserici, vedere dinspre E.

1

2

3

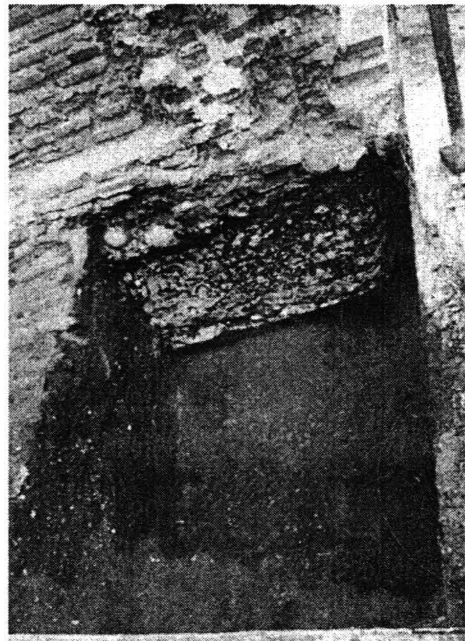

4

Fig. 5. Mânăstirea Snagov. 1 S. 1, fundaţia vechii biserici, vedere dinspre N; 2 S. 2, fundaţia vechii biserici (st.), fundaţia bisericii actuale (dr.), groapă getică; 3 S. 4, colţul de NV al fundaţiei vechii biserici şi fundaţia bisericii actuale; 4 S. 3, fundaţia colţului de NV al bisericii actuale.

nu este cunoscută. Din ce s-a publicat despre săpăturile din 1933[12] nu se cunoaşte traseul zidului vestic al primei biserici în interiorul celei actuale. Lipsa menționării descoperirii vreunui zid transversal în pronaos, îndreptăţeşte presupunerea că fundația zidului despărțitor între naosul şi pronaosul primului edificiu se va fi aflat dedesubtul zidului dintre naosul şi pronaosul actual, la circa 5 m de zidul vestic al primului lăcaş. Se remarcă lățimea deosebit de mare a primei biserici, ceea ce, fără a exclude posibilitatea unui tavan, permite ipoteza unui sistem de boltire care va fi fost susținut de patru stâlpi, ale căror fundații se puteau afla în afara zonelor cercetate în 1933 sau dedesubtul unor zidării ale actualei biserici. Cum nu se păstrează nimic din elevația zidurilor vechii biserici, distruse ca şi partea superioară a fundațiilor, nu se cunoaşte materialul şi tehnica de construcție a acestora. Ținând seamă de grosimea fundațiilor se poate presupune că zidurile aveau o grosime puțin mai mică, apropiată de cea a zidurilor actualului lăcaş, absidele fiind poligonale.

Fundațiile bisericii actuale au fost construite în interiorul celor vechi, cu o anumită decalare spre vest, fiind situate la 3 m de limita de E şi depăşind cu 2,45 m limita de V a acestora. Cu excepția absidelor, unde între fundațiile celor două edificii există o distanță ce atinge 1,46 m la E şi 0,50–0,70 m la S şi la N, fundațiile laterale ale noii biserici au fost construite alături de cele vechi şi intersectează fundațiile laturii de V a primei biserici, cu care s-au îmbinat (fig. 5/3). Ele sunt construite din piatră, unele fragmente de cărămidă şi mortar, turnate în şanțul de fundare săpat în solul viu. Partea lor inferioară se află în dreptul absidei estice la o cotă situată cu circa 10 cm mai sus decât prima fundație, în dreptul celei sudice – cu 0,15–0,18 m mai sus, iar în colțul de NV la aceeaşi adâncime. Fundațiile sunt mai late decât elevația, cu 0,30–0,35 m pe latura de S a pronaosului, cu 0,15–0,25 m pe cea de N, cu 0,12–0,15 m în dreptul absidelor laterale şi cu 0,08–0,15 m în dreptul altarului.

În apropierea colțului de NV, depăşindu-l cu circa 0,15 m, se observă o porțiune de fundație din piatră şi mortar, adăugată, cu o adâncime de circa 0,40 m, reprezentând evident o intervenție mai târzie (fig.3/2, 5/4). Observațiile prezente pot fi puse în legătură cu unele din datele publicate în 1935. Atunci era menționată descoperirea „în fața intrării, la patru metri depărtare şi paralel cu zidul exterior din partea de apus a bisericii", a „resturilor unui zid de piatră ce se confunda cu o parte a pavajului de bolovani ce înconjoară biserica", zid de „aceeaşi factură ca şi temeliile bisericii mai vechi (deşi are o grosime mai mică, 60 cm față de 150 cm)"[13], formulându-se ipoteza că acesta ar fi reprezentat un pridvor sau o tindă anterioară reparațiilor din 1815. Nu s-a putut executa o săpătură la vest de biserică. Fundația bisericii actuale nu continuă dincolo de limita ei vestică, fiind chiar retrasă aici puțin în raport cu elevația. Zidăria adăugată ar putea fi pusă în legătură cu o tindă care să fi funcționat o anumită perioadă, la o dată în orice caz sensibil ulterioară momentului construcției

[12] Rosetti, *op. cit.*, p. 48, pl. 2.
[13] *Ibidem*, p. 45.

lăcaşului, deşi în ilustraţia publicată nu e indicată vreo urmă de zidărie care să facă legătura între zidul menţionat şi biserică[14].

Prezintă interes urmele de locuire din perioade cu mult anterioare evului mediu pe insula de la Snagov. În săpăturile efectuate de D.V. Rosetti au fost descoperite, deranjate de construcţii şi morminte mai noi, vestigii pre- şi protoistorice. Urmele cele mai vechi au fost atribuite epocii bronzului, mai exact „civilizaţiei tip Glina III, mai bine zis Fundeni", fără a fi date alte amănunte privind materialele de acest fel descoperite sau ilustraţii ale acestora. S-a considerat că locuirea nu a fost intensă în centrul insulei, presupunându-se că locuinţele erau dispuse pe pantele uşoare dinspre apă[15]. În 1996, în spaţiul foarte îngust dintre zidul primei biserici şi rigolă, într-o groapă adâncită în pământul viu, au fost găsite mai multe fragmente ceramice lucrate cu mâna, cele mai multe din pastă neagră cenuşie, dar şi din pastă cenuşie cu pietricele sau de grosime mai mare, arse inegal. A putut fi parţial întregit un vas din pastă neagră cenuşie cu corpul bombat şi buza oblică, care avusese o toartă supraînălţată, precum şi un fragment dintr-un alt vas, de formă probabil apropiată, cu toarta supraînălţată cu secţiunea ovală (fig. 6/1–2). Materialele pot fi încadrate în etapa târzie a epocii bronzului, găsindu-şi anumite analogii în descoperiri de la Radovanu[16] şi Zimnicea[17]. Groapa puţin adâncă în care au fost găsite, al cărei contur nu a putut fi determinat, pare a fi legată de o locuire din această perioadă. Probabil că aceleiaşi epoci îi aparţine şi un gratoar de silex (fig. 9/1) găsit în sondajul de la NV de biserică, antrenat în pământul de umplutură[18].

Mai numeroase sunt vestigiile getice. D. V. Rosetti menţiona mai multe gropi cu diametrul de 60–100 cm şi adâncimea între 50–60 şi 120 cm, asupra cărora emitea ipoteza că ar fi morminte de incineraţie, în unele gropi aflându-se „pe lângă obişnuitul inventar, cenuşă, oase calcinate şi fragmente de calotă craniană umană"[19]. Aceste urme au fost datate în a doua jumătate a sec. II şi în special în sec. I a.Chr.[20].

[14] *Ibidem*, p. 47, pl. 1.

[15] *Ibidem*, p. 7.

[16] S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic*, Bucureşti, 1978, p. 144, fig. 83/1, 2, 7; p. 145, fig. 84/1, 3.

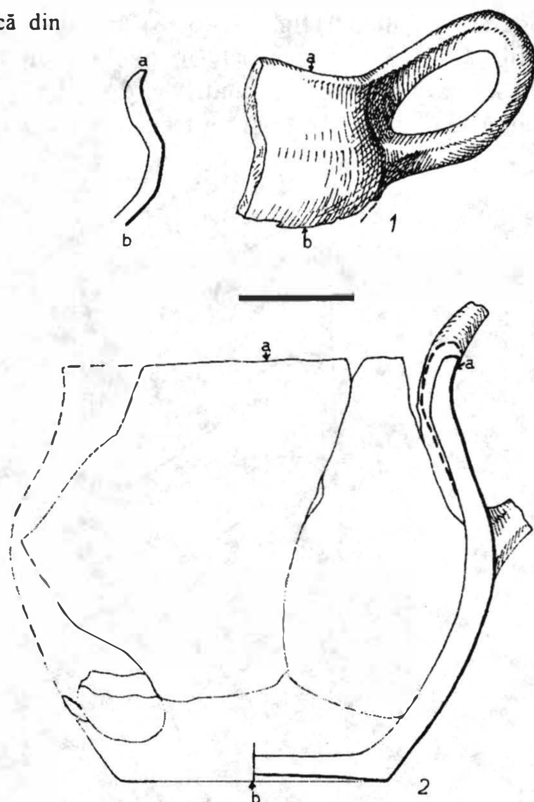
[17] A. D. Alexandrescu, Dacia, N. S. 17, 1973, p. 77 şi urm., pl. 9/11–16; Morintz, *op.cit.*, p. 57, fig. 31/9–14.

[18] Pentru analogii cu materiale asemănătoare din epoca bronzului, vezi Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Bucureşti, 1970, p. 329, fig. 49/3, 6.

[19] Rosetti, *op. cit.*, p. 15, unde menţionează că „în preajma lor nu s-au aflat până în prezent vestigii de locuinţe"; în alt loc aminteşte însă „groapa bordeiului *b*, aparţinând aceleiaşi vremi ca mormântul de incineraţie *a*" (*ibidem*, p. 9).

[20] Vestigiile geto-dacice de la Snagov au fost datate ţinând seama de factura materialului ceramic, între care un vas imitat după cupele deliene cu ornamente în relief, reproducând monede, şi de materialul numismatic – monede republicane romane din anii 69, 49 şi 42 a.Chr., o imitaţie locală a unui stater al lui Filip II şi o monedă din Dyrrhachium (Rosetti, *op. cit.*, p. 7–9, 15–18).

Fig. 6. Mânăstirea Snagov. 1–2 ceramică din faza târzie a epocii bronzului.

Materialele geto-dacice descoperite în 1996 provin în cea mai mare parte din groapa descoperită în spaţiul dintre fundaţiile primei şi cele ale actualei biserici, în dreptul absidei sudice (S. 2, Gr. 2). Caracteristicile acestei gropi îndreptăţesc considerarea ei drept o groapă menajeră. De formă aproximativ circulară, cu diametrul destul de mare, ea cuprindea numeroase fragmente ceramice, inclusiv de vase de uz comun şi de provizii, la care se adaugă un fragment de lipitură arsă cu amprente de paie, precum şi oase de animale mici (păsări, ovicaprine). Probabil că de un complex de locuire era legată şi groapa de mică adâncime a cărei margine a fost observată sub colţul de NV al bisericii. Forma şi dimensiunile gropilor, caracterul materialului ceramic, precum şi existenţa fragmentului de lipitură arsă pot dovedi existenţa în insulă a unor locuinţe.

Fragmentele ceramice getice descoperite la Snagov fac parte atât din categoria ceramicii de factură bună, în parte lucrată la roată, cât şi din cea a ceramicii comune, lucrată cu mâna.

Din prima categorie trebuie menţionate mai multe fragmente ale unor vase cu picior (tipul numit „fructieră"). Sunt fragmente ale unor buze răsfrânte puţin spre exterior, din pastă de culoare cenuşie cu nuanţe castanii în spărtură,

lucrate cu mâna (fig. 7/1–6, 8) sau lucrate la roată din pastă fină, cenuşie (fig. 7/7). S-a descoperit (în S. 4) şi un fragment provenind de la partea superioară a piciorului unui vas din pastă cenuşie. Din pastă fină, de culoare cenuşie deschisă, este şi un fragment cu peretele relativ gros, cu decor incizat

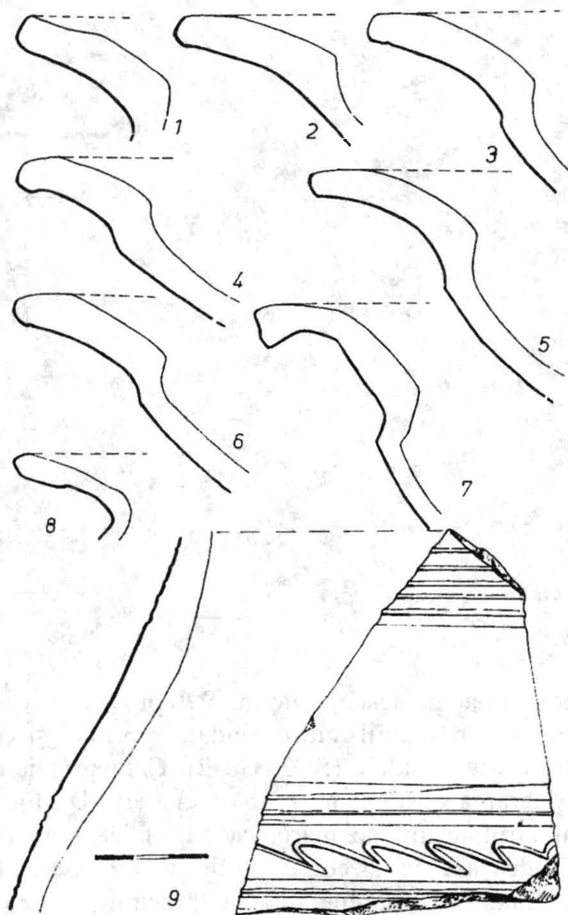

Fig. 7. Mânăstirea Snagov. 1–6, 8 fragmente ceramice getice lucrate cu mâna, din pastă cenuşie; 7, 9 fragmente ceramice getice lucrate la roată.

din benzi de linii orizontale având între ele o linie în val (fig. 7/9). Mai trebuie menționat un fragment de vas (urcior) cu toarta ruptă, din pastă cenuşie deschisă, precum şi un fragment de toartă de vas alcătuită din trei cilindri subțiri alăturați.

În categoria ceramicii comune (rudimentare) se încadrează cea mai mare parte a materialului descoperit, mai ales în groapa 2, de lângă absida sudică. Sunt fragmente provenind de la vase din pastă poroasă, cu pietricele şi cioburi pisate, arse inegal, de culoare cenuşiu-castanie sau cenuşiu-cărămizie, uneori

cu urme de ardere secundară. Cele mai multe sunt fragmente de oale (în formă de borcan) cu profil puțin arcuit, cu buza ușor răsfrântă spre exterior sau aproape dreaptă (fig. 8/1–2, 4, 6–7). Sunt decorate cu ornamente în relief – butoni simpli, cilindrici sau rotunzi, de dimensiuni relativ mari (fig. 8/6–9),

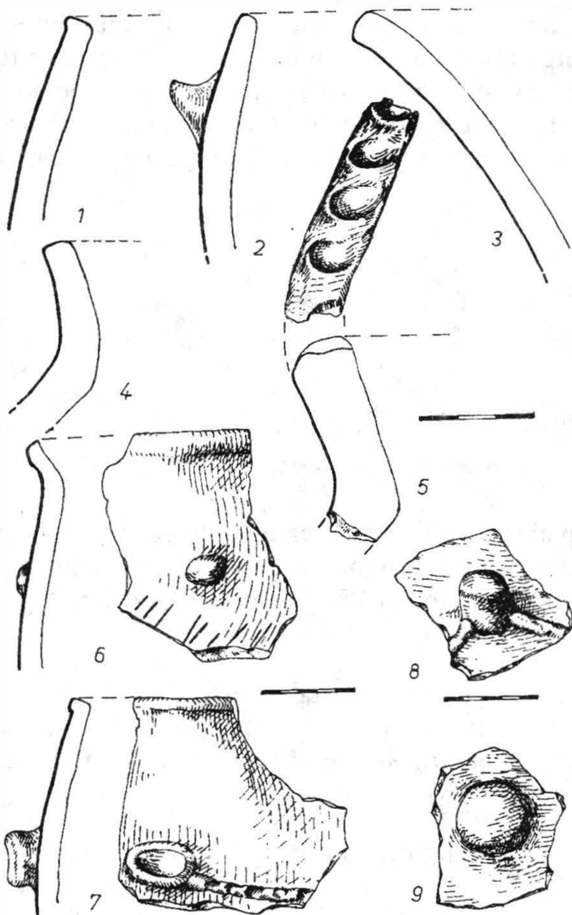

Fig. 8. Mânăstirea Snagov. 1–9 fragmente ceramice getice lucrate cu mâna.

sau brâuri în relief alveolate (fig. 8/7–8); uneori butonii sunt asociați cu brâul alveolat dispus în forma de ghirlandă (fig. 8/8). Un fragment are buza, răsfrântă, decorată cu alveole (fig. 8/5), iar altul o proeminență aplatizată sub buză. Mai trebuie amintite: un fragment dintr-un vas de dimensiuni mici, cu profilul aproape drept, buza foarte puțin arcuită, din pastă cărămizie, un fragment de vas cu fundul drept și altul din partea inferioară a unui vas cu suport în formă de inel, cu pereți groși. S-au găsit și fragmente de vase de provizii de dimensiuni mijlocii, din pastă cărămizie, poroasă.

Fragmentele ceramice getice descoperite în 1996 se adaugă numeroaselor descoperiri de la Snagov din 1933, datate pe baza unor elemente certe în a doua jumătate a sec. II şi în special în sec. I a.Chr. Ele îşi găsesc analogii în descoperirile din aceeaşi perioadă de la Tinosu[21], Piscul Crăsani[22], Popeşti[23], încadrându-se în tipurile cunoscute ale ceramicii geto-dacice[24].

Deşi foarte restrânse ca întindere, sondajele din 1996 de la Snagov au dus la descoperirea unor vestigii semnificative. Materialele din faza târzie a epocii bronzului aduc elemente în plus faţă de vechile descoperiri aparţinând acestei perioade şi îngăduie o mai precisă încadrare a acestora. Materialele getice prezintă interes datorită descoperirii lor în gropi legate de complexe de locuire, ceea ce pune încă o dată sub semnul întrebării ipoteza atribuirii gropilor descoperite în 1933 unor morminte de incineraţie[25]. Viitoare săpături în alte zone ale insulei, necercetate până în prezent, vor putea îmbogăţi datele asupra locuirilor din perioadele menţionate.

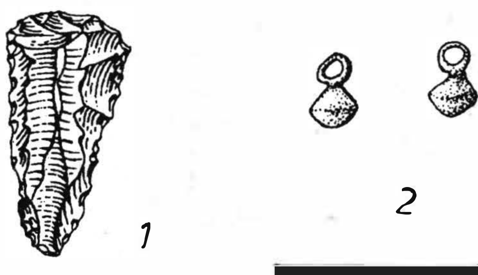

Fig. 9. Mânăstirea Snagov. 1 gratoar de silex (S. 3); 2 bumbi din bronz descoperiţi în M. 1.

În mod special trebuie stăruit asupra vestigiilor medievale, mai ales asupra fundaţiilor primei biserici a mânăstirii Snagov. Chiar dacă acum a lipsit posibilitatea unor observaţii stratigrafice asupra acestora, descoperirile din 1933 îndreptăţesc datarea vechiului lăcaş în a doua jumătate a sec. XIV. Prima

[21] Radu şi Ecaterina Vulpe, Dacia I, 1924, p. 195–203, fig. 22/2, 5, 6, 8, 13; fig. 24/10, 11; fig. 26; fig. 28/111; fig. 30; fig. 32.

[22] Ion Andrieşescu, *Piscul Crăsani*, Bucureşti, 1924, p. 51–56, 63–68, fig. 18–53, 82–113, 118–121, 129, 160–164, 194–198.

[23] R. Vulpe, SCIV 6, 1955, 1–2, p. 249–251 şi fig. 12/1, 13/5; idem, Materiale 3, 1957, p. 234, fig. 9; idem, Materiale 6, 1959, p. 315, fig. 9/6.

[24] Vezi I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică*, Bucureşti, 1969, p. 136, fig. 60/1, p. 130, fig. 56/3, 4, 7, 8, p. 162, fig. 74/1, fig. 75/1, 3, 5, p. 173, fig. 88; pentru vechile descoperiri de la Snagov vezi *ibidem* p. 138–139.

[25] Îndoiala asupra caracterului funerar al descoperirilor de la Snagov a fost exprimată încă în 1936 de Ion Nestor (PZ 27, 1936, 3–4, p. 270–271), iar mai recent de Mircea Babeş (SCIVA 39, 1988, 1, p. 5, 11–12); ele sunt însă incluse în rândul complexelor funerare în diferite lucrări: M. Macrea, M. Rusu, Dacia, N. S. 4, 1960, p. 223–224, 226, fig. 14; D. Protase, *Riturile funerare la daci şi daco-romani*, Bucureşti, 1971, p. 47–48, 64–65, care remarca situaţia nu îndeajuns de concludentă, rostul sepulcral îndoielnic al gropilor de acolo (*ibidem*, p. 69, 80).

mențiune documentară a mânăstirii se află într-un document dat de Mircea cel Bătrân, probabil în ultimul deceniu de domnie, prin care se întărește „popii chir Lazăr de la Sneagov" satul Ciulnița pe Buzău, dăruit mânăstirii Snagov de fratele domnului[26]. Mânăstirea exista așadar în timpul lui Mircea, iar materialele numismatice descoperite de D. V. Rosetti indică o datare chiar anterioară. Într-un mormânt aflat în interiorul primei biserici, distrus parțial de fundația laturii de S a celei actuale, s-a aflat o monedă de la Vladislav I (1364 – cca 1377)[27]; la aceasta se adaugă o monedă emisă de țarul de la Târnovo Ivan Alexandru (1331–1370), descoperită într-un mormânt situat la NV de biserică[28], precum și monede de la Mircea cel Bătrân, găsite în alte morminte[29].

Mânăstirea a primit danii de la Dan al II-lea la 7 octombrie 1428 și în 1428–1429[30], de la Vlad Dracul în 30 iunie 1441[31], precum și de la alți voievozi din sec. XV. Ușile de lemn ale paraclisului cu hramul Buna Vestire, aflate de Alexandru Odobescu în biserica fostului schit din satul Turbați, au o inscripție care menționează zidirea acestuia în zilele lui Vladislav II, în anul 1453[32]. Tradiția și mențiunile cronicilor atribuie lui Vlad Țepeș ridicarea mânăstirii Snagov[33]. În documente există numai mențiuni mai târzii ale unor danii acordate mânăstirii de acest domn[34]; a fost chiar pusă la îndoială veridicitatea tradiției cronicărești[35] sau s-a considerat că poate fi vorba de o confuzie între Vladislav II, ctitorul paraclisului, și Vlad Țepeș[36]. Se poate presupune că acestuia din urmă i se datoresc anumite lucrări efectuate în cadrul ansamblului monastic[37]. E greu de dovedit dacă a fost vorba de o reparație a primei biserici și ar fi hazardat să i se atribuie reclădirea acesteia[38]. Este în general admis că actualul edificiu a fost ridicat de

[26] DRH, B I, București 1966, nr. 34

[27] Rosetti, *op.cit*, p. 28

[28] *Ibidem*, p. 18 și p. 20, fig. 26/a–b.

[29] *Ibidem*, p. 13, 14 și p. 30, fig. 46/a–b.

[30] DRH, B I, nr. 59, 61.

[31] *Ibidem*, nr. 95.

[32] Lectura inscripției datorată lui C.C. Giurescu, RIR 5–6, 1935–1936, p. 631

[33] *Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopisețul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 4: „Vlad Vodă Țepeș. Acesta au făcut cetatea de la Poenari și au făcut sfânta mănăstire ot Sneagov"; *Istoriile domnilor Țării Românești*, de Radu Popescu vornicul, ed. C. Grecescu, București, 1963, p. 15: „au luat domnia Vlad Vodă, carele s-au poreclit Țepeș. Acesta au făcut mănăstirea Sneagovul și cetatea de la Poenari".

[34] Un document dat de Mircea Ciobanul la 26 iunie 1558 menționează „cărțile vechi: a lui Vlad voievod Țepeș, și a lui Vlădislav voievod cel Bătrân și a lui Băsărab voievod cel Bătrân" (Laiotă), date mânăstirii Snagov, vezi DRH, B V, București, 1983, nr. 123.

[35] Încă de către Al. Odobescu (*Câteva ore la Snagov*, în *Opere* II, București, 1967, p. 200) care admitea că „Țepeș pare a fi întărit și el ceva danii la Snagov" (*ibidem*, p. 208).

[36] Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România* I, București, 1963, p. 301.

[37] N. Iorga, *Câteva indicații asupra mânăstirii Snagovul*, Vălenii de Munte, 1926, p. 4; Șerbănescu, *op.cit.*, p. 31–32.

[38] N. Dobrescu, *Din istoria bisericii române. Secolul al XV-lea*, București, 1910, p. 50, considera, înaintea descoperirii urmelor primei biserici, că, dată fiind existența de multă vreme a mânăstirii, se poate ca Vlad Țepes să fi făcut numai biserica de zid sau să fi terminat ce rămăsese neterminat din clădirile înconjurătoare.

Neagoe Basarab, după cum o arată pisania pictată la 14 septembrie 1563, în care se precizează că biserica este „din temelie zidită de Domnul răposatul Io Basarab voievod”[39], reprezentat în tabloul votiv din naos precum şi în pronaosul bisericii[40]. În legătură cu acest voievod poate fi pus fragmentul de inscripţie în piatră cu slovele Băs[ărab], descoperit în apropierea bisericii în 1933[41]. Locul actualei biserici a mânăstirii Snagov în evoluţia arhitecturii româneşti a fost analizat de istoricii artei şi arhitecturii[42] şi este de prisos să stăruim aici asupra acestei probleme.

Este de mirare faptul că până în prezent vestigiile primei biserici a mânăstirii Snagov nu s-au bucurat de atenţia cuvenită. Amănuntele asupra construcţiilor şi concluziile erau amânate în 1935 pentru un studiu care nu a mai apărut, iar fundaţiile vechi erau numai vag şi inexact sugerate în planurile din raportul publicat atunci[43]. Trotuarul amenajat la câţiva ani după restaurarea din 1943 a urmărit parţial vechile fundaţii. Planul lor nu a fost nicăieri publicat[44].

În urma sondajelor efectuate în 1996 pot fi introduse în circuitul ştiinţific unele date mai precise privind un monument de primă importanţă al vechii arhitecturi româneşti. Cunoscând în prezent, chiar dacă nu complet, planul fundaţiilor vechii biserici, trebuie remarcate proporţiile edificiului, care se situa între cele mai mari biserici din secolele XIV–XV. Lăţimea sa depăşeşte cu mult pe cea a celor mai mari biserici de plan triconc şi este greu de presupus că deasupra naosului putea fi construită o boltă sprijinită pe ziduri aflate la o distanţă de peste 10 m. Fără a exclude cu totul posibilitatea ca acest compartiment să fi fost acoperit cu un tavan, poate fi formulată ipoteza – ce va trebui verificată printr-o viitoare cercetare în interior – că prima biserică avea un plan care a inspirat pe constructorii actualului lăcaş, respectiv un plan compus, derivat din cel al catoliconului atonit, care să îmbine modelul trilobat cu cel în cruce greacă înscrisă[45]. În acest caz, vechea biserică a mânăstirii Snagov ar fi primul monument de acest tip din arhitectura Ţării Româneşti, având un loc aparte între edificiile de cult ale acelei vremi.

[39] V. Drăghiceanu, BCMI 24, 1931, 67, p. 42.

[40] Şt. Andreescu, BOR 88, 1970, 1–2, p. 185 şi urm. şi fig. 1, 2.

[41] Rosetti, *op. cit.*, p. 27 şi p. 44, fig. 28; tot de Neagoe Basarab ar putea fi legată şi menţiunea confuză despre ctitorirea bisericii de către „Basarab voievod, fiul lui Basarab cel Bun voievod” dintr-un hrisov dat de Constantin Şerban la 30 iunie 1654 (Şerbănescu, *op. cit.*, p. 21; N. Stoicescu, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România I. Ţara Românească* II, [Craiova], 1970, p. 615, n. 91).

[42] N. Ghika-Budeşti, BCMI 20, 1927, 53–54, p. 137; idem, BCMI 35, 1942, 1–2, p. 18–19; Ionescu, *op. cit.*, p. 300–306; *Istoria artelor plastice în România I*, red. G. Oprescu, Bucureşti, 1968, p. 242–243; vezi şi V. Brătulescu, *Mânăstirea Snagov*, Bucureşti, 1933; M. Deac, *Mânăstirea Snagov*, Bucureşti, 1969.

[43] Rosetti, *op. cit.*, p. 49 şi pl. I, II, p. 47–48.

[44] Schiţa executată după degajarea şi completarea zidăriei lor în 1943–1944, care urmărea precizarea volumului lucrărilor, nu cuprinde toate cotele necesare (dosarul nr. 3420 – Mânăstirea Snagov, din arhiva DMI).

[45] Vezi G. Balş, *Notiţă despre arhitectura Sf. Munte*, Bucureşti, 1913, p. 35, 42–45.

OBSERVATIONS ARCHÉOLOGIQUES À SNAGOV

RÉSUMÉ

Les sondages de sauvetage entrepris autour de l'église du monastère de Snagov ont completé les informations sur l'ancienne église et aussi sur les vestiges des époques antérieures, connues grâce aux fouilles effectuées en 1933 par D. V. Rosetti.

On a découvert des matériaux appartenant à la période récente de l'âge du bronze, aussi que de nombreux fragments céramiques gétiques, la plupart de ces derniers provenant d'une ancienne fosse ménagère.

Les sondages ont permis de connaître des détails concernant le plan et la technique de construction de la première église. Ses fondations ont une épaisseur de 1,20–1,50 m et une profondeur de 0,90–1,05 m. L'église actuelle a été érigée à l'intérieur de la surface des anciennes fondations, avec un décalage vers l'ouest. L'ancienne église avait trois absides. Ses dimensions atteignaient à l'extérieur 26 m de longueur et 12,80 m de largeur (16,80 m aux absides latérales). L'aménagement de l'espace intérieur n'est pas connu. La grande largeur de l'édifice permet de formuler l'hypothèse, qui devrait être vérifiée par de nouvelles recherches, qu'au dessus du naos pouvait se trouver une coupole soutenue par quatre piliers. On peut donc présumer que la première église du monastère de Snagov, attestée au temps de Mircea l'Ancien (1386–1418) et dont les débuts remontent, d'après les anciennes fouilles, vers la deuxième moitié du XIVe siècle, avait un plan qui, dans une certaine mesure, servit comme modèle pour l'église érigée dans le premier quart du XVIe siècle.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Monastére de Snagov. Le plan des sondages de 1996 avec le plan de la première église.
Fig. 2. Monastére de Snagov. 1 coupe stratigraphique de la paroi sud du sondage 1; 2 coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 2; 3 coupe stratigraphique de la paroi est du sondage 2.
Fig. 3. Monastère de Snagov. 1 Coupe stratigraphique de la paroi est du sondage 3; 2 coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 3; 3 coupe stratigraphique de la paroi est du sondage 4.
Fig. 4. Monastére de Snagov. 1 les travaux pour l'aménagement de la rigole autour de l'église (11 novembre 1995); 2 le sondage 1, les fondations de la premiére église et de l'église actuelle, vue de sud; 3 le sondage 2, la fondation de la premiére église et celle de l'église actuelle, vue d'est.
Fig. 5. Monastére de Snagov. 1 sondage 1, fondation de l'ancienne église, vue de nord; 2 sondage 2, fondations de l'ancienne et de l'actuelle église, fosse ménagére gétique; 3 sondage 4, l'extrémité ouest des fondations de l'ancienne église; 4 sondage 3, l'extrémité nord-ouest de l'église actuelle.
Fig. 6. Monastére de Snagov. 1–2 céramique de l'étape récente de l'âge du bronze.
Fig. 7. Monastère de Snagov. 1–6, 8 céramique gétique travaillée à la main; 7, 9 céramique gétique tournée.
Fig. 8. Monastère de Snagov. 1–9 céramique gétique travaillée à la main.
Fig. 9. Monastère de Snagov. 1 grattoir en silex, probablement de la fin de l'âge du bronze; 2 boutons en bronze trouvés dans la tombe M. 1.

CÂTEVA PIESE SCULPTURALE ŞI EPIGRAFICE AFLATE LA MUZEUL OLTENIEI, CRAIOVA[1]

de DOREL BONDOC

Articolul prezintă câteva **piese sculpturale şi epigrafice** inedite din Muzeul Olteniei, Craiova.

În Muzeul Olteniei Craiova se află depozitate câteva monumente sculpturale şi epigrafice, care vor fi prezentate şi comentate în continuare.

1. Sucidava (Celei, oraş Corabia, jud. Olt): fragment dintr-un grup statuar de piatră. Mi-a fost cedat în anul 1991 de Flaviu Dunăreţu din comuna Celei, cu menţiunea că a fost găsit în perimetrul cetăţii romano-bizantine, fără alte amănunte.

În partea superioară se disting pe jumătate membrele anterioare ale unui animal, cel mai probabil taur. În partea de sus a picioarelor, precum şi în părţile laterale grupul statuar este distrus. Sub reprezentare se păstrează fragmentar o inscripţie (trei rânduri).

Dimensiuni: 0,1 × 0,038 × 0,088 m. Înălţimea literelor este de 0,009–0,013 m. Muzeul Olteniei, inv. I 47805 (fig. 1/1).

. . . .
. . . *liti (centurio) [leg(ionis)]*. . . . .
. . . *NIH* . . . .
. . . *HTF* . . . .

Este posibil să fie vorba de un centurion al legiunii V Macedonica din perioada post-aureliană, ştiut fiind faptul că această unitate militară avea la Sucidava o prefectură[2]. Starea actuală a fragmentului permite enunţarea mai multor ipoteze asupra formei iniţiale a grupului statuar din care făcea parte, precum şi a scopului pentru care a fost realizat. În primul rând al inscripţiei s-ar putea citi numele centurionului: fie Domitius, fie Heraclitus. Este cel de-al treilea centurion cunoscut la Sucidava, după Probus[3] şi Ceselinius[4].

[1] Menţionez aici pe cei care m-au ajutat la întocmirea acestui material. Sugestii utile mi-a făcut domnul Dan Bălteanu, cercetător la Institutul de Cercetări Socio-Umane, Craiova, pentru lectura numerelor 1 şi 5, iar desenele au fost executate de domnişoara Mihaela Pena, studentă a Facultăţii de Litere şi Istorie a Universităţii din Craiova. Ambilor, sincere mulţumiri.

[2] *Notitia Dignitatum* XLII, 39.

[3] IDR II, p. 111, nr. 201.

[4] IDR II, p. 113, nr. 205.

S C I V A, tomul 48, nr. 3, Bucureşti, iulie–septembrie 1997, p. 271–275

Inscripția întregeşte informațiile despre calitatea militarilor sucidavensi, în cazul în care ea nu provine de la sudul Dunării.

2. Tencănău (com. Sălcuța, jud. Dolj): fragment de stelă funerară din piatră albă. A fost adus la Muzeul Olteniei în anul 1930. Nu a beneficiat până acum de o descriere amănunțită într-o publicație de specialitate, numai D. Tudor îl aminteşte în treacăt[5]. Fragmentul reprezintă o porțiune din partea stângă de sus a unei stele funerare. Chenarul este decorat cu un vrej de iederă care este înrămat, apoi urmează curpenul viței de vie cu struguri, mai bogat în partea de sus. Lățimea totală a chenarului este de 0,84 m. Dincolo de chenarul cu reprezentări vegetale, fragmentul de stelă funerară este frânt. O prelungire a sa este vizibilă în partea stângă şi sugerează că monumentul trebuie să se fi continuat măcar în această direcție. Din câmpul inscripției s-a păstrat o porțiune lată de 0,054 m, care din păcate nu are nici o literă. Ținând seama de mărimea chenarului păstrat, se poate trage concluzia că stela funerară de la Tencănău trebuie să fi avut dimensiuni mari şi poate va fi aparținut unui individ înstărit. Monedele romane descoperite aici ar putea constitui un element de datare a acestei stele. Până la publicarea lor, ea se datează larg în secolele II–III.

Dimensiuni: 1,01 × 0,95 × 0,1 m. Muzeul Olteniei, inv. I 5575/12543 (fig. 1/2).

3. Aquae (Cioroiu Nou, com. Cioroiaşi, jud. Dolj): fragment de monument de piatră descoperit în anul 1938. Dimensiuni: 0,265 × 0,019 × 0,1 m. Literele au o înălțime de 0,053–0,057 m. Muzeul Olteniei, inv. I 5594 (fig. 1/6).

. . . .
. . . . . *[leg(ionis)] IIII Fl(aviae)*. . . . . .

Nu există dovezi epigrafice despre prezența vreunei garnizoane militare la Aquae. În acest caz avem de-a face cu un veteran ce servise în cadrul legiunii IV Flavia, iar după lăsarea la vatră se retrăsese în importanta aşezare romană de aici.

4. Loc necunoscut: plăcuță de marmură spartă în două bucăți (acum lipite), descoperită în colecțiile Muzeului Olteniei. Cu toate eforturile noastre de a depista locul de unde provine această plăcuță, acesta a rămas necunoscut. Marmura din care este confecționată plăcuța este de o calitate mai slabă, iar două dintre cele patru laturi ale sale sunt mai ascuțite, de unde ideea că a fost folosită ulterior drept piatră de ascuțit. În starea actuală sunt vizibile trei rânduri fragmentare. Dimensiuni: 0,154 × 0,133 × 0,018 m; literele au o înălțime de 0,04 m. Muzeul Olteniei, inv. I 47804 (fig. 1/7).

. . . .
. . . .*e(gregius) v(ir)*. . .
. . . .*CTTVO*. . . . .
. . . .*TU*. . . . . ..

[5] OR[4], p. 225.

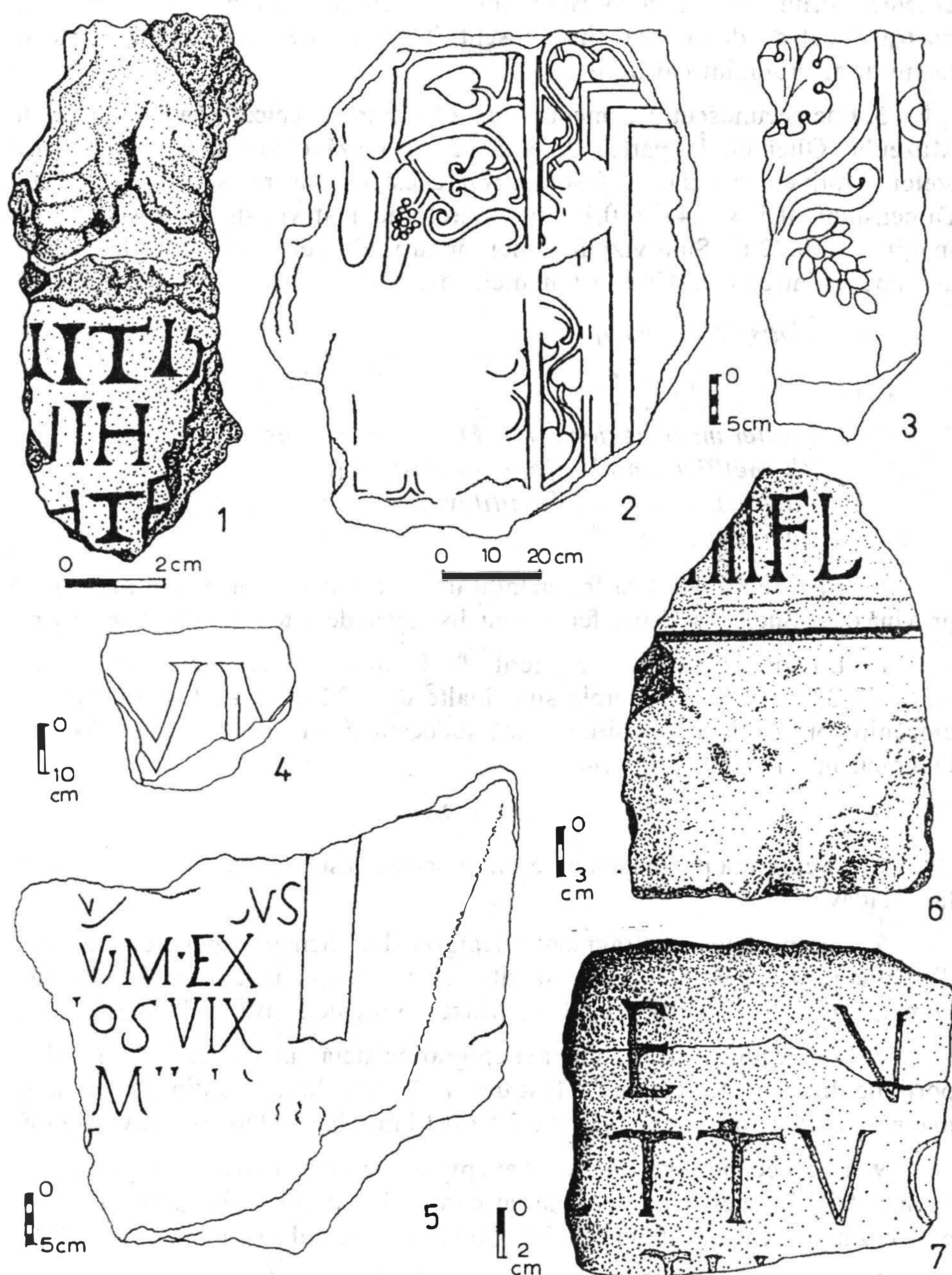

Fig. 1. Muzeul Olteniei, Craiova. Piese sculpturale şi epigrafice.

Avem de-a face cu a doua mențiune a unui *vir egregius* din regiunea Olteniei. Prima se referă la Herennius Gemellinus[6], având, ca și în cazul nostru, locul de descoperire necunoscut. Titlul de *vir egregius* desemna un membru al ordinului cavalerilor.

5. Loc necunoscut: fragment de stelă funerară de calcar aflată în colecțiile Muzeului Olteniei. În partea dreaptă se păstrează o porțiune din chenarul stelei. Motivele cu care a fost decorat acest chenar nu se mai păstrează. Dimensiuni: 0,5 × 0,43 × 0,11 m. Literele au fost vopsite în roșu și au o înălțime de 0,02 m. Sunt vizibile cinci rânduri, ultimele două fiind deteriorate aproape în întregime. Muzeul Olteniei, inv. I 47803 (fig. 1/5).

[D(is) M(anibus)]
. . . . .
. . . . . .dus
[vet(eranus) l(egionis)] V M(acedonicae) ex
[b(ene)f(iciario)(?) c]o(n)s(ularis) vix(it)
[an(nis). . . . .] mil(itavit)
[an(nis). . . .]

Este foarte probabil ca fragmentul de stelă funerară prezentat mai sus să provină de la Sucidava. Din nefericire nu dispunem de date concrete în acest sens.

6. Loc necunoscut: fragment de lespede de calcar. Dimensiuni: 0,36 × 0,33 × 0,13 m. Literele sunt înalte de 0,22 m și au fost săpate prin ciocănire probabil cu un piron, dacă judecăm după urmele lăsate. Muzeul Olteniei, inv. I 47807 (fig. 1/4).

[L] V M

Ca și epigrafa prezentată anterior și aceasta este posibil să provină tot de la Sucidava.

7. Loc necunoscut: fragment anepigraf din chenarul unei stele funerare din calcar. Decorul este curpenul viței de vie bogat în ciorchini și frunze. Dimensiuni: 0,39 × 0,16 × 0,13 m. Muzeul Olteniei, inv. I 47808 (fig. 1/3).

8. Loc necunoscut: fragment anepigraf de stelă din calcar. Este vizibilă o porțiune din chenarul cu care a fost decorată stela. Motivele din chenar nu se mai păstrează. Dimensiuni: 0,35 × 0,32 × 0,13 m. Muzeul Olteniei, inv. I 47809.

9. Loc necunoscut: fragment anepigraf de stelă funerară din calcar cu chenar. Nici în acest caz motivele cu care a fost decorat chenarul nu se mai păstrează. Dimensiuni: 0,45 × 0,35 × 0,13 m. Muzeul Olteniei, inv. I 47810.

10. Loc necunoscut: fragment anepigraf de stelă funerară din calcar. Dimensiuni: 0,4 × 0,28 × 0,11 m. Muzeul Olteniei, inv. I 47811.

[6] IDR II, p. 247, nr. 640.

11. Loc necunoscut: fragment anepigraf de stelă funerară din calcar cu chenar. Decorul şi inscripţia sunt şterse. Dimensiuni: 0,8 × 0,63 × 0,15 m. Muzeul Olteniei, inv. I 47812.

Acestea sunt cele câteva monumente sculpturale şi epigrafice pe care le-am aflat în colecţiile Muzeului Olteniei. Majoritatea sunt lucrate din calcar „de Vraţa" adus din sudul Dunării. Dispariţia câtorva dintre arheologii olteni[7] a făcut ca multe dintre locurile unde au fost descoperite aceste monumente să fie uitate. Am procedat la publicarea acestora pentru introducerea lor în circuitul ştiinţific.

SOME SCULPTURAL AND EPIGRAPHICAL PIECES IN THE MUSEUM OF OLTENIA, CRAIOVA

ABSTRACT

The paper deals with eleven funeral monuments, both epigraphical and nonepigraphical, from the collections of the places of origin are known for only three of them (nos. 1, 2, 3 = Sucidava, Tencănău, Aquae), while two are presumed to have been discovered at Sucidava (nos. 5, 6).

EXPLANATION OF THE FIGURE

Fig. 1. Museum of Oltenia, Craiova. Some sculptural and epigraphical pieces.

[7] Amintim aici pe Corneliu Mărgărit Tătulea şi pe Octavian Toropu.

O NOUĂ MĂRTURIE EPIGRAFICĂ PRIVITOARE LA STAȚIONAREA COHORTEI *I UBIORUM* LA CAPIDAVA

de IOAN I. C. OPRIȘ

Articolul prezintă o **cărămidă ștampilată** cu literele *COH(ors) VBIOR(um)*. Epigrafa are mare importanță pentru istoria militară a Moesiei Inferioare, deoarece confirmă ipoteza lui Gr. Florescu despre staționarea cohortei ***I Ubiorum*** la **Capidava.**

Piesa ce face obiectul articolului nostru a fost descoperită cu ocazia unor mai vechi săpături arheologice, efectuate de prof. Radu Florescu în sectorul I al cetății Capidava (jud. Constanța), sector cuprinzând zona de nord a acesteia. Astfel, rupt de contextul arheologic originar și utilizat ca element constructiv al unui bordei feudal timpuriu (B. 131), a apărut un foarte valoros fragment tegular, ce purta ștampila cohortei *I Ubiorum*. Demn de menționat este și faptul că acest fragment este unicul cunoscut până acum, atât pentru spațiul cetății, cât și în întregul teritoriu capidavens.

Cărămida, de formă triunghiulară, se păstrează pe o lungime de 0,135 m, lățime de 0,125 m și are o grosime de 0,036–0,042 m. De culoare roșie-cărămizie, aceasta a fost modelată în tipar, arsă oxidant și imprimată cu ștampilă adâncită. Tegula (inv. nr. 0097/1975) se păstrează actualmente în depozitul Anticvarium-lui Capidava (fig. 1).

Cartușul purtând inscripția *COH(ors) VBIOR(um)* dispune de un chenar dublu, cel exterior fiind adâncit. Atât chenarul interior, rupt în partea sa dreaptă (măsurând 0,075 m lungime și 0,032 m lățime), cât și literele (ce variază ca înălțime între 0,017 și 0,020 m) sunt redate în relief. Cu titlu de mențiune asupra grafiei, trebuie semnalate primul și al doilea *O*, de dimensiuni mult mai mici decât restul literelor, primul aflându-se în interiorul literei *C*, apoi ligatura *VB*. În general, literele sunt realizate cu stângăcie, două dintre ele fiind ușor ciobite (*I* la partea superioară și *R* la hasta sa oblică). Cărămida ștampilată datează, în opinia noastră, în primele decenii ale secolului II e.n. și completează în chip fericit modestele informații epigrafice privitoare la staționarea cohortei în provincia sud-dunăreană.

Cohorta de *Ubii*[1] este singura refăcută dintre mai vechile *cohortes Ubiorum*, sub împăratul Flavius Vespasianus (69–70 e.n.), după distrugerea suferită în urma revoltei batave și a bătăliei de la Marcodurum, și apoi, probabil, curând trimisă în Moesia[2]. Pentru această interpretare pledează și prima diplomă militară ce o atestă în Moesia Inferior[3], datată în 14 august 99, cu atât mai

[1] RE VIII A 1, col. 532–545, s.v. *Ubii*.

[2] J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Ročnik VI, 2, Praga, 1978, p. 54; Gr. Florescu et alii, *Capidava. Monografie arheologică*, București, 1958, p. 70.

[3] CIL XVI, 44, diploma de la Oltina.

S C I V A, tomul 48, nr. 3, București, iulie–septembrie 1997, p. 277–281

mult cu cât nici un alt document din vreo altă provincie nu o aminteşte în cursul celor 25 de ani anteriori anului diplomei, implicit durata serviciului oficial minim al unui soldat ce primea, în consecinţă, *honesta missio.* Din perioada staţionării sale aici, cunoaştem şi numele unui prefect: C. Iunius Tertius, *praef(ectus) coh(ortis) Ubiorum Moes(iae) Infer(ioris)* [4].

Dar cea mai interesantă atestare epigrafică, direct legată de ştampila prezentată, este, totuşi, o stelă funerară fragmentară de marmură, descoperită în 1947, provenind tot de la Capidava[5]. Ea a fost pusă de către urmaşii unui fost *signifer* al unităţii, *M(arcus) Cocceius Vitlus,* personaj de origine illiriană,

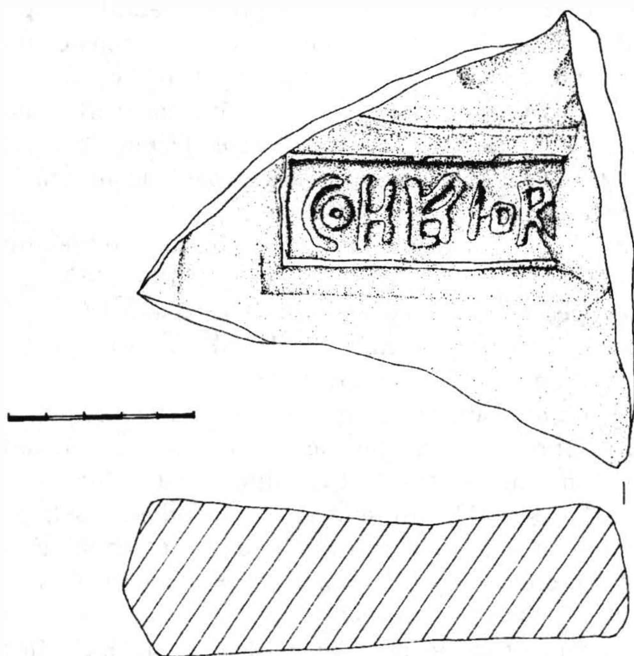

Fig. 1

care servise 28 de ani înainte de-a fi devenit veteran sub Nerva, în 97–98 e.n. Asocierea celor două mărturii epigrafice dă un plus de greutate ipotezei privind cantonarea unităţii în chiar locul descoperirii lor[6], îndreptăţit pus sub semnul întrebării, până acum, de lipsa unei informaţii mai consistente[7].

În deplin acord cu ipoteza mai sus amintită, a fost, credem noi, corect interpretată, chiar de la publicare, prezenţa la Arrubium (Măcin) a unei alte

[4] CIL X, 6015; C. C. Petolescu, SCIVA 46, 1995, 3–4, p. 272, n. 792.

[5] Gr. Florescu, Izvestija Sofia 15 *(Serta Kazaroviana),* 1950, p. 285–290; idem, *Capidava. Monografie arheologică*, nr. 1, p. 73–77; AnnÉp, 1950, 46; 1960, 330; ISM V, 24.

[6] A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 64, 81, 82, 84–89, 91, 93–94, 103.

[7] Al. Suceveanu, în *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991, p. 65, 71.

cărămizi ce purta ştampila unităţii de *Ubii*[8], adică în chiar sediul alei I Vespasiana Dardanorum, ce continuă a fi atestată în acest amplasament până în secolul III e.n.[9]. Ea se leagă de unele activităţi constructive, în care a fost implicată temporar şi o vexilaţie a cohortei I Ubiorum[10], fără a putea oferi, totuşi, o precizare a momentului în care detaşarea trupei a avut loc.

O altă problemă, nu încă deplin elucidată, este şi aceea a momentului plecării cohortei în noile amplasamente din Dacia Superior. După ce, foarte probabil, participă, alături de alte unităţi auxiliare, la efortul militar impus de războaiele dacice[11], unitatea va reveni la sudul Dunării, alături de altele similare, fiind poate amintită şi în diplomele fragmentare din 112 (de la Adamclisi[12]) sau 138 e.n.[13]. O cu totul altă interpretare este oferită de o serie de autori autorizaţi, care consideră anii 118–120 e.n. ca moment al dislocării trupei la nordul Dunării, odată cu eforturile de reorganizare ale Daciei de la începutul domniei lui Hadrian[14].

În opinia noastră, această ultimă interpretare este improbabilă, fie numai şi pentru două motive. Primul ar consta în lunga perioadă de timp scursă de la ultima atestare explicită şi până la noul şir de diplome militare ale Daciei Superioare, din 23 februarie 144 (Nova Zagora)[15], 13 decembrie 157 (Tibiscum)[16] şi 1 aprilie 179 (Drobeta)[17], timp în care nu cunoaştem nici o altă unitate militară care să fi staţionat la Capidava, bineînţeles înainte de sosirea din Germania a unei alte trupe auxiliare, *cohors I Germanorum*. Pentru tot acest timp, lipsa unei garnizoane permanente este greu de susţinut. Un al doilea şi mai consistent argument este cel spre care converg atât sursele epigrafice, cât şi cele literare. În speţă, este vorba atât despre ultima diplomă militară amintind *cohors I Germanorum* în amplasamentele sale iniţiale, datată în 134 e.n. şi găsită la Neckarburken (*Germania Superior)*[18], cât şi despre unele izvoare literare, semnalând agitaţia de la frontiera nordică a Daciei. Avem în vedere acea παϱανοία Γετῶν, despre care aminteşte retorul Aelius

[8] *Ibidem*, p. 70; M. Zahariade, Cr. Muşeţeanu, C. Chiriac, Pontica 14, 1981, p. 256, fig. 3 şi 260 – *C(ohors) I VìB(iorum)* (sic).

[9] Aricescu, *op. cit.*, p. 51.

[10] V. *supra* n. 8.

[11] Petolescu, *loc. cit.*, n. 794.

[12] Aricescu, *op. cit.*, p. 84 şi n. 62.

[13] *Ibidem*, p. 91.

[14] Florescu, *op. cit.*, p. 75; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 195 şi urm.; Beneš, *loc. cit.* La această din urmă părere subscrie şi profesorul nostru, C. C. Petolescu, căruia îi mulţumim, şi pe această cale, pentru ajutorul mereu acordat.

[15] IDR I, 14 (= CIL XVI, 90): *I Ubior(um)*.

[16] IDR I, 15 (= CIL XVI, 107): *et I] U(I)bior(um)*.

[17] C. C. Petolescu, SCIVA 36, 4, 1985, nr. 264, p. 357–358: *et I Ubior(um)*.

[18] CIL XVI, 80, din 16 octombrie 134.

Aristides[19], în primii ani de domnie ai lui Antoninus Pius, soldată cu intervenţia militară împotriva dacilor liberi şi a unor insurgenţi din interiorul provinciei[20]. Este şi momentul schimbării de trupă de la Capidava, situat la începutul celui de-al cincilea deceniu al sec. II e.n şi de alţi autori[21], cu atât mai mult cu cât în 144, anul diplomei de la Stara Zagora, unitatea de *Ubii* făcea deja parte din sistemul defensiv al Daciei Superioare[22].

Pe lângă diplomele deja menţionate, cunoaştem alte două epigrafe ulterioare anului 144, respectiv un altar închinat lui Hercules Invictus la Băile Herculane de un *praefectus cohortis I Ubiorum*, L. Pompeius Celer[23], precum şi o inscripţie funerară pusă unui soldat, *Ant. [?Pri]m[i]genianus*, înmormântat la Apulum[24]. O nouă serie de ştampile atestă unitatea în castrul de trupă auxiliară de la Odorheiul Secuiesc (jud. Harghita)[25], Târnăveni[26] sau în zona aşezării rurale de la Ozd (jud. Mureş)[27]. Alte două ştampile tegulare cu sigla

[19] Aelius Aristides, *Orat.*, XXVI, 70. Sintagma de „nebunia geţilor" a devenit loc comun în citarea acestei surse. Ni se pare oportun să atragem atenţia asupra unei inadvertenţe terminologice(?), din *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes* I, Bucureşti, 1964, p. 600–601, de natură a altera traducerea, şi anume „... παρανομίᾳ Γετῶν ...". Παρανομία se traduce, îndeobşte, prin ilegalitate, injustiţie, crimă, delict, cf. A. Bailly (reed.), *Dictionnaire Grec-Français*, Paris, 1996, p. 1470. De altfel, în toate ediţiile consultate am întâlnit formula „... παρανοίᾳ Γετῶν ...": vezi J. H. Oliver, Transactions of the American Philosophical Society, New Series 43, 4, Philadelphia, 1953, p. 902, 987; *Aristides. Ex recensione Guilielmi Dindorfii* I, Hildesheim, 1964, XIV, 216, 10–15, p. 350–351, inclusiv la ediţia folosită în alcătuirea FHDR I, datorată lui B. Keil, *Aelii Aristidis Smyrnaei Quae supersunt omnia, Orationes XVII–LIII continens* II, Berlin, 1898. Fără a cunoaşte motivul alegerii lecţiunii din FHDR I, în cazul în care nu este doar rodul unei simple erori redacţionale (cum pare să lase impresia, prin lipsa oricărui comentariu suplimentar), atragem, totuşi, atenţia că ea reprezintă o variantă restitutivă perfect posibilă a pasajului în cauză.

[20] Polyainos, *Strat.*, VI; SHA, *Vita Pii*, 5, 4 unde se aminteşte, în acelaşi context, despre victoria generalului Q. Lollius Urbicus (RE XIII, col. 1392–1393, s.v. *Q. Lollius Urbicus*) asupra triburilor de briganţi din Brittania, în iarna lui 142–143; R. Vulpe, DID II, p. 141 şi n. 93. Pe larg, despre cadrul istoric în care se petrec aceste evenimente, vezi C. C. Petolescu, Thraco-Dacica 14, 1993, p. 159–162; idem, *Scurtă istorie a Daciei romane*, Bucureşti, 1995, p. 52–53.

[21] Aricescu, *op. cit.*, p. 93, 103; Zahariade, Muşeţeanu, Chiriac, *op. cit.*, p. 260–261; S. Torbatov, ArheologijaSofia 33, 1991, 1, p. 23–27 (= AnnÉp, 1991, 1380), cu referire la fragmentul de diplomă militară descoperit la Malak Preslovec, datată între 1 ianuarie – 9 decembrie 145, unde editorul restituie [*coh(ors) I Germ(anorum) C(ivium) R(omanorum)*]. Vezi şi M. Roxan, *Roman Military Diplomas* III, Londra, 1994, p. 286–287, nr. 165. Abia pentru anul 157 avem atestarea clară a cohortei I Germanorum în spaţiul Moesiei Inferior, prin diploma de la Brestovene: eadem, *Roman Military Diplomas* I, Londra, 1978, nr. 50.

[22] Vezi *supra* n. 15; D. Protase, Dacia, N.S. 6, 1962, p. 505–508.

[23] CIL III, 1571 = IDR III/1, nr. 63, fig. 51.

[24] CIL III, 1187.

[25] IDR III/4, nr. 262, fig. 156, p. 204–205: *C(ohors) I Vb(iorum).*

[26] Beneš, *loc. cit.*, cf. CIL III 8065, 1; 8074, 25; IDR III/4, nr. 130, p. 99.

[27] IDR III/4, nr. 132: *C(ohors) I Vb(iorum).*

CIV par a nu avea nici un fel de legătură cu *cohors I Ubiorum:* prima provine de la Tibiscum, desemnând cel mai probabil *cohors I Vindelicorum*[28], în timp ce a doua, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[29], indică numele unui meşter cărămidar, *C(aius) I(ulius) Val(erius?)* sau *Val(ens)*.

UN NOUVEAU TÉMOIGNAGE ÉPIGRAPHIQUE CONCERNANT LA *COHORS I UBIORUM* À CAPIDAVA

RÉSUMÉ

Les fouilles archéologiques dirigées par R. Florescu dans le secteur I du camp de Capidava ont permis la découverte d'un important témoignage épigraphique pour l'histoire militaire de la Mésie Inférieure. Il s'agit d'une brique estampillée avec les lettres *COH(ors) VBIOR(um)*.

Cette pièce confirme l'hypothèse de Gr. Florescu concernant le stationnement de la Ire cohorte d'Ubiens à Capidava. Du point de vue chronologique, on peut préciser que la cohorte d'Ubiens stationnait en Mésie Inférieure en 99 apr. J.-C. et en Dacie Supérieure en 144, tandis que la Ire cohorte de Germains, qui a remplacé la cohorte d'Ubiens à Capidava, est attestée en Germanie Supérieure en 134 et en Mésie Inférieure en 145.

En regroupant les données épigraphiques et littéraires, on peut considérer que ce changement de troupes a eu lieu durant les premières années du règne d'Antonin le Pieux.

[28] CIL III 8074, 25 d; IDR III/1, nr. 254.
[29] IDR III/2, nr. 560.

JURNALUL ARHIEPISCOPULUI RAYMUND NETZHAMMER

de ION BARNEA

Raymund Netzhammer a fost arhiepiscop catolic de Bucureşti între 1905 şi 1924. Arheolog şi numismat pasionat, el a notat în jurnalul său amănunte privind cercetările proprii şi a descris întâlnirile şi discuţiile avute cu ceilalţi învăţaţi ai vremii, oferind detalii preţioase celor ce se ocupă astăzi de istoria celor două discipline.

Raymund Netzhammer (1862–1945), învățatul călugăr benedictin de origine germană, fost arhiepiscop catolic de Bucureşti între anii 1905 şi 1924, a redactat în cursul vieții sale un jurnal amănunțit, publicat postum de Nikolaus Netzhammer, în asociere cu Krista Zach*. Apărută în condiții tipografice ireproşabile, monumentala lucrare prezintă un deosebit interes pentru perioada respectivă din istoria României. Ea nu este lipsită de importanță şi pentru o mai bună cunoaştere a monumentelor paleocreştine (sec. IV–VI) şi a monedelor antice descoperite pe teritoriul Dobrogei, al căror cercetător pasionat a fost R. Netzhammer. Asupra acestei părți de conținut a lucrării vom şi stărui în prezentarea de mai jos.

Vol. I începe cu o amplă *Introducere* (p. 9–43), în care editorul Nikolaus Netzhammer prezintă capitolele care urmează.

* Raymund Netzhammer, *Bischof in Rumänien*, editat de Nikolaus Netzhammer în colaborare cu Krista Zach, München, I (741 p.), 1995 şi II (p. 777–1765), 1996. O parte din jurnalul lui R. Netzhammer a fost publicată în limba română de I. Dumitriu-Snagov, Raymond Netzhammer, *Arhiepiscop în România. Jurnal de război 1914–1918*, Bucureşti, 1993. Volumele prezentate aici au fost dăruite personal de editor, nepot al fostului arhiepiscop, Facultăţii de Istorie din Universitatea Bucureşti, la 12 iulie 1997, în cursul unei întrevederi cu decanul acestei instituţii, prof. dr. Alexandru Barnea.

S C I V A, tomul 48, nr. 3, Bucureşti, iulie–septembrie 1997, p. 283–293

Viața lui Netzhammer până la numirea sa ca arhiepiscop de București, din care aflăm că, înainte de a fi numit arhiepiscop catolic al Bucureștilor, R. Netzhammer funcționase, în anii 1900–1902, ca profesor de matematică, fizică, și chimie la Seminarul de preoți catolici de la București și ca administrator al proprietății catolice de la Cioplea, pe atunci lângă București, învățând și limba română. În 1901 a făcut prima călătorie în Dobrogea, iar în 1903 a publicat la Salzburg primul său studiu despre Tomisul paleocreștin: *Das altchristliche Tomi. Eine kirchengeschichtliche Studie,* extras din *Katholische Kirchenzeitung* (43 p.), publicat și în limba română, în 1904.

Raymund Netzhammer, arhiepiscop de București, 1905–1924. Cu subtitlurile: „Jurnalul lui Netzhammer, un document istoric", „Arhiepiscopul Netzhammer, confident și consilier al Regelui", „Arhiepiscopul Netzhammer, conducător bisericesc al unei minorități multinaționale, stilul său de comunicare și implicațiile sale speciale", „Arhiepiscopul Netzhammer, învățatul. cercetătorul și scriitorul. Călătorii prin țară și istoria ei. Arheologie. Numismatică".

Papa Pius X: „Să fiți un bun român" cu subtitlurile: „Răscoala țăranilor din 1907", „Integrarea catolicilor în România", „Întemeierea diocezei ungare greco-catolice Hajdudorogh, în Transilvania", „Primul război mondial" – „Ocupația germană – Perioada postbelică".

Nunțiul Marmaggi. Nunțiu papal în România (1920–1923), care a contribuit la detronarea lui R. Netzhammer din scaunul arhiepiscopal de la București.

Demisia. Detronarea.

Urmează o scurtă *Notiță editorială* (p. 45–46), în care Krista Zach, colaboratoarea lui N. Netzhammer la editarea lucrării, arată că s-a îngrijit îndeosebi de transcrierea corectă a pasajelor și numelor de persoane și localități românești menționate în text, transcriere care este într-adevăr extrem de îngrijită.

O *Prefață* (p. 47–48) din 15 iulie 1934, semnată cu mână proprie de Raymund Netzhammer, în al optulea an de viață retrasă în mica insulă Werd de pe râul Rin, în Elveția, dă unele date importante în legătură cu alcătuirea manuscrisului lucrării.

Cuprinsul propriu-zis al lucrării este împărțit pe ani (vol. I, anii 1905–1917, vol. II anii 1918–1926), luni și zile, însumând aproape 1500 de pagini (p. 51–762 și p. 783–1500). Sunt consemnate pe zile, cele mai importante evenimente pentru autor, biserică și stat, cu menționarea personalităților cu care acesta a avut legături, începând cu regele și curtea regală și continuând cu primul ministru, ministrul cultelor și alți miniștri, oameni politici, diplomați, oameni de știință din România și din străinătate. Se descrie natura cu frumusețile ei, se fac aprecieri asupra unor monumente istorice și de artă, asupra oamenilor etc. Ceea ce predomină este continua preocupare pentru consolidarea catolicismului cu instituțiile sale și a limbii și culturii germane pe teritoriul României. Pe regele Carol I, în numele căruia ministrul de externe Titu Maiorescu l-a decorat cu „Ordinul român al Coroanei în gradul de mare ofițer",

primul decorat cu această înaltă distincție (p. 344), R. Netzhammer îl considera „neamț și catolic” (p. 116). În schimb, regele Ferdinand, care „a înșelat Biserica sa și și-a făcut toți copiii schismatici” (ortodocși), „este un catolic necredincios” (vol. II, p. 963 și 1221). Paralel cu vizitele canonice la toate comunitățile catolice din țară, R. Netzhammer a cutreierat mereu, căutând să cunoască întreaga Românie, cu monumentele ei, fiind încântat de frumusețile multor regiuni, pe care le admiră și le descrie cu mult talent. Dar locul de frunte l-a deținut totdeauna Dobrogea, cu localitățile ei antice, pe care le-a cercetat în repetate rânduri, îndreptându-și atenția în special asupra ruinelor monumentelor vechi creștine, descoperite prin săpături arheologice. Rezultatele acestor cercetări s-au concretizat în studiile:

Die christlichen Altertümer der Dobrogea. Eine archäologische Studie, București, 1906 (39 p.).

Nach Adamclissi. Ein Sommerausflug in das Pompeji der Dobrogea, Salzburg, 1906 (extras din Katholische Kirchenzeitung, 19 p.).

Axiopolis. Ein Besuch in einer alten Märtyrerstadt, în Alte und Neue Welt 42 (1907–1908), 3, p. 96–101. Einsiedeln, Waldshut, Köln.

Troesmis. Eine Herbstfahrt nach den Ruinen einer altrömischen Militärstadt, în Alte und Neue Welt 42 (1907–1908), 11, p. 416–423. Einsiedeln, Waldshut, Köln.

Axiopolis und Troesmis. Die Ruinenfelder zweier verschwundener Städte der Dobrogea, 14 p. (fără loc și dată).

Studiile de mai sus au fost întocmite pe baza observațiilor personale la fața locului, a publicațiilor lui Grigore Tocilescu și a informațiilor primite de la colaboratorii acestuia și în cele din urmă de la însuși Vasile Pârvan. În jurnalul său, R. N. notează că, la 22 iunie 1906, l-a întâlnit în cetatea de la Adamclisi pe von Cube, delegat de Tocilescu să facă săpături arheologice și că acesta l-a condus, dându-i explicații atât la „basilica de marmură” pe care arhitectul german a descoperit-o în acel an, cât și la basilica cu transept, săpată de arhitectul Fakler mai înainte (p. 84–86). R. N. l-a întâlnit din nou pe von Cube la 11 august 1906, pe vaporul cu care circulau amândoi de la Orșova spre Occident, când au discutat și despre rezultatele săpăturilor de la Adamclisi (p. 97–102). Cu circa o jumătate de an mai târziu, la 21 februarie 1907, Grigore Antipa, directorul Muzeului de Științe Naturale din București și prietenul lui R. N., i-a recomandat acestuia pe inginerul topograf și desenatorul Pamfil Polonic, colaboratorul lui Grigore Tocilescu la aproape toate săpăturile sale arheologice și în primul rând la cele de la Adamclisi. Polonic l-a însoțit uneori pe teren și i-a procurat planuri și notițe despre diferite antichități din Dobrogea (p. 114–115). În iunie 1907 „tot ținutul de la Mahmudia (jud. Tulcea) până la Dunavăț a fost cercetat arheologic” de R. N., însoțit și de Const. Moisil, pe atunci profesor la Tulcea (p. 130). În continuare, a vizitat Jurilovca (Argamum), cu insula Bisericuța, Istros (Histria), Tomis, Mangalia (Callatis) și Axiopolis (Hinog, Cernavodă), „menționat de Martirologii

ca loc de martiri pentru credința în Hristos" (p. 132). În urma acestei călătorii, R. N. a publicat studiul despre Axiopolis, amintit mai înainte şi în alt studiu, întitulat: *Auf dem Razelm. Fahrten durch weltverlassene Gegenden der Dobrogea*, Bucureşti, 1907 (47 p.).

De Crăciunul anului 1907, o doamnă din înalta societate bucureşteană (nu i se spune numele), i-a dăruit arhiepiscopului catolic o cutie cu un mare număr de monede antice, pe care spunea că o are de la tatăl ei, „fost funcționar în Dobrogea". În aceeaşi cutie, R. N. a adăugat „un mic număr de monede vechi romăncşti de argint, găsite într-o oală, în viile de la Niculițel" (jud. Tulcea), pe care le avea de la altcineva (p. 140). Cu aceeaşi ocazie, dr. Ionescu, administratorul pescăriilor din Tulcea şi prietenul lui N., i-a dăruit un *dolium*, înalt de 1,20 m, găsit în „cetatea de la Enisala" (jud. Tulcea), pe care acesta l-a aşezat în „salonul de primire" al palatului Arhiepiscopiei catolicc din Bucureşti (p. 141). „De când monedele sunt la mine, m-a apucat febra monedelor", declară R. N. de Anul Nou 1908, arătând că „zilnic, cel puțin o dată", desfăcea cutia şi încerca să descifreze scrisul de pe monede, pe cele mai multe citind *TOM*, adică Tomis.

În continuare, profesorul şi numismatul Wilhelm Knechtel, directorul grădinilor regale şi totodată vecinul şi prietenul lui R.N., i-a descifrat cele circa 1000 de monede din cutia primită de Crăciun, arătându-i importanța lor şi introducându-l în acelaşi timp în studiul numismaticii (p. 143–145). Curând după aceea, Netzhammer l-a cunoscut personal pe Mihail Suțu, cel mai de seamă numismat român de atunci, preşedintele Societății Numismatice Române, pe care l-a invitat să-i vadă colecția de monede primită mai înainte. La rândul lui, Suțu l-a invitat acasă la el, unde i-a arătat marea sa colccție de monede şi greutăți antice, i-a dat îndrumări, i-a oferit publicațiile personale de numismatică şi l-a sfătuit să se ocupe şi de studiul greutăților antice (p. 147–150).

La începutul verii anului 1908, R. N., însoțit de istoricul Karl Auner, a călătorit în jumătatea de nord a Dobrogei, oprindu-se mai mult la ruinele cetății Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea), pe care le-a urmărit, „controlat şi măsurat", cu ajutorul unei „schițe" puse la dispoziție de inginerul Pamfil Polonic (p. 167). La scurt timp după aceea, vizitând micile comunități catolice din Corabia şi Calafat, s-a oprit şi la ruinele podului lui Constantin ccl Mare de la Celei, făcând legătura cu reprezentarea acestui monument pe o monedă şi un medalion constantinian (p. 168).

La 29 iunie 1908 a avut loc deschiderea Muzeului Theodor Aman, la care a fost de față şi prințul moştenitor Ferdinand. Spiru Haret, ministrul Cultelor şi Instrucțiunii Publice, a rostit cuvântul de deschidere, iar Tzigara-Samurcaş, i-a condus pe vizitatorii Muzeului. R.N. s-a întreținut cu cei doi, precum şi cu profesorii Coculescu şi Istrati.

Un an mai târziu, la 25 iunie 1909, Ion Bianu a prezentat într-o şedință a Academiei Române cartea lui R. N. *Aus Rumänien*, despre care ziarul Adevărul scria că „va face o excelentă idee despre România în străinătate" (p. 212).

Spre sfârşitul aceluiaşi an, duminică 19 decembrie 1909, a avut loc sfinţirea bisericii unite Sf. Vasile din Bucureşti din str. Polonă, ctitoria lui Netzhammer, şi tot în aceeaşi zi îl aşteptau la slujba de la catedrala catolică Sf. Iosif regele Carol I şi prinţul moştenitor Ferdinand, cu care, ca de obicei, arhiepiscopul slujitor s-a întreţinut după liturghie. Regele îi spune: „am pierdut pe arheologul nostru Tocilescu" şi-l întreabă pe Netzhammer dacă l-a cunoscut, la care acesta-i răspunde: „L-am cunoscut bine. El mi-a şi pus la dispoziţie inscripţiile vechi creştine din Muzeu". După aceea, continuând discuţia, R. N. îi spune regelui că, în primăvara următoare, arheologul prelat de la Viena, dr. Heinrich Swoboda, va veni la Bucureşti, unde va ţine o conferinţă despre Aquileia, ale cărei antichităţi creştine le-a cercetat şi prelucrat (p. 230). Şi, într-adevăr, Swoboda a sosit la Bucureşti în ziua de 17 martie 1910 şi, în seara aceleiaşi zile, a ţinut „în marea sală de la Liedertafel foarte interesanta şi instructiva sa conferinţă, însoţită de 70 de proiecţii, despre domul din Aquileia. A asistat o societate cu totul aleasă: prinţul moştenitor Ferdinand şi fiul său Carol, domni şi doamne de la Ambasada austro-ungară, profesorii universitari români Titu Maiorescu, Saligny, Onciul, Mehedinţi, Tzigara-Samurcaş şi Cornoiu, dr. Emil Fischer, arhimandritul Scriban ş.a." (p. 242).

La 29 iulie 1910, R. N. „se îmbogăţea cu încă o vizită la Adamclisi", cu care ocazie a mers pentru prima dată şi la ruinele bazilicii cimitcriale de pe panta de la N de cetate, unde l-a condus paznicul turc (p. 274).

La 2 decembrie 1910, seara, a ţinut în faţa sălii pline de la Liedertafel, din Bucureşti, conferinţa *Altchristliche Basiliken in der Dobrudscha,* al cărei text îl întocmise în vara aceluiaşi an, pe când se afla în vacanţă la mânăstirea de la Einsiedeln, în Elveţia, unde devenise călugăr benedictin, iar diapozitivele le executase la Zürich (p. 287).

Primirea, la începutul anului 1911, a vol. II al lucrării lui B. Pick şi K. Regling, *Die antiken Münzen von Dazien und Moesien* II, 1, Berlin, 1910, în care era citată şi colecţia lui cu cinci monede unicat de la Tomis, i-a produs o bucurie de nespus. Informaţia fusese transmisă editorilor volumului de prietenul său, numismatul Knechtel (p. 293–294).

La sfârşitul lunii mai a anului 1911, călătorind cu căruţa cu cai, ca de obicei, prin Dobrogea, R. N. a ajuns la satul Pantelimon, jud. Constanţa, admirând tumulii din împrejurimi şi ruinele cetăţii Ulmetum, unde a copiat textul inscripţiei lui Caius Iulius Quadratus, făcând consideraţii asupra lui (p. 300–301).

Ascultând sfatul marelui numismat Suţu, R. N. a început să se ocupe şi de studiul pondurilor antice şi a publicat în primul număr al periodicului Revista catolică (I, 1912) un articol despre două ponduri din Dobrogea (p. 346–347). În aprilie şi mai 1912, făcând o călătorie mai lungă la Constantinopol, în Grecia şi Italia, ajungând din nou până la Einsiedeln, în Elveţia, nu mică i-a fost mirarea când, la Atena, poposind în Cabinetul Numismatic al renumitului învăţat grec Svoronos, acesta i-a arătat copii în

gips după pondurile antice de la Callatis, pe care Netzhammer le publicase. Copiile i le oferise lui Svoronos numismatul Leon Ruzicka (p. 366–367). Curând după revenirea în țară, arhiepiscopul a mers pentru confirmări, în satele cu italieni catolici din nordul Dobrogei, oprindu-se din nou şi la Tulcea, unde prietenul său şi administratorul pescăriilor, dr. Ionescu, i-a arătat „monedele şi greutățile antice, precum şi alte descoperiri interesante" pe care le avea, oferindu-i-le pentru publicare (p. 370). După aceea, în iulie 1912, Netzhammer a mers în vizită la episcopul Doulcet de la Rusciuk şi împreună cu acesta la Nicopolis ad Istrum (Nikiup, Bulgaria) al cărui istoric şi ruine le descrie, declarând că din acest oraş întemeiat de Traian posedă 54 de monede (p. 375–379). Despre această excursie a publicat şi un articol în limba română, în Revista catolică 2, 1913, 3 p. 382–398.

La începutul anului 1913, cu prilejul sărbătoririi a 1600 de ani de la edictul lui Constantin cel Mare şi Liciniu, de la Milano (313), arhiepiscopul catolic de Bucureşti a publicat în limbile germană, română şi italiană o scrisoare pastorală, arătând importanța evenimentului, la care a adăugat broşura: *Constantin cel Mare și România*, unde descrie pe scurt legăturile primului împărat creştin cu ținuturile țării noastre (p. 407–408).

La 27 februarie 1913, R. N. a primit vizita lui Vasile Pârvan şi a prietenului acestuia, prof. Lițica, directorul liceului Sf. Sava din Bucureşti, ca să-l roage să intervină pentru obținerea unei copii de pe manuscrisul *De aedificiis* al lui Procopius, de la Biblioteca Vaticană, cel mai vechi şi cel mai bun al acestei lucrări, de care se ocupa Lițica. R.N. i-a arătat lui Pârvan şi colecția sa de monede, iar acesta s-a bucurat îndeosebi de micile monede ale lui Constantin, cu reprezentarea podului de la Oescus-Sucidava (p. 418 şi fig. 26).

Aproape o lună mai târziu, la 25 martie 1913, R. N., însoțit de secretarul său şi de încă o persoană, au mers cu trenul până la Oltenița şi de acolo cu căruța, 13 km, până la Spanțov, în căutarea cetății Constantiniana Dafne după indicațiile lui Tocilescu. Netzhammer descrie drumul, locul şi monedele cu această inscripție (p. 423–424).

La 20 iunie 1913, Constantin Moisil l-a vizitat acasă, oferindu-i lui Netzhammer Diploma de membru de onoare al Societății Numismatice Române. „Un nou stimulent pentru activitatea pe tărâmul numismatic" se exprima acesta (p. 450–451).

Făcând o călătorie mai lungă în Occident, R. N. a ajuns la 12 octombrie 1913 şi la Cabinetul numismatic al Fundației Schötten din Viena, unde învățatul bibliotecar şi numismat Albert Hubel i-a arătat mai mulți stateri de aur bătuți de Lysimach pentru Tomis, Callatis, Istros şi Dionysopolis, excelent păstrați (p. 402–403).

În primăvara anului 1914, R. N. a călătorit în sudul Dobrogei, poposind şi în satul Abrit, unde se credea că se află ruinele cetății Arbittus, cercetând ruinele antice şi mai ales pe cele ale bazilicii creştine de curând descoperite (p. 495). Azi se cunoaşte însă că anticul Abrittus se afla la Razgrad (Bulgaria),

la Abrit aflându-se, de fapt, Zaldapa. În vara aceluiaşi an, baronul Leonard von Baumbach, episcop vicar de Rusciuk (Bulgaria), venind la Bucureşti, a îmbogăţit colecţia numismatică a lui R. N. cu „câteva mici monede frumoase de Mesembria” (p. 508).

După intrarea României în primul război mondial şi până la sfârşitul ocupaţiei germane, R. N. şi-a întrerupt călătoriile în ţară şi în străinătate, cu excepţia unei vizite la Viena, în vara anului 1917, când a fost în audienţă la nunţiul papal şi la împăratul austro-ungar. Atunci l-a revăzut şi pe prelatul şi arheologul Heinrich Swoboda, care i-a arătat un urcioraş cu reprezentarea Sf. Mina, cumpărat de la un anticar (p. 755–756). Câteva astfel de obiecte s-au găsit ulterior şi pe teritoriul României.

La 13 aprilie 1918, R. Netzhammer a ţinut în sala mare de conferinţe a Bibliotecii Universitare din Bucureşti, conferinţa: *Christlich-Archäologisches aus der Dobrudscha,* cu hărţi, planuri, desene şi material demonstrativ puse la dispoziţie de arhitectul Fakler, care a săpat la Adamclisi, de inginerul Pamfil Polonic ş.a. Marii profesori germani Harnack şi Cichorius, care au asistat, au fost plăcut impresionaţi de cele prezentate de vorbitor (p. 802).

În prima jumătate a lunii mai 1918, Netzhammer a vizitat rând pe rând ruinele paleocreştine de la Tomis, Callatis, Histria, Ulmetum şi Ibida, în acelaşi an publicând lucrarea *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha* (223 p., cu ilustraţii), care-l vor consacra în domeniul arheologiei creştine (p. 805–816). Autorul ţine să menţioneze că lucrarea a fost tipărită pe cheltuiala proprie la întreprinderea Socec et Co. din Bucureşti şi că profesorul Simion Mehedinţi, în acel an ministru al Instrucţiunii şi Cultelor, şi-a exprimat dorinţa de a fi tradusă şi în limba română (p. 827). La 29 septembrie 1918, Netzhammer revine la Adamclisi şi vizitează din nou ruinele monumentului şi ale cetăţii Tropaeum Traiani, pe care le descrie, făcând consideraţii asupra lor (p. 837–839).

După aproape trei ani de la vizita la Adamclisi şi de la încetarea războiului, R. N. notează că, la 24 ianuarie 1921, a mers la Universitatea din Bucureşti, unde se afla şi Muzeul de Antichităţi, găsindu-l pe Vasile Pârvan în camera sa de lucru. „Ca totdeauna, acesta, prietenos, îndatoritor şi serviabil”, după înfăţişare i s-a părut bolnav. Despre cartea lui J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, Pârvan i-a spus că „nu e pe deplin mulţumit, pentru că nu vrea să accepte că importanta inscripţie de la Napoca este creştină, respinge ideea existenţei unui episcopat la Tropaeum şi nu acordă atenţia cuvenită rezultatelor cercetărilor arheologice” (p. 999). În ceea ce priveşte inscripţia de la Napoca, C. Daicoviciu avea să dea dreptate lui Zeiller, iar despre existenţa unui episcopat la Tropaeum, pe lângă mărimea municipiului roman, pledează şi cele şase bazilici creştine, dintre care cel puţin una cu baptisteriu, descoperite până acum în acel loc.

Duminică, 30 ianuarie 1921, Societatea Numismatică Română şi-a reluat activitatea întreruptă de război, iar R. N. a participat la şedinţa la care C. Moisil îşi anunţase comunicarea *Dacii aveau monede proprii.* În locul ei

Drăghiceanu a prezentat rezultatele săpăturilor din biserica Domnească de la Curtea de Argeş, cu preţioasele bijuterii, descoperite în morminte, în original, de care asistenţa a fost încântată, mai ales că, datorită numărului restrâns de participanţi, ele au fost trecute din mână în mână (p. 1000–1001).

În februarie acelaşi an, R. N. a terminat studiul *Die altchristliche Kirchenprovinz Skithien (Tomis),* pentru volumul omagial în cinstea lui Fr. Bulić de la Spalato/Split şi un alt studiu, în limba română: *Discul Episcopului Paternus din Tomis*, apărut în BSNR 16 (1921), 37, p. 942, volum închinat lui Mihail Suţu, la cei 80 de ani ai săi (p. 1003–1004).

În prima jumătate a lunii iunie 1921, arhiepiscopul catolic a mers la Brăila şi de acolo la Greci, în nordul Dobrogei, la comunitatea de pietrari italieni din această comună, pentru confirmări, unde a predicat în limba lor. După slujba divină, a vizitat ruinele cetăţii Troesmis, de la punctul Igliţa, situat pe teritoriul comunei Turcoaia (jud. Tulcea), din apropiere (p. 1031–1031). În a doua jumătate a aceleiaşi luni a mers la Cetatea Dinogetia, situată pe mica insulă Bisericuţa, de pe teritoriul satului Garvăn (jud. Tulcea), la care a ajuns când cu căruţa, când cu barca, găsind-o situată „într-o superbă poziţie, apa care înconjoară cetatea oferindu-i o fericită apărare naturală". Urcând pe platoul cetăţii, R. N. este încântat de panorama ce se oferă privirii şi enumera numele celor opt martiri creştini din această localitate, înregistraţi de *Martyrologium Hieronymianum* la 14 mai şi 1 octombrie, rugându-se lor înainte de a părăsi insula (p. 1033–1035).

Toamna, la 8 noiembrie 1921, aflând că Vasile Pârvan a fost numit director al Şcolii Române de la Roma, R. N. s-a dus la Muzeul de Antichităţi ca să-l felicite, la care acesta i-a răspuns că întemeierea noii instituţii încă nu e sigură, din lipsa de bani, arătându-i în primul rând greutăţile găsirii unui local, în care Şcoala să funcţioneze. Dar, după cum mărturiseşte singur, pe arhiepiscop mai mult decât întemeierea Şcolii Române de la Roma îl interesau rezultatele ultimelor săpături arheologice de la Histria. Pârvan i-a spus că, în vara trecută, a săpat numai la Histria unde a descoperit o bazilică creştină cu trei nave, înălţată peste ruinele unei bazilici mai mici. De asemenea, a continuat săpăturile la termele romane, unde a degajat o sală de 10x20 m., arătându-se foarte mulţumit de rezultatele săpăturilor din acel an (p. 1065). La sfârşitul lunii aprilie a anului următor (1922), R. N. a călătorit din nou în Dobrogea, oprindu-se între altele la insula Bisericuţa de la Jurilovca, pe care o găseşte foarte asemănătoare cu cea de la Garvăn şi, mai mult, la ruinele bazilicii creştine de la Histria, despre care îi vorbise Pârvan în toamna anului trecut (p. 1131–1133).

La mijlocul lunii mai a anului 1922, arhiepiscopul catolic a mers din nou în Dobrogea de Sud, în satul de germani catolici Ali-Anife (Mansurova), situat la 15 km N de Bazargic, şi de acolo la presupusul Abrittus (în realitate Zaldapa), pentru cercetarea ruinelor cetăţii romane şi, în primul rând, ale bazilicii creştine, descoperite de arheologii bulgari înainte de războiul balcanic (p. 1139, vezi

mai sus p. 288). După aceea, a trecut în Bulgaria, călătorind cu trenul până la Varna, unde a căutat să-l cunoască personal pe directorul muzeului, distinsul arheolog Hermenegild Škorpil. Împreună cu acesta a vizitat muzeul şi apoi au mers amândoi în vecinătatea oraşului, la aşa numita „Colină a şerpilor”, unde Škorpil descoperise de curând ruinele unei importante bazilici creştine. Sub altarul acesteia găsise un relicvar de argint, în formă de mic sarcofag, în care se afla o cutiuță de aur, împodobită cu pietre scumpe, conținând moaşte de martir, toate acestea într-un relicvar mai mare de alabastru tot în formă de sarcofag. Apoi au vizitat ruinele unei mari bazilici creştine cu baptisteriu, descoperită în anii 1906–1907, presupusă a fi fost biserica episcopală a anticului Odessos.

Revenind la muzeu, Škorpil i-a arătat lui Netzhammer relicvarul de alabastru amintit mai înainte, spunându-i că un relicvar de plumb a fost găsit într-o mică bazilică creştină de la Marcianopolis (Devnia, Bulgaria). Mergând la casa unde locuia împreună cu fratele său, Karl Škorpil, directorul muzeului i-a arătat şi relicvarul de argint, cu cutiuța de aur frumos împodobită, pe care le studia în vederea publicării. A doua zi, la plecare, H. Škorpil l-a însoțit pe Netzhammer, cu trenul, până la stația Devnia, unde l-a condus la ruinele cetății întemeiate de Traian, Marcianopolis, după care înaltul oaspete s-a întors la Bucureşti (p. 1140–1145).

Spre sfârşitul anului următor, la 11 noiembrie 1923, R. N. a participat la şedința Societății Numismatice, Dr. Severeanu a făcut o importantă comunicare despre regele scito-sarmat Pharsaios, de la care poseda o monedă de aur foarte rară şi bine păstrată, iar C. Moisil, secretarul Societății, de curând numit director general al Arhivelor Statului, despre o descoperire de moncde barbare Larissa, care-l interesa în mod deosebit pe arhiepiscop, pentru că cinci astfel de monede se aflau şi în colecția sa (p. 1266).

La 7 aprilie 1924, R. N. consemnează că ziua aceea i-a adus deosebita plăcere arheologică şi mai ales numismatică, „de a vizita”, împreună cu vecinul său Knechtel, colecția dr. Severeanu, a cărui casă era un adevărat muzeu. După ce descrie o serie de piese care l-au impresionat, spune că doctorul i-a cedat spre publicare un pond antic rectangular cu cruce şi un opaiț de lut cu monograma lui Hristos şi cu o inscripție pe fund. Întorcându-se acasă, notează că de fapt colecția lui e mult în urma celei a lui Severeanu (p. 1294–1295). Spre sfârşitul aceleiaşi luni, mergând la Techirghiol, pentru a vedea biserica romano-catolică restaurată, s-a oprit şi la Constanța, „în fața silozului”, pentru a vizita cavoul vechi creştin, cu pictură şi sarcofag, descoperit în 1912 (p. 1298).

„După o lungă pauză”, la 5 mai 1924, R. N. a urcat pentru ultima dată în clădirea Universității, la profesorul V. Pârvan. Aici a avut o lungă discuție despre ultimele descoperiri arheologice din Dobrogea, despre planurile de viitor, ca şi despre Şcoala Română de curând deschisă la Roma, unde învățatul

român era invitat să țină o conferință la Pontificia Accademia di Archeologia despre episcopatele din Scythia Miror (p. 1299–1300).

O ultimă însemnare cu caracter arheologico-numismatic o înregistrează R. N. la 20 mai 1924, când Knechtel i-a adus acasă pe numismatul bulgar A.H. Muşmov, custodele Cabinetului Numismatic de la Muzeul Național din Sofia, care i-a examinat colecția de monede, luându-şi „numeroase notițe" (p. 1302–1303).

La mai puțin de două luni după aceea, arhiepiscopul de Bucureşti se va vedea silit să-şi dea demisia, iar la 15 iulie 1924 va pleca definitiv din Bucureşti. Însă, înainte de aceea, într-o mişcătoare scrisoare de rămas bun, va declara: „România a fost pentru mine ca a doua patrie şi eu o părăsesc cu sentimentele de cea mai adâncă recunoştință". Şi mai departe: „Înainte de despărțire, trimit încă un salut în Dobrogea. Ea este pentru mine, țara favorită... Ceea ce m-a atras în fiecare an în acea foarte interesantă fâşie de pământ de la Marea Neagră, este bătaia pulsului vechii lumi creştine, care acolo, neslăbită de lungimea secolelor, încă se mai poate auzi şi simți clar. Acolo este pământul care a fost îmbibat de sângele martirilor, acolo sunt îngropate oraşe, sate şi vile, în care sfinții episcopi de Tomis au predicat, acolo zac sub dărâmături şi pământ resturi de vechi clădiri de cult şi sfințite lăcaşuri creştine" (p. 13 14).

R. Netzhammer, împreună cu secretarul său, P. Lucius Fetz, s-au înapoiat în Elveția, la Einsiedeln. De acolo, în toamna anului 1924, va merge la Roma, unde a aşteptat şase luni fără să fie primit de papa Pius XI. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi mai târziu, când a stat în Italia şi mai mult la Roma, din noiembrie 1925 până în aprilie 1926. La sfârşitul lui iulie 1926 îşi încheiase jurnalul propriu-zis (p. 1500). Din martie 1927 îşi va alege ca reşedință statornică mica insulă Werd, de pe Rin (Elveția), de unde va merge încă o dată la Roma, când va fi primit în audiență de papă, la 30 aprilie 1932, prima şi ultima dată după demisia sa. În vara anului 1935 îşi va încheia lucrările la memorii, iar în august–septembrie 1938, va merge la Congresul Internațional de Istorie de la Zürich, unde îi va întâlni pe istoricii români Iorga, Lupaş ş.a. şi va ține comunicarea: *Stadtwappen auf Münzen pontischer Städte.*

Se va sfârşi pe insula Werd, la 18 septembrie 1945, în vârstă de 83 de ani (p. 1619–1620).

Lucrarea se încheie cu *Anexe* (p. 1501–1596), care cuprind scrisori trimise şi primite de R. Netzhammer; un *Indice* al scrierilor autorului, pe categorii (p. 1597–1613); un tabel cronologic, cu datele cele mai importante din viața lui R. Netzhammer între anii 1918–1945 (p. 1615–1620); un indice al ilustrațiilor (p. 1621–1624); un registru de persoane (p. 1625–1691), locuri şi lucruri (1693–1727), o listă de prescurtări (p. 1729–1731), *Errata* (p. 1732) şi o *Postfață* cu subtitlurile: I. România după primul război mondial; II. Politica Vaticanului față de România şi III. Arhiepiscopul Netzhammer şi „celelalte relații pe care le-a avut" (p. 1733–1765), semnată de editorul lucrării, Nikolaus Netzhammer.

LE JOURNAL DE L'ARCHEVÊQUE RAYMUND NETZHAMMER

RÉSUMÉ

Le jurnal détaillé de Raymund Netzhammer (1862–1945), savant moine d'origine allemande, ancien archevêque catholique de Bucarest (1905–1924), récemment publié en deux grands volumes par son neveu Nikolaus Netzhammer, en collaboration avec Krista Zach, présente un remarquable intérêt pour l'histoire de la Roumanie dans la période respective.

Dans l'article on insiste sur l'activité de R. Netzhammer comme chercheur passionné des monuments paléochrétiens (IVe–VIe siècles) et des monnaies antiques découvertes sur le territoire de la Dobroudja. On mentionne ses visites répétées dans les anciennes cités de la Dobroudja: Tropaeum Traiani, Tomis, Histria, Callatis, Troesmis, Ibida, Ulmetum, Axiopolis, etc., où des archéologues roumains et étrangers avaient découvert des basiliques et d'autres monuments paléochrétiens. Les résultats de ses recherches personnelles, complétés usuellement de renseignements fournis par des archéologues (Grigore Tocilescu, Vasile Pârvan, Pamfil Polonic), des architectes (von Cube et Fakler) et des numismates spécialistes (W. Knechtel, Mihail Suțu, Constantin Moisil), ont été publiés dans plusieurs études d'analyse et de synthèse.

En Olténie et en Munténie, R. Netzhammer a voulu connaître sur place les cités de Sucidava (Celei, dép. Olt), avec les ruines du grand pont sur le Danube de Constantin le Grand, de Drobeta (Turnu Severin) et de la supposée Constantiniana Daphnè, aux bouches de la rivière d'Argeş.

Avant de quitter définitivement la ville de Bucarest, le 15 juillet 1924, R. Netzhammer déclarait que pour lui la Roumanie avait été sa «seconde patrie» et que «dans la Dobroudja, dont la terre est mouillée du sang des martyrs, on sent la palpitation du cœur de l'ancien monde chrétien».

FESTIVITĂȚILE LA 150 DE ANI DE LA ÎNTEMEIEREA ȘCOLII FRANCEZE DE LA ATENA

În mijlocul unui superb parc, impecabil îngrijit, străjuit de copaci bătrâni, cu trandafiri și plante mediteraneene care îți încântă ochii, se găsește Școala Franceză de la Atena, cel mai vechi și cel mai prosper institut străin de arheologie, istorie antică și filologie din Grecia. Fastuoasele festivități organizate cu prilejul sărbătoririi sale, la care, pe lângă cei peste o mie de invitați, au venit să prezinte saluturile lor și cei doi președinți de Consilii de Miniștri, al Franței, Alain Juppé, și al Greciei, Constantin Simitis, au reprezentat un eveniment pentru întreaga lume arheologică. De-a lungul unei săptămâni, între 15 si 22 septembrie 1996, o serie de manifestări a avut loc, deschise de ședința solemnă de la Academia din Atena: la Muzeul Național unde s-a inaugurat expoziția „L'espace grec, 150 ans de fouilles de l'Ecole française d'Athènes", colocviul „Les politiques de l'archéologie, du milieu du XIXe à l'orée du XXIe siècle", și excursiile de la Argos, Delos, Malia sau Thasos (cele mai importante șantiere ale Școlii).

Școala Franceză de la Atena este și astăzi unul dintre cele mai active și mai prestigioase centre de cercetare și de formare a specialiștilor francezi, dar și a celor străini. Deși calitatea de „membru al școlii" implicând un stagiu de 3 ani, este rezervată numai francezilor (promovați în urma unui sever concurs), lista celor străini este numeroasă (începând din anul 1900) și cuprinde în special belgieni, elvețieni, scandinavi, olandezi, polonezi. Din România numai Paul Nicorescu a dobândit această calitate în anul școlar 1924.

În timpul direcției actuale, a prof. Robert Etienne, Școala a dobândit o dezvoltare excepțională, sporindu-și atât personalul de cercetare, cât și pe cel administrativ. Încă din perioada direcției precedente, a prof. Olivier Picard, ea a fost marcată de un puternic suflu modernizator: informatizarea și dezvoltarea serviciilor noi, programe științifice pe vechile șantiere, susținerea unor activități din afara Greciei. Arheologia subacvatică științifică, inițiată în 1950 de scafandrul Cousteau-Gagnan, a luat avânt în anii '80, prin săpăturile din portul Thasos. Preocupările în legătură cu organizarea spațiului antic, pe baza prospecțiunilor la sol, a interpretării fotografiilor aeriene sau a celor din satelit, s-au concentrat asupra insulei Thasos, asupra teritoriului rural de la Delos și a celui de la Malia.

După 1989, Școala și-a lărgit interesul spre țările fost comuniste din Est, inițiind săpături comune în Ucraina (din nefericire sortite unui eșec rapid), în Albania, dar și în Egipt, unde un fost membru al Școlii conduce la Alexandria cercetări comune cu arheologii egipteni. Relațiile cu Rusia și Bulgaria s-au întărit.

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" a avut plăcerea de a-l primi ca oaspete pe prof. Robert Etienne. Relațiile institutului nostru cu Școala Franceză de la Atena sunt însă mult mai vechi. Ele datează din perioada direcției prof. Em. Condurachi, când, cu ocazia celui de-al doilea Congres „Eirene" de la Eforie (1960), organizat de prof. D. M. Pippidi, directorul Școlii Franceze de la Atena, prof. Georges Daux a venit în țara noastră, în temeiul unor legături mai vechi cu România. Am simțit de atunci o cordială relație cu Școala Franceză, eu însumi fiind oaspetele ei, în 1970, invitat de directorul din acea vreme prof. P. Amandry. În comunicarea pe care am prezentat-o la colocviul din timpul acestor festivități, intitulată *L'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan" de l'Académie Roumaine et l'Ecole Française d'Athènes*, am evocat istoria acestor relații.

Urăm mulți ani, multe succese și ... „La trecutu-i falnic, falnic viitor !".

Petre Alexandrescu

PRIMUL CONGRES INTERNAŢIONAL DE STUDII PONTICE (VARNA 6–9.09.1997)

Datorită dr. Gocha R. Tsetskhladze de la Universitatea din Londra, a neabătutei sale voinţe de a-l realiza – în ciuda slabelor mijloace financiare pe care ţările riverane le puteau oferi – a avut loc acest prim Congres. Efortul şi dăruirea colegilor bulgari, care au găsit totuşi acele mijloace „din piatră seacă", în special ale prof. Alexander Fol, preşedintele comitetului de organizare, au fost extraordinare, şi trebuie să le fim cu toţii recunoscători, cei care am beneficiat la Varna de şederea atât de agreabilă şi de foloasele participării. Desfăşurarea lui în staţiunea „Suny Day" de la nord de Varna, splendid refăcută, a contribuit la reuşită, împreună cu atmosfera de lucru, decontractată, prietenească, creată de gazde.

Acest prim congres a stat sub egida unui Comitet internaţional de studii pontice format din personalităţi ştiinţifice din Europa şi Statele Unite ale Americii, avându-l ca preşedinte pe sir John Boardman (Oxford) şi ca vicepreşedinţi pe prof. Petre Alexandrescu (Bucureşti) şi prof. Al. Fol (Sofia). El s-a desfăşurat în 9 secţiuni:

Întemeierea coloniilor greceşti şi caracterul colonizării,

Marea Neagră şi Atena în perioada clasică,

Arta pontică,

Epigrafia greacă şi latină şi numismatica pontică,

Navigaţia şi comerţul,

Regatele pontice,

Republica târzie şi Imperiul timpuriu în Marea Neagră,

Religia în zona colonială,

Descoperiri arheologice recente şi proiecte.

Toate alcătuiesc un evantai larg de probleme referitoare la perioada greacă şi la începutul dominaţiei romane în bazinul pontic. Au fost de faţă peste 140 de participanţi. Lucrările s-au desfăşurat, aproape fără excepţie, în cele trei limbi internaţionale, engleza, franceza şi germana, ceea ce a simplificat receptarea textelor şi schimbul de idei. S-a remarcat gradul crescut de profesionalism şi de specializare al participanţilor.

Comitetul internaţional a hotarât ca intervalul dintre congrese să fie de cinci ani şi a acceptat propunerea înaintată de Universitatea Privată Anglo-turcă de la Ankara ca cel de-al doilea Congres de Studii Pontice să se desfăşoare în capitala Turciei, iar cel de-al treilea în România. Problemele ridicate de publicarea Actelor acestui Congres au fost preluate de sir John Boardman, în urma unei oferte din partea redacţiei seriei BAR de la Oxford. Partea bulgară este de asemena pregătită a publica aceste acte.

Congresul internaţional de Studii Pontice se înscrie într-o tradiţie destul de lungă şi prestigioasă a unor întâlniri periodice ale oamenilor de ştiinţă, în special din Europa de Est. Ea a început odată cu seria Conferinţelor „Eirene", a continuat cu cele organizate la Vani şi la Apollonia/Mesambria, şi recent cu cele de la Olbia, Chersones etc. S-a format în timp o senină şi fructuoasă colegialitate, care a dominat timp de aproape 50 de ani lumea filologilor clasici, a arheologilor şi a istoricilor Antichităţii din aceste ţări. Acest spirit a contribuit la reuşita Congresului de la Varna şi sperăm că el va rămâne destul de viu, pentru a birui dificultăţile materiale care vor sta desigur înaintea celorlalte.

Petre Alexandrescu

COLABORAREA ROMÂNO-ELENĂ ŞI EXPOZIŢIA „CUCUTENI. THE LAST CHALKOLITHIC GREAT CIVILISATION OF EUROPE", LA MUZEUL DE ARHEOLOGIE DIN TESALONIC

21 septembrie – 31 decembrie 1997

În urma unor tratative purtate între directorul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, prof. dr. Petre Alexandrescu, şi directorul Antichităţilor Preistorice şi Clasice din Ministerul Culturii al Republicii Elene, Y. Tzedakis, în perioada 1993–1996, s-a perfectat un Protocol de colaborare între cele două instituţii, aprobat şi semnat de preşedintele Academiei Române şi de ministrul elen al Culturii. În acest acord se prevăd:

1. Schimburi de experienţă în domeniul metodologiei săpăturilor arheologice, de conservare, restaurare şi expunere muzeală a elementelor arheologice, arhitectonice, şi efectuarea unor analize arheometrice ale acestor elemente.
2. Organizarea în comun de săpături arheologice şi cercetări subacvatice.
3. Familiarizarea reciprocă a specialiştilor din cele două ţări cu monumentele şi colecţiile arheologice din România şi Grecia.
4. Realizarea de simpozioane şi reuniuni pentru discutarea unor probleme de interes ştiinţific.
5. Schimburi de specialişti în domeniu şi de publicaţii ştiinţifice şi editarea cu ajutorul părţii elene a unor studii ştiinţifice şi opere de popularizare privind monumentele antice din România.
6. Schimburi de expoziţii arheologice.
7. Elaborarea unor programe concrete de colaborare până în anul 2000.

În vederea realizării acestor obiective cele două părţi au considerat utilă deschiderea unor misiuni-institute de arheologie română la Atena şi elenă la Bucureşti, imobilele necesare fiind puse la dispoziţie prin reciprocitate de cele două părţi. Partea greacă ne-a pus deja la dispoziţie un imobil cu opt încăperi, ce urmează a fi pus în stare de funcţionare, într-un cartier istoric al Atenei (lângă cimitirul antic Kerameikos). Se caută soluţii pentru obţinerea unui imobil la Bucureşti pentru misiunea elenă.

Într-un act adiţional, semnat de directorii a trei muzee de arheologie şi istorie din ţară (Brăila, Tulcea, Constanţa) s-a căzut de acord asupra deschiderii unor filiale ale celor două misiuni în România şi în Grecia.

Subliniez importanţa acestui act cultural şi politic, prin care se deschide prima misiune ştiinţifică română în străinătate, Atena fiind oraşul cu 26 misiuni şi şcoli străine de arheologie şi istorie veche, cu prestigioase tradiţii.

Din protocol s-au îndeplinit până acum câteva acţiuni.

1. Stagiul a doi specialişti greci în domeniul paleoliticului pe şantierul Giurgiu-Malul Roşu şi stagiul unui cercetător român din aceeaşi specialitate (Emilian Alexandrescu) la Atena.
2. Doi studenţi români invitaţi la săpături arheologice în Creta (Mihaela Marcu) şi Peloponez (Radu Urloiu).
3. Participarea română la Colocviul „Grecii în Marea Neagră", desfăşurat la Tesalonic, 7–10.3.1996 (prof. dr. Petre Alexandrescu, prof. dr. Adrian Rădulescu, dr. Alexandru Avram, dr. Gavrilă Simion).
4. Conferinţa de la Atena, 14–15.11.1996, „L'archéologie roumaine aujourd'hui", cu următorul program:

Prof. dr. Petre Alexandrescu, „L'archéologie roumaine à l'orée du 21e siècle".

Fig 1. Maria Alexandrescu, Petre Alexandrescu, Evanghelos Venizelos, ministrul elen al Culturii, Magda Mantu.

Fig. 2. Aspect din expoziție.

Emilian Alexandrescu, „L'époque paléolithique en Roumanie".

Dr. Magda Mantu, „La culture de Cucuteni. Cent-douze années depuis sa découverte".

Prof. dr. Mircea Babeş, „Les Géto-Daces. Un millénaire d'histoire et de civilisation".

Dr. Alexandru Avram, „Scythia Minor jusqu'au VI^{e}s.".

Dr. Maria Alexandrescu Vianu, „L'art grec dans les colonies du Pont Euxin".

Dr. Gavrilă Simion, „Noviodunum".

Prof. dr. Emilian Popescu, „Le christianisme antique sur le territoire de la Roumanie, Ier – VI^{e}s.".

Prof. dr. Aurelian Trişcu, „Substance et spiritualité. Les églises à fresques extérieures du nord de la Moldavie.

Dr. Ionel Cândea, „La communauté grecque de Brăila".

Conferinţa a fost precedată de un mesaj din partea ministrului elen al Culturii, prezentat de dl. Y. Tzedakis.

În cadrul aceluiaşi protocol s-a hotărât deschiderea unei expoziţii privind cultura Cucuteni la Tesalonic, devenit „Capitala culturală a Uniunii Europene pentru anul 1997". Pentru realizarea acestui nobil obiectiv – prezentarea completă, pentru prima dată în afara graniţelor ţării, într-un mare centru cultural europeean, a acestei splendide culturi – un grup de specialişti au acceptat să lucreze, în ciuda nenumăratelor dificultăţi administrative şi a timpului scurt avut la dispoziţie (din mai 1997): dr. Silvia Marinescu-Bîlcu de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" (iniţial), dr. Magda Mantu de la Institutul de Arheologie din Iaşi şi dr. Gheorghe Dumitroaia, directorul Complexului Muzeal Neamţ, precum şi George Dumitriu, fotograf. Cele peste 250 de piese, provenind în special de la Complexul Muzeal Neamţ, dar şi de la Muzeul de Istorie al Moldovei din Iaşi, muzeele de istorie din Vaslui, Roman, Bacău, Botoşani şi Suceava, şi de la Institutul de Arheologie din Iaşi, au format obiectul unui catalog, desăvârşit ilustrat în culori, şi agrementat de vederi ale principalelor situri cucuteniene. Catalogul cuprinde o amplă prezentare a culturii Cucuteni, scrisă de dr. Dan Monah şi Felicia Monah, de la Institutul de Arheologie din Iaşi. El a fost publicat, în versiune engleză şi greacă, în condiţii grafice excepţionale, la nivelul celor mai frumoase cataloage europene, de către editura bucureşteană „Athena". Subliniez importanţa culturală a apariţiei unei asemenea lucrări, care ne face cinste atât în ţară cât şi în străinătate, realizată integral în România, o premieră pe care o salutăm cu bucurie.

Expoziţia a fost montată, cu gust şi pricepere, în spaţiul destinat expoziţiilor temporare din Muzeul de Arheologie din Tesalonic, oferit generos de directorul muzeului, prof. dr. Demetrios Grammenos. Ea a fost realizată prin conlucrarea echipei muzeului gazdă, în special a arhitectei Alkmini Paka, şi a celei din ţară, dr. Magda Mantu şi dr. Gh. Dumitroaia.

Vernisajul expoziţiei „Cucuteni. The Last Chalkolithic Great Civilization of Europe" a avut loc în ziua de 21 septembrie 1997, în prezenţa ministrului elen al Culturii, dl. Evanghelos Venizelos, a prof. dr. Petre Alexandrescu, directorul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, ca reprezentant personal al ministrului român al Culturii, dl. Ion Caramitru, şi a unui numeros public.

În discursul său, dl. Evanghelos Venizelos a evocat bunele şi activele relaţii de colaborare între Ministerul Elen al Culturii şi cel Român, şi relaţiile sale personale cu dl. ministru Caramitru, a cărui absenţă a regretat-o. De asemenea, d-sa a subliniat importanţa care se acordă de către Guvernul Elen Protocolului încheiat între Ministerul Elen al Culturii şi Academia Română privind dezvoltarea colaborării arheologice dintre cele două ţări. Spaţiul arheologic al Macedoniei şi al Traciei greceşti, împreună cu cel al Bulgariei şi al României, pot forma – în viziunea ministrului elen – un domeniu privilegiat de cercetare al celor trei ţări. D-sa a anunţat intenţia

statului elen de a deschide în curând două misiuni arheologice greceşti, una în Egipt şi cealaltă în România, la care s-ar putea adăuga o a treia în Albania.

Prof. dr. Petre Alexandrescu a. transmis salutul ministrului român al Culturii, dl. Ion Caramitru. S-a prezentat pe scurt contribuţia românească la cercetarea culturii Cucuteni. S-a arătat stadiul actual al colaborării arheologice româno-elene, realizări şi perspective, şi s-a insistat asupra problemei deschiderii Institutului Român de Arheologie de la Atena.

A urmat prezentarea expoziţiei de către dr. Magda Mantu.

Expoziţia a rămas deschisă până la 31 decembrie 1997.

Petre Alexandrescu

ABREVIERILE FOLOSITE ÎN ACEST NUMĂR

ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secţia pentru Transilvania, Cluj
AEM	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AnnÉp	L'Année Épigraphique, Paris
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
ArchAnz	Archäologischer Anzeiger, Berlin
ArchTrésors	Archeologia. Trésors des Âges, Dijon–Paris
ArhMold	Archeologia Moldovei, Iaşi–Bucureşti
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BOR	Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti
BullÉp	Bulletin Épigraphique, Paris
CAMNI	Cercetări Arheologice, Muzeul de Istorie al R. S. România / Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863
CMI	Comisia Monumentelor Istorice.
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti
Dacia, N. S.	Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
DID	*Din Istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1965-1971
DMASI	Direcţia Monumentelor Arheologice şi Siturilor Istorice
DMI	Direcţia Monumentelor Istorice
DRH	Documenta Romaniae Historica, Bucureşti
FHDR	*Fontes Historiae Dacoromanae (= Izvoare privind Istoria României)*, Bucureşti
FundberSchwaben	Fundberichte aus Schwaben, Stuttgart
IDR	*Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, ed. G. Mihailov, Sofia. 1958–1970
IK	*Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien*, 1972
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti
IzvestijaSofia	Izvestija na Aheologičeskija Institut, Sofia
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena
KSIAMoscova	Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moscova
Materiale	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
OR^4	D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed a IV-a, Bucureşti, 1978
PMMB	Publicaţiile Muzeului Municipal Bucureşti, Bucureşti
RE	*Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, sub red. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart, 1893 sqq
RIR	Revista Istorică Română, Bucureşti
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
SHA	*Scriptores Historiae Augustae*
SMMIM	Studii şi Materiale de Muzeografie şi Istorie Militară, Bucureşti
StCl	Studii Clasice, Bucureşti
StComPiteşti	Studii şi Comunicări, Piteşti

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
THRACO-DACICA
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ
BULETINUL SOCIETĂŢII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
- SERIA TEATRU - TEATRU - MUZICĂ - CINEMATOGRAFIE
- SERIA ARTA PLASTICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
- SÉRIE THÉÂTRE - MUSIQUE - CINÉMA
- SÉRIE BEAUX-ARTS

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, sect. 1, P.O. Box 33–57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03; 401–222 41 26, Bucureşti, România, ORION PRESS INTERNAŢIONAL S.R.L., Şos. Olteniţei 35–37, sect. 4, P.O. Box 61–170, Fax 401-312 24 25, 401-634 71 45, Tel. 401-634 63 45, Bucureşti, România; EDIT. .....

Les normes pour la rédaction des manuscrits et la liste des abréviations employés dans la revue ont été publiées dans le tome 46, 1995, n°s 3–4, p. 343–370.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, Ro-71119 Bucarest, Roumanie. Tel. 401-659 71 52, Fax 401-650 34 10.

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 48, nr. 3, Bucureşti, iulie–septembrie 1997, p. 189–302

Lei 3500